พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช

สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

๑
959.35
W375W
ท.2

๒ ก.พ. 2543
๗

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๑

ทรงพระกรุณาโปรดให้พิมพ์

พระราชทานแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์

ที่พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๒๔๗๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร

#106680

S160794

คำชี้แจง

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ ณพระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๔๗๙ สำนักพระราชวังได้แจ้งความมายังกรมศิลปากรขอให้ช่วยเลือกเรื่องหนังสือ สำหรับพิมพ์เป็นของแจกในการกุศลทักษิณานุปทานคราวนี้ กรมศิลปากรเห็นว่า หนังสือที่จะแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนุวัตนจาตุรนต์ ควรจะเป็นเรื่องที่เนื่องในราชสกุลจักรีวงศ์ จึงเลือกได้พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ ๑ ฉะบับสมเดจกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระ

หนังสือพระราชพงศาวดารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส พระมหาสมณะเจ้า ได้ทรงนิพนธ์เรื่องในตอนรัชชกาลที่ ๑ ไว้ในท้ายพระราชพงศาวดาร ฉะบับพิมพ์ ๒ เล่ม ต่อมาเมื่อ พ. ศ. ๒๔๑๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารรัชชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนถึงรัชชกาลที่ ๔ ครั้นเมื่อ พ. ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ ๑ ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในบานแผนกนั้นแล้ว

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ ๑ ที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระนั้น ได้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ร. ศ. ๑๒๐ (พ. ศ. ๒๔๔๔) ถ้านับถึงเวลานี้ก็กว่า ๓๐ ปีแล้ว จึงเป็นหนังสือที่หาฉะบับได้ยาก เป็นความลำบากแก่ผู้ที่ประสงค์จะอ่านและศึกษาค้นคว้าหาความรู้ในทางประวัติศาสตร์ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นให้แพร่หลายครั้งนี้ จึงเห็นว่าเป็นการสมควรอย่างยิ่ง

อนึ่ง สำนักพระราชวังได้เรียบเรียง พระประวัติพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ ส่งมาให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย

กองศิลปวิทยาการ

กรมศิลปากร ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๘

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์
ทรงถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

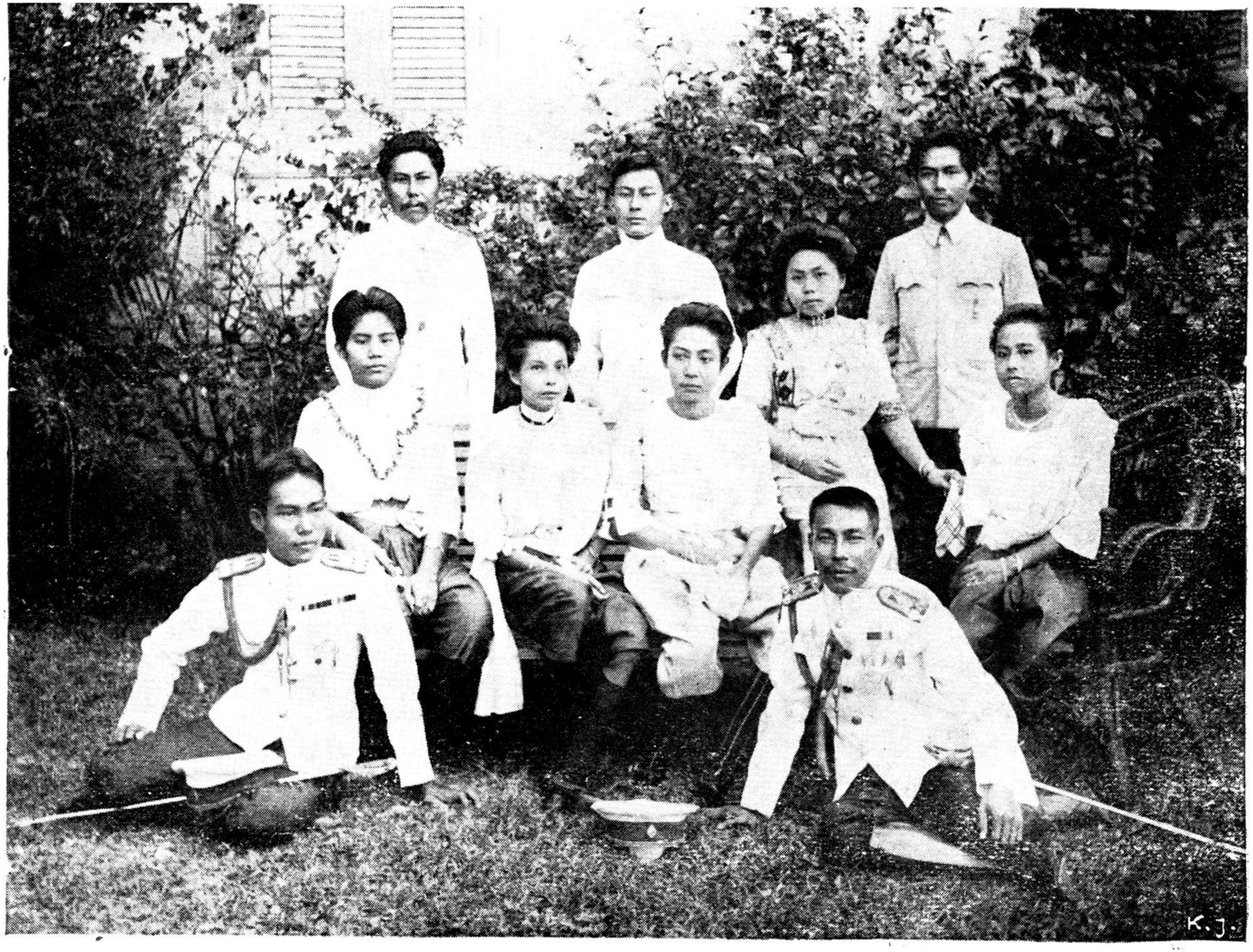

พระรูปหมู่
ทรงถ่ายเมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๗

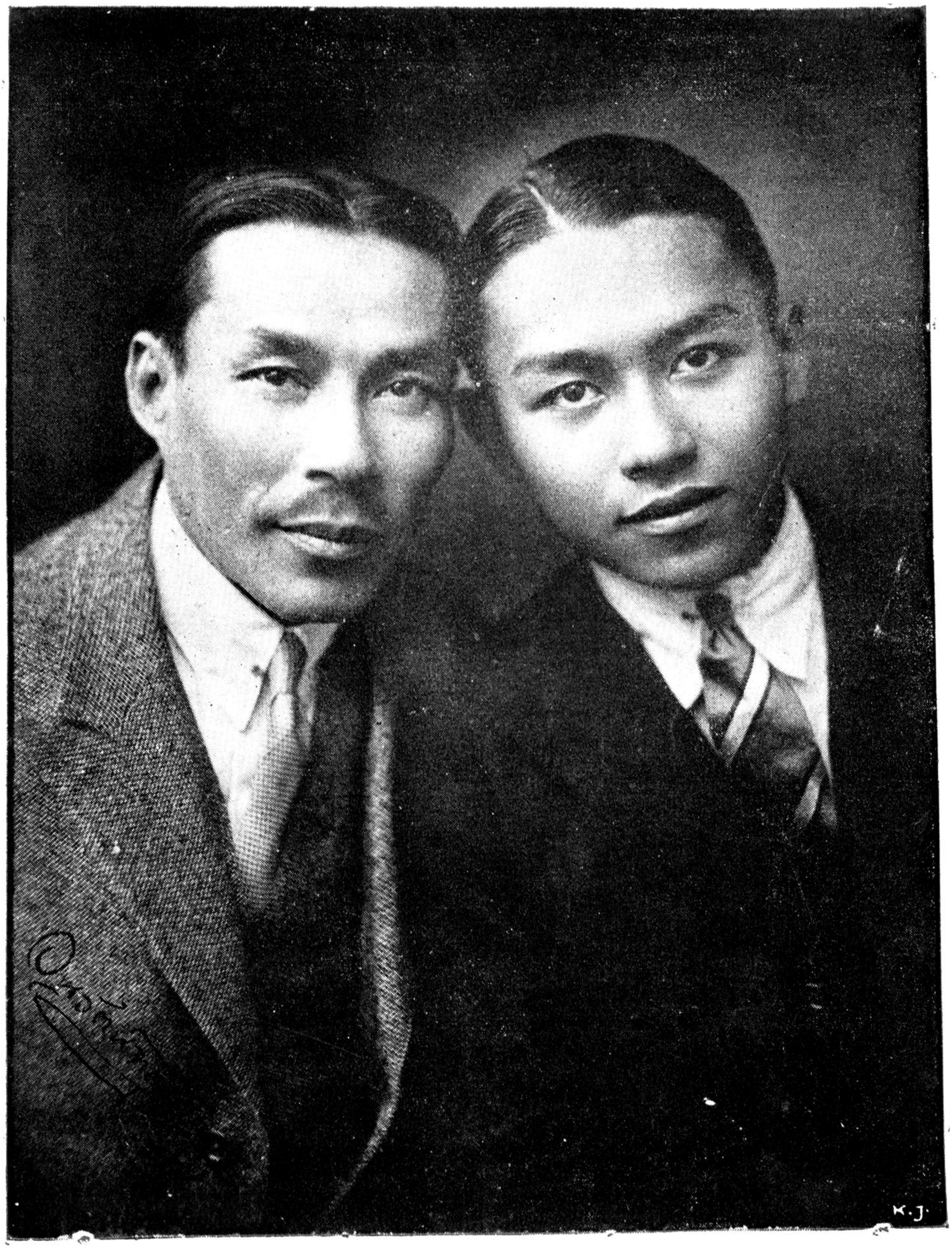

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์
ทรงถ่ายที่ยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
พร้อมด้วยหม่อมเจ้าดัสดาวัสจักรพันธุ์

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์
ทรงถ่ายพร้อมด้วยหม่อม
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

หอสมุดแห่งชาติ

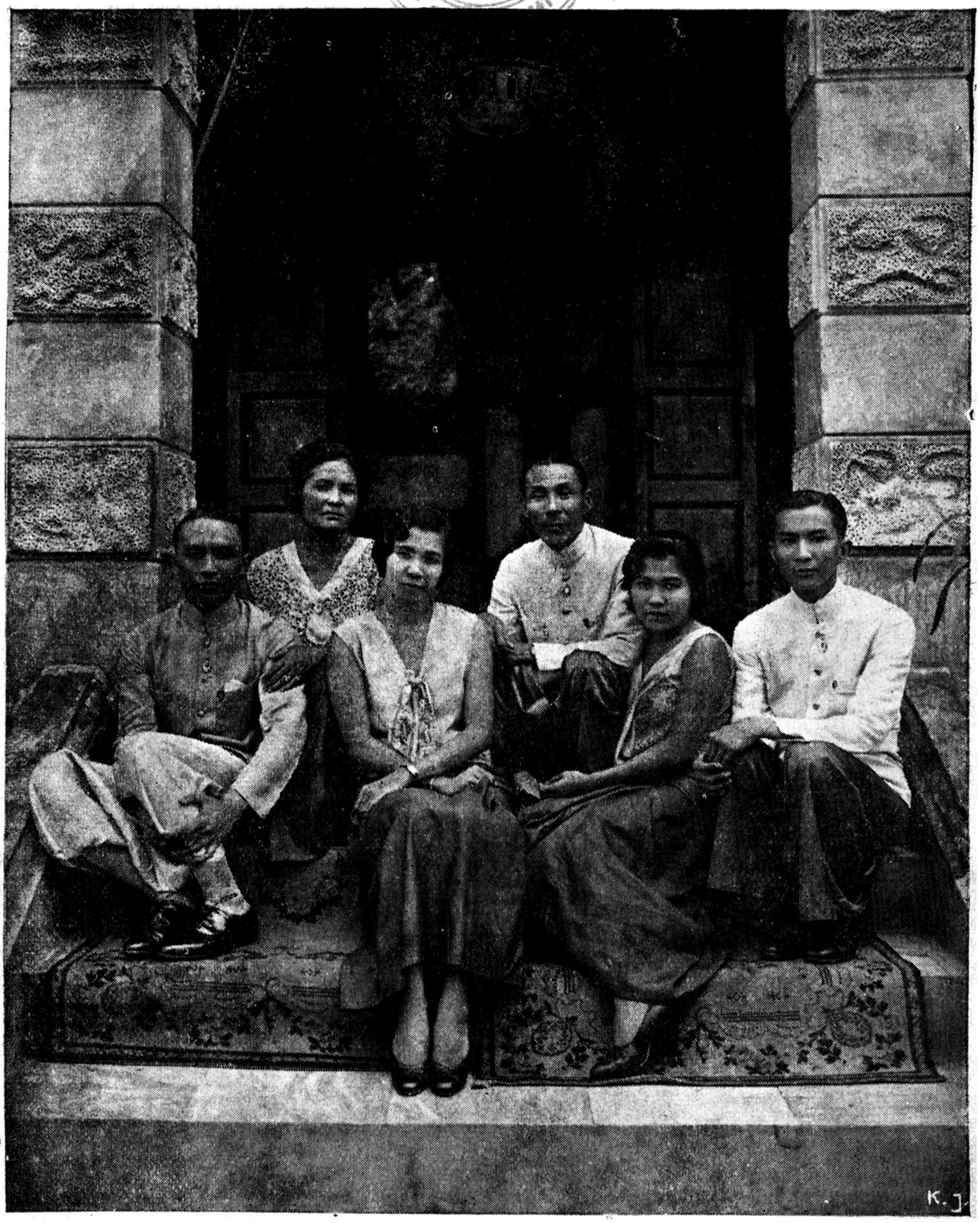

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์
ทรงถ่ายพร้อมด้วยหม่อม, โอรสและธิดา
เมื่อ พ. ศ. ๒๔๗๕

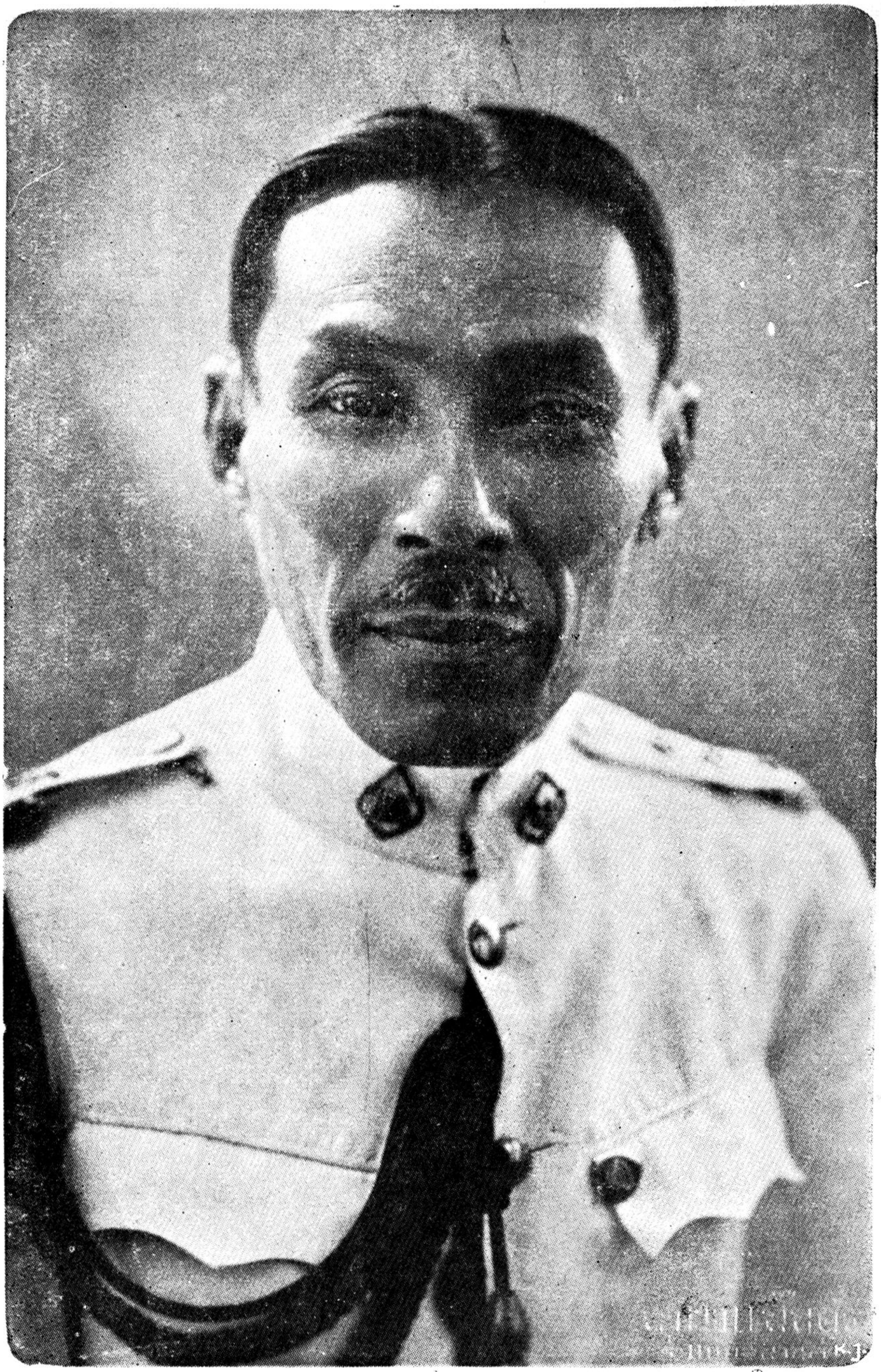

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์
ทรงถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘
ภายหลังได้ทรงดำรงตำแหน่ง
ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

พระประวัติ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ ภ. จ. ก; ท. จ. ว; เดิมทรงพระนาม พระองค์เจ้าออศคารนทิส เป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ กับหม่อมราชวงศ์สว่าง จักรพันธุ์ มีอุปบัติสืบสายลงมาดั่งนี้

นายพันเอก พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ ประสูติที่พระราชวังเดิม ธนบุรี เมื่อณวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๔๒๖ ทรงศึกษาวิชาทหาร ได้ทรงรับราชการทหาร ดำรงพระยศ นายพันเอก กับทรงดำรงตำแหน่งราชเลขานุการในพระองค์ ในรัชกาลที่ ๗ คราวหนึ่ง ถึงเวลาเริ่มรัชชกาลที่ ๘ เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๗ สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ประกอบด้วย นายพันเอก พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ เป็นประธาน

สิ้นพระชนม์เมื่อณวันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๔๗๘ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระลองกุดั่นน้อยประกอบพระโกศทรงพระศพ ประดิษฐานไว้ที่วังถนนพระอาทิตย์

ถึงวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๔๗๘ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระลองกุดั่นใหญ่ประกอบพระโกศทรงพระศพ แห่ด้วยกระบวนทหารกองเฉลิมพระอิสริยยศ พร้อมด้วยกระบวนประจำพระอิสริยยศ ไปพระราชทานเพลิงที่พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

สารบาญ

บานแผนกใหม่	หน้า	๑
บานแผนกเก่า	"	๓

พ.ศ. ๒๓๒๕

สร้างกรุงรัตนโกสินทร์	"	๗
พระราชพิธีปราบดาภิเษก	"	๘
ประดิษฐานพระราชวงศ์	"	๑๐
สมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จเถลิงพระราชมนเทียร ที่พระมหาอุปราช	"	๑๐
ตั้งข้าราชการวังหลวง	"	๑๓
แบ่งหัวเมืองชั้น กลาโหม มหาดไทย กรมท่า	"	๑๕
ตั้งข้าราชการวังหน้า	"	๒๐
ตั้งตำแหน่งพระราชาคณะ	"	๒๑
พงศาวดารเขมร	"	๒๕
พระราชทานคืนพระบางและให้เจ้านันทเสน ไปครองเมืองลานช้าง	"	๓๕
องเชียงสือญวนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร	"	๔๐
เรื่องพงศาวดารญวน	"	๔๒
พระยาบังกลิมาเจ้าเมืองกำปอดแข็งเมือง	"	๕๔
พงศาวดารพะม่า	"	๕๕

พ.ศ. ๒๓๒๖

อ้ายกบฏ ๒ คนเข้าวังหน้า หน้า ๕๘
เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปรั้งเมืองเขมร „ ๖๐
ทัพพระยานครสวรรค์ไปตีเมืองไซ่ง่อน „ ๖๒
สร้างพระนคร „ ๖๓
สร้างพระราชมนเทียร „ ๖๕
สร้างพระราชวังบวรสถานมงคล „ ๖๘

พ.ศ. ๒๓๒๗

ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ไปตีเมืองไซ่ง่อน „ ๖๖
สร้างพระมหาปราสาท „ ๖๘
สร้างวัดพระแก้ว „ ๖๘
ตำนานพระแก้วมรกต „ ๗๐
ปฏิสังขรณ์วัดสลัก „ ๗๕
ปิดคลองลัด „ ๗๖
ทำศพเจ้ากรุงธนบุรี „ ๗๗
ได้ช้างสำคัญ „ ๗๗
ลดตำแหน่งพระเจ้านครศรีธรรมราช และตั้ง
เจ้าพระยานครพัด „ ๗๘

พ.ศ. ๒๓๒๘

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก „ ๘๐

เสนาบดีมุขมนตรีทูลเกล้า ฯ ถวายสิริราชสมบัติ หน้า ๘๖
สมโภชพระนคร „ ๘๐
กรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จมาอยู่พระราชวังเดิม „ ๘๑
น้ำมากข้าวแพง „ ๘๒
ศึกพะม่าครั้งที่ ๑ „ ๘๒
โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ
เสด็จพระราชดำเนินยกพยุหโยธาทัพหลวงไปรับ
ทัพพะม่า „ ๘๗
รบพะม่าเมืองกาญจนบุรี „ ๘๘
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิน
ยกพยุหโยธาทัพหลวงออกจากกรุงเทพมหานคร „ ๑๐๒
สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระ
ดำริเป็นกลศึก „ ๑๐๔
สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ มีพระ
บัณฑูรดำรัสสั่งให้ยกพลออกระดมตีค่ายพะม่า „ ๑๐๕
รบพะม่าเมืองราชบุรี „ ๑๐๖
กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จแหลมมะลายู „ ๑๐๘
รบพะม่าทางเมืองเหนือ „ ๑๐๙
ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนินยกไปเมืองเหนือ „ ๑๑๐
ทัพพะม่าแตกฉานทิ้งค่าย „ ๑๑๕

ตั้งกรมพระราชวังหลัง ,, ๑๑๖
รับพะม่าทางแหลมมะลายู ,, ๑๑๗
พะม่าแตกทัพกระจัดพลัดพราย ,, ๑๒๑
ปราบเมืองมะลายู ,, ๑๒๒
พระยาไทร พระยากลันตัน พระยาตรังกานู เกรงกลัว
กฤษฎาเดชาธิการ แต่งเครื่องราชบรรณาการ
นำมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ,, ๑๒๓
ให้เชิญสมเด็จพระอนุชาเสด็จยาตราพยุหทัพหลวง
กลับคืนพระนคร ,, ๑๒๔
หล่อปืนใหญ่ ,, ๑๒๕
ตั้งท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร ,, ๑๒๖
สร้างวังเจ้าเขมร ,, ๑๒๗
องเชียงสือหนีจากกรุงเทพ ฯ ,, ๑๒๗
กรมพระราวังบวร ฯ เสด็จพระราชดำเนินตามองเชียงสือ .. ๑๒๘

พ. ศ. ๒๓๒๘

ศึกพะม่าครั้งที่ ๒ ,, ๑๓๒
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชา
ธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จพระราช
ดำเนิรพยุหยาตรานาวาทัพหลวงจากกรุงเทพ ฯ .. ๑๓๔
ทัพพะม่าแตกหนีไปยังเมืองเมาะตะมะ ,, ๑๓๖

สร้างมณฑปพระพุทธบาท หน้า ๑๓๗

พ.ศ. ๒๓๓๐

กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปตั้งเมืองเชียงใหม่ „ ๑๓๙

พระราชทานเรือและเครื่องอาวุธช่วยองเชียงสือ „ ๑๔๓

ทัพหลวงไปตีเมืองทะวาย „ ๑๔๖

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เชิญ
สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า เสด็จพระราช
ดำเนิรคืนยังพระนคร „ ๑๕๓

พ.ศ. ๒๓๓๑

ฝรั่งเข้ามาพะนันชกมวย „ ๑๕๔

พระราชทานเรือรบและปืนช่วยองเชียงสือ „ ๑๕๖

ทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ „ ๑๕๗

องเชียงสือถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๑ „ ๑๕๙

ทำสังคายนาพระไตรปิฎก „ ๑๖๐

มีพระราชดำรัสสั่งให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ „ ๑๖๑

มีพระราชดำรัสสั่งให้จัดการที่จะทำสังคายนา „ ๑๖๗

มีงานสมโภชพระไตรปิฎก „ ๑๗๐

เพลิงไหม้หลังคาหอพระมนเทียรธรรม „ ๑๗๑

พ.ศ. ๒๓๓๒

องเชียงสือถวายข้าวสาร „ ๑๗๒

ไฟไหม้พระมหาปราสาท หน้า ๑๗๒
ปราบรายาเมืองตานี " ๑๗๕

พ.ศ. ๒๓๓๓

องเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก
ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๒ " ๑๗๗
ทัพเวียงจันท์รบญวนไกเซิน " ๑๗๘
เจ้าอนัมก๊กกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร " ๑๗๘
เจ้าพระยาอภัยภูเบศรกล่าวโทษเจ้าอนัมก๊ก " ๑๘๐
พระราชทานของตอบแทนเจ้าอนัมก๊ก " ๑๘๑

พ.ศ. ๒๓๓๔

แขกเซียะตีเมืองสงขลา " ๑๘๑
เจ้าอนัมก๊กถวายเรือรบ และพระราชทานปืนตอบ " ๑๘๒
ทัพเวียงจันท์ตีเมืองหลวงพระบาง " ๑๘๓
เมืองทะวายสวามิภักดิ์ " ๑๘๕
ทูตทะวายนำนางทะวายและต้นไม้ทองเงินเข้ามาถวาย " ๑๘๘
โปรดให้พิจารณาดูหนังสือพระราชภาคีไนย " ๑๙๐

พ.ศ. ๒๓๓๕

เจ้าอนัมก๊กมีศุภอักษรนัดให้ไปตีเมืองตังเกี๋ย " ๑๙๑
ทัพพระยายมราชยกไปเมืองทะวาย " ๑๙๒
ทัพหลวงยกไปเมืองทะวาย " ๑๙๓

พระองค์เจ้าชีเผ้า หน้า ๑๙๓
สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ มี
ใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลถวายครอบครัว
พระยาทะวายลงมากรุงเทพ ฯ „ ๑๙๖

พ.ศ. ๒๓๓๖

ยกทัพหลวงไปตีเมืองพะม่า „ ๑๙๙
ทะวายเป็นกบฏ „ ๒๐๐
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จคะมองสวย „ ๒๐๑
โปรดให้ถอยกองทัพลงมาแม่น้ำน้อย „ ๒๐๔
เจ้าอนัมก๊กขอตราให้หัวเมืองช่วยการทัพ และถวาย
ต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๓ „ ๒๐๖
พะม่าขอเป็นไมตรี „ ๒๐๖
ญวนไกเซินขอเป็นไมตรี „ ๒๐๙

พ.ศ. ๒๓๓๗

ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) „ ๒๑๒
ตั้งนักพระองค์เองออกไปกรงกัมพชา „ ๒๑๓
ถอดเจ้านครล้านช้าง „ ๒๑๔
ได้ช้างเผือกพระอินทรไอยรา „ ๒๑๕

พ.ศ. ๒๓๓๘

ศึกพะม่าครั้งที่ ๓ „ ๒๑๖

เชิญพระพุทธสิหิงค์มากรุงเทพ ฯ หน้า ๒๑๖
กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงผนวช „ ๒๒๐
สมเด็จพระนารายน์รามารับอากับครอบครัว
ไปเมืองเขมร „ ๒๒๑
เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๔ „ ๒๒๒

พ.ศ. ๒๓๓๙

การพระเมรุพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดี „ ๒๒๒
เจ้าอนัมก๊ก และสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี แต่งทูต
ให้คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย „ ๒๒๓
เกิดเหตบาดหมางในระหว่าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
กับ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล „ ๒๒๔

พ.ศ. ๒๓๔๐

สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีพระเจ้ากรุงกัมพูชาพิราลัย „ ๒๒๖
มีพระราชโองการสั่งให้ส่งศพสมเด็จพระนารายน์รามา
ธิบดีเข้ามา „ ๒๒๗
ข้าราชการผู้ใหญ่กราบบังคมทูลมิให้พาศพสมเด็จ
พระนารายน์เข้ามา „ ๒๒๗
ข่าวศึกพะม่า กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเมือง
เชียงใหม่ „ ๒๒๘
เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๕ „ ๒๒๙

ฉลองพระมณฑปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หน้า ๒๓๐

พ.ศ. ๒๓๔๑

ข่าวศึกพะม่า „ ๒๓๐

พ.ศ. ๒๓๔๒

สมเด็จพระพี่นางสั้นพระชนม์ „ ๒๓๒

โปรดให้กองทัพเขมรไปช่วยเจ้าอนัมก๊ก „ ๒๓๓

พ.ศ. ๒๓๔๓

เพลิงไหม้สำเพ็ง „ ๒๓๔

สร้างและฉลองวัดพระเชตุพน „ ๒๓๔

พ.ศ. ๒๓๔๔

เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๖ „ ๒๔๔

ได้ช้างเผือกพระเทพกุญชร „ ๒๔๔

เพลิงไหม้วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ „ ๒๔๘

พ.ศ. ๒๓๔๕

เจ้าอนัมก๊กได้เมืองญวนและตั้งตัวเป็นพระเจ้า

กรุงเวียดนามยาลอง „ ๒๔๙

พะม่าขอเป็นไมตรี „ ๒๕๑

ศึกพะม่าครั้งที่ ๔ „ ๒๕๑

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระ

ประชวรพระโรคนิ่ว ที่เมืองเถิน „ ๒๕๒

กรมพระราชวังหลังเสด็จยกกองทัพตามขึ้นไป
เมืองเถิน หน้า ๒๕๖
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ยกกองทัพไปตั้งค่าย
ล้อมพะม่าไว้ „ ๒๕๗
นักองจันท์ นักองสงวน เข้ามาเฝ้า „ ๒๕๘

พ.ศ. ๒๓๔๖

พระเจ้าเวียดนามถวายของสนองพระคุณ „ ๒๕๙
กองทัพไทยไปตีเมืองเชียงแสน „ ๒๖๑
กรมพระราชวังบวร ฯ กรมพระราชวังหลัง ยกกองทัพ
กลับพระนคร „ ๒๖๑
ตั้งเจ้าเชียงใหม่ „ ๒๖๒
ได้ช้างสีทองแดงพระบรมฉัททันต์ „ ๒๖๓
ราชทูตไปเมืองญวน „ ๒๖๓
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต „ ๒๖๔
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปประทับแรม
ทรงพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช ในพระราช
วังบวร ฯ „ ๒๖๔
พระราชประวัติกรมพระราชวังบวรสถานมงคล „ ๒๖๖
สิ่งซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงสร้าง „ ๒๖๗
เรื่องหม่อมลำดวน หม่อมอินทปัต „ ๒๗๐

เลื่อนกรมขุนเสนานุรักษ์และตั้งกรมขุนพิทักษ์มนตรี หน้า ๒๗๓

พ.ศ. ๒๓๔๗

กองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์กลับจากเมืองเชียงแสน „ ๒๗๓

การพระเมรุกรมพระราชวังบวรสถานมงคล „ ๒๗๕

พระเจ้าเวียดนามมีราชศาสน์มาทูลเตือนให้ตั้ง

กรมพระราชวังบวร ฯ „ ๒๗๖

โปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานตอบแทนพระเจ้า

เวียดนาม „ ๒๗๗

เกณฑ์ทัพไปตีเมืองเชียงตุงเชียงรุ้ง „ ๒๗๘

ตั้งเจ้าฟ้ากณฑลทิพยวดี „ ๒๗๘

ตั้งเจ้าอนุครองเมืองเวียงจันท์ „ ๒๗๙

กรมหลวงหริรักษ์สิ้นพระชนม์ „ ๒๘๐

ชำระกฎหมาย „ ๒๘๐

พ.ศ. ๒๓๔๘

ได้ช้างสำคัญ พระบรมนัขมณีและพระบรมคชลักษณ์ „ ๒๘๒

ได้เมืองเชียงตุง เชียงรุ้ง และเมืองลื้อ สิบสองปันนา „ ๒๘๓

พระเจ้ากรุงเวียดนามมีราชศาสน์ถวายบรรณาการ „ ๒๘๖

พ.ศ. ๒๓๔๙

ราชทูตไปเมืองญวน „ ๒๘๘

กรมพระราชวังหลังทิวงคต „ ๒๙๐

ตั้งนักองจันท์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา หน้า ๒๙๐
พระราชพิธีอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร „ ๒๙๒
ตั้งพระบัณฑูรน้อย และ ตั้งกรมเจ้านาย „ ๒๙๖

พ.ศ. ๒๓๕๐

การพระเมรุกรมพระราชวังหลัง „ ๒๙๘
พระเจ้าเวียดนามมีพระราชศาสน์ทรงยินดีในการ
อุปราชาภิเษก „ ๒๙๘
กรมหลวงจักรเจษฎาสั้นพระชนม์ „ ๒๙๙
ได้ช้างสำคัญ „ ๓๐๐
สมเด็จพระอุทัยทูลขอ นักองอี นักองเภา „ ๓๐๐

พ.ศ. ๒๓๕๑

เชิญพระพุทธรูปพระศรีศากยมุนีมากรุงเทพ ฯ „ ๓๐๑
ปราบปรามเมืองยิริง „ ๓๐๑
เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพสั้นพระชนม์ „ ๓๐๒
โสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี „ ๓๐๓
แห่สระสนานใหญ่ แห่พระกฐิน และมีกะจาดใหญ่
กัณฑเทศนมหาชาติ „ ๓๐๕
ผลประโยชน์แผ่นดิน „ ๓๐๖
วัดที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ „ ๓๐๗
พระราชานุกิจ „ ๓๐๘

สมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้า ” ๓๑๐

พ.ศ. ๒๓๕๒

งานสมโภชพระแก้วมรกต หน้า ๓๑๐

สวรรคต ” ๓๑๒

พระราชประวัติ ” ๓๑๓

เสนาบดีในรัชกาลที่ ๑ ” ๓๑๗

มหาดไทย ” ๓๑๗

กลาโหม ” ๓๑๘

กรมท่า ” ๓๑๙

กรมเมือง ” ๓๒๐

กรมวัง ” ๓๒๐

กรมนา ” ๓๒๑

รายงานทูลเกล้า ฯ ถวาย ” ๓๒๓

บานแผนก

ศุภมัสดุ ลุจุลศักราช ๑๒๖๓ ปีฉลูนักษัตร รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐[๑] พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้การเล่าเรียนแพร่หลายไพบูลย์ขึ้นในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก และความรู้พงศาวดารของบ้านเมือง ย่อมนับว่าเป็นคุณอันสำคัญในการเล่าเรียนอย่างหนึ่ง หนังสือพงศาวดารกรุงสยามได้ลงพิมพ์แล้วแต่หนังสือพงศาวดารเหนือและหนังสือพระราชพงศาวดารที่พระเจ้าอัยยกาเธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเรียบเรียงกล่าวความตั้งแต่แรกสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาโบราณมาเพียงเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ความต่อนั้นมา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี เรียบเรียงขึ้นไว้แต่เมื่อปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ ปี[๒] มีฉะบับอยู่ยังหาได้ลงพิมพ์ให้แพร่หลายไม่

จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุง

---

๑ พ.ศ. ๒๔๔๔. ๒ พ.ศ. ๒๔๑๒.

รัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เรียบเรียงไว้นั้น และโปรดเกล้า ฯ ให้ลงพิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนของกุลบุตรทั้งหลายสืบไป

บานแผนกเดิม

ศุภมัสดุ ลุจุลศักราช ๑๒๓๑[๑] สัปปสังวัจฉรวิสาขมาสชุษณ
ปักษ์ พารสีดิถีครุวาร เป็นปีที่ ๒ ในรัชชกาลปัตยุบันนี้ พระบาท
สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ
บุรุษรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุ
รันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช
บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า
จดหมายเหตุพระราชพงศาวดารซึ่งพระเจ้าอัยยกาเธอ กรมสมเด็จ
พระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ ทรงเรียบเรียงไว้ สืบ
ลำดับพระวงศ์พระเจ้าแผ่นดินสยาม ตั้งแต่แรกสร้างกรุงเทพ
ทวาราวดีศรีอยุธยามา จนถึงกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึกนับได้ ๓๓
พระองค์ จึ่งได้ตั้งกรุงธนบุรี นับเป็นปีได้ ๑๕ ปี แล้วพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึ่งได้ทรงฐาปนากรุงเทพมหานคร
อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา ในประเทศบางกอก ประดิษ
ฐานพระบรมราชวงศ์นี้สืบมา เรื่องความในรัชชกาลที่ ๑ ก็ยังหา
ตลอดไม่ ค้างอยู่เพียงเจ้าพระยายมราชออกไปราชการทัพเมือง
ทวาย เมื่อปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓[๒] เป็นปีที่ ๑๐ เท่านั้น
ข้อราชการเก่าต่อมา มีพระราชประสงค์จะทรงทราบอย่างใดอย่าง

---

๑ พ.ศ. ๒๔๑๒. ๒ พ.ศ. ๒๓๓๔.

หนึ่ง มีพระราชดำรัสถามข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ก็กราบทูลเล่าถวายหาถูกต้องกันไม่ เพราะไม่มีเรื่องที่เรียบเรียงทำไว้เป็นฉะบับ เมื่อกาลล่วงนานไปภายหน้า ก็จะยิ่งเสื่อมศูนย์ไปทุกชั้นชั่วบุรุษ จะค้นหาความเก่า ๆ ก็จะไม่ได้ ด้วยมีอันตรายต่าง ๆ ขจัดขจายหายสูนย์ไป ถึงมีผู้พากเพียรจะเรียบเรียงทำขึ้นใหม่ก็จะไม่สำเร็จประโยชน์ดังประสงค์ได้ ครั้นทรงพระราชดำริเห็นว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี มีสติปัญญาคัมภีรัธยาศัย และมีความพอใจในการเรียบเรียงหนังสือต่าง ๆ อยู่ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้า ๆ สั่งให้เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี นานาไพรัชไมตรีบริรักษ์ ยุตติธรรมพิทักษราชศักดานุการ ราชสมบัติสารพิพัฒน์ ประทุมรัตนมุรธาธร สมุทรตีรนครเกษตราธิบาล สรรพดิตถการมหิศวรฤทธิธาดา พิพิธกุศลจริยาภิธยาศัย อภัยพิริยบราครมพาหุ ผู้สำเร็จราชการนานาประเทศ ถือศักดินา ๒๐๐๐๐ รับจัดการเรียบเรียงพระราชพงศาวดาร โดยลำดับพระบรมราชวงศ์นี้ เริ่มมาแต่ในรัชชกาลที่ ๑ จนถึงรัชชกาลที่ ๔ ให้บริบูรณ์เป็น

---

๑. พระราชพงศาวดารรัชชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙. ฉะบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ยังไม่เคยพิมพ์. พระราชพงศาวดารรัชชกาลที่ ๓ และที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๗

ฉะบับขึ้นไว้ จะได้เป็นเกียรติยศสำหรับแผ่นดิน และมีคุณแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงสืบต่อไป เจ้าพระทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี ได้รับพระบรมราชโองการดำรัสสั่งดังนี้ มีความยินดียิ่งนัก จึ่งกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า การเรื่องนี้ คิดจะฉลองพระเดชพระคุณมาช้านานแล้ว ได้จัดหาเรื่องความต่าง ๆ มาเรียงไว้บ้างกว่าปีมาแล้ว แต่กำลังซึ่งจะทำไปแต่ผู้เดียวเห็นจะไม่ตลอดขัดข้องอยู่ด้วยจะค้นหาเรื่องความแต่เจ้าพนักงานนั้น ๆ ไม่ใคร่จะได้ อ้างว่าปลวกทำอันตรายเสียบ้าง ผุเปื่อยไปเสียบ้าง ศูนย์หายไปเสียบ้าง ถ้าอาศัยพระบารมีพระบรมเดชานุภาพโปรดเกล้า ฯ ดังนี้แล้ว การเห็นจะสำเร็จได้โดยง่าย ท่านจึ่งได้ค้นหาเรื่องความเก่าณที่ต่าง ๆ ได้ที่ปูมบ้าง และค้นได้ที่กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมพระอาลักษณ์บ้าง จนสิ้นเชิงแล้ว จึ่งได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ เจ้าพ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ขอจดหมายเหตุตำราเก่า ๆ ท่านก็มีพระทัยยินดีจัดมาให้ และช่วยสืบหาที่อื่น ๆ ได้อีกบ้าง ได้ความมาเป็นอันมาก และในกรมท่า ความเรื่องจีน ญวน เก่า ๆ มีอยู่โดยมาก ด้วยในรัชชกาลที่ ๑ นั้น เจ้าอนัมก๊กฝ่ายญวนยอมถวายต้นไม้ทองเงินเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพมหานคร ความที่ในกรุงมีสิ่งใดขึ้นก็บอกไปทุกครั้ง โดยไม่มีความรังเกียจ แล้วจึ่งได้รวบรวมเรื่องความทั้งปวงเรียบเรียงขึ้น พอติดต่อกันตลอดมาได้ทั้ง ๔ แผ่นดิน และความ

ที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเรียบเรียงไว้ในท่อนต้น ในระหว่าง ๑๐ ปี ยังสังเขปอยู่นั้น ก็ได้เพิ่มเติมเข้าบ้าง ครั้นเสร็จแล้วจึ่งให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงทอดพระเนตรแล้ว ได้ทรงแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อความขึ้นอีกบ้าง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าราชวรวงศเธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ชำนาญในการหนังสือสืบสวนชำระต่อไป ในกรมพระอาลักษณ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร ที่เจ้ากรม ๑ หลวงสารประเสริฐ ปลัดกรม ๑ ได้ตรวจดูเรื่องความและอักษร แก้ไขถูกต้องแล้ว

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชชกาลที่ ๑

สร้างกรุงรัตนโกสินทร์

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เริ่มต้นแต่ปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี[๑] เมื่อพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว พระองค์เป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์บัดยุบันนี้ ได้ทรงรับอัญเชิญของเสนามาตย์ราษฎรทั้งหลาย เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครอบครองสยามประเทศ และทรงปราบปรามความจลาจลในกรุงธนบุรีเรียบร้อยแล้ว จึ่งทรงพระราชดำริว่าเมืองธนบุรีนี้ ฝั่งฟากตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าที่ฟากตะวันตก โดยเป็นที่แหลมมีลำแม่น้ำเป็นขอบเขตต์อยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันออก แม้นข้าศึกยกมาติดถึงชานพระนครก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนบุรีจึ่งได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นที่ท้องคุ้งน้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชนิเวศน์มน

---

๑ พ.ศ. ๒๓๒๕.

เทียรสถานเล่า ก็ตั้งอยู่ในอุปจาร ระหว่างวัดแจ้งและวัดท้ายตลาด ขนาบอยู่ทั้ง ๒ ข้าง ควรเป็นที่รังเกียจ ทรงพระราชดำริดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์กับพระยาวิจิตรนาวี เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปวัดกะที่สร้างพระนครใหม่ข้างฝั่งตะวันออก ได้ตั้งพิธียกเสาหลักเมือง เมื่อณวันอาทิตย์เดือนหกขึ้นสิบค่ำ ฤกษ์เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๕๔ นาฑี พระราชวังใหม่ให้ตั้งในที่ซึ่งพระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ก่อน โปรดให้พระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ณที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็งแล้ว จึงได้ฐาปนาสร้างพระราชนิเวศน์มนเทียรสถาน ล้อมด้วยปราการระเนียดไม้ไว้ก่อน พอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่เวลา

พระราชพิธีปราบดาภิเษก

ครั้นณวันจันทร์เดือนแปดบุรพาษาฒขึ้นค่ำหนึ่ง ปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี[๑] ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป นิมนต์พระราชาคณะสวดพระปริตรพุทธมนต์ครบ ๓ วันแล้ว รุ่งขึ้นณวันพฤหัสบดีเดือนแปดบุรพาษาฒขึ้นสี่ค่ำ เวลารุ่งแล้ว ๔ บาท ได้มหามงคลฤกษ์ พระบาทสมเด็จบรม

---

๑ วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๕

นารถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งบัลลังก์ศรีสักหลาด ประดับด้วยเรือจำนำท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง แห่โดยขะบวนพยุหยาตราหน้าหลังพรั่งพร้อม เสด็จข้ามปาริมคงคามาณฑ์ตะวันออก เสด็จขึ้นฉนวนหน้าพระราชวังใหม่ ทรงพระราชยานตำรวจแห่หน้าหลังเสด็จขึ้นยังพระราชมนเทียรสถาน ทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษก ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๔๖ พรรษา ได้เสวยไอศวรรยาธิปัติถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสยาม ในกาลครั้งนั้น สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะผู้ใหญ่ประชุมพร้อมกัน ได้คิดขนานพระนามถวายจารึกลงในพระสุพรรณบัฏว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร ตรีภูวเนตรวรนารถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศรัย สมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาฬาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทรธาดาธิบดี ศรีสุวิบุลยคุณอขนิษฐ์ฤทธิราเมศวรมหันต์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร โลกเชฏฐวิสุทธิ์รัตนมกุฎประเทศคตามหาพุทธางกูร บรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ณกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดี ศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน ตามโบราณจารีตสืบมา

ประดิษฐานพระราชวงศ์

ทรงสถาปนาพระราชวงศานุวงศ์ ให้มีอิสสริยศักดิ์ในราชตระกูล เป็นเจ้าฟ้า ๑๙ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นาง ๒ สมเด็จพระอนุชาธิราช ๑ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ๔ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ๑๑ และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าลา มีความชอบโดยได้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกนารถ และพระมหาสังข์อุตราวัฏของเดิมมาทูลเกล้า ฯ ถวาย โปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าด้วยอีกพระองค์ ๑ พระราชวงศานุวงศ์นอกจากนี้ โปรดให้เป็นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า หม่อมราชนิกูล โดยสมควรแก่บรรดาศักดิ์ ตามโบราณราชประเพณีปราบดาภิเษกประดิษฐานพระราชวงศ์ใหม่

แล้วโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จเถลิงพระราชมนเทียรที่พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับณพระราชวังบวร ฯ ซึ่งทรงสร้างใหม่ข้างเหนือพระราชวังหลวง ใกล้คฤหสถานที่ประทับเดิมของพระองค์

และโปรดให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่เป็นกรมพระเทพสุดาวดี ตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย เป็นกรมพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าลา เป็นกรมหลวงจักรเจษฎา ประทับอยู่นิเวศน์

เดิมของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

โปรดให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าทองอิน ซึ่งเป็นพระยาสุริยอภัย เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร พระราชทานเครื่องสูง ๓ ชั้นคันประดับมุกด์ และเรือดั้งแห่คู่ ๑ เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศ โดยความชอบมีมากยิ่งกว่าพระราชภาคิไนยพระองค์อื่น กรมหลวงอนุรักษเทเวศรตั้งวังอยู่ที่สวนลิ้นจี่ ในเมืองเดิม ฟากตะวันตก ริมคลองบางกอกน้อย และดำรัสให้ข้าหลวงไปเชิญสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าบุญเมือง ซึ่งเป็นพระอภัยสุริยา เข้ามาแต่เมืองนครราชสีมา โปรดตั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร์ ให้เสด็จไปอยู่พระราชวังเดิม ที่เจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่นั้น ครั้นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าทองจีนที่เป็นหลวงนายฤทธิ์ ซึ่งเป็นอุปทูตออกไปกรุงปักกิ่งกลับเข้ามาถึง จึงโปรดให้แต่งเรือไปรับขึ้นมาแต่เมืองสมุทรปราการ โปรดตั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทร์รณเรศ ไปตั้งวังอยู่สวนมังคุดเหนือวัดบางว้าใหญ่ และกรมหลวงทั้ง ๓ พระองค์นี้ เป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ แต่พระภาคิไนยซึ่งเป็นพระธิดาในกรมพระเทพสุดาวดีนั้น โปรดให้มีอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมนั้น

อนึ่งเจ้าฟ้าตัน พระราชภาคิไนย ซึ่งเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อยนั้น โปรดตั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระราชภาคิไนย ซึ่งเป็นพระธิดาในสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ อีกสองพระองค์นั้นโปรดให้มีอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมนั้น และนายกวดมหาดเล็กหุ้มแพร เป็นพระสามีพระองค์เจ้ากุ ซึ่งเป็นพระกนิษฐภคินีต่างพระชนนีนั้น โปรดตั้งเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ กรมหมื่นนเรินทรพิทักษ์นี้พระนามเดิม หม่อมมุก เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยามหาสมบัติครั้งกรุงเก่า

อนึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทั้งสี่พระองค์ ทรงสถาปนาพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชธิดาองค์ที่สองนั้นให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ พระราชโอรสที่สามเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ พระราชธิดาพระองค์ที่สี่นั้น พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าประภาวดี

กรมหลวงอิศรสุนทร กรมขุนเสนานุรักษ์นั้น โปรดให้เสด็จอยู่พระราชนิเวศน์เดิม ซึ่งตั้งอยู่ริมอู่กำปั่นวัดระฆัง และพระราชวงศานุวงศ์ห่างออกไปนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดตั้ง เป็นเจ้าราชนิกูลโดยลำดับ คือ ตรัสเอาหม่อมด้วงเป็นพระฦๅราชสุริยวงศ์

ตรัสเอาหม่อมเงิน เป็นพระบำเรอราช ตรัสเอาหม่อมฮวบ เป็น
พระอนุรุธเทวา ตรัสเอาหม่อมทองคำ เป็นพระราชานุวงศ์

ตั้งข้าราชการวังหลวง

ทรงพระกรุณาโปรดตั้งแต่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และ
ข้าหลวงเดิมทั้งปวง ตามมีความชอบมากและน้อยโดยควรแก่
ฐานานุศักดิ์

ตรัสเอาพระอักษรสุนทรเสมียนตราในกรมมหาดไทย ชื่อ
สน ข้าหลวงเดิม ซึ่งมีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไป
งานพระราชสงครามหลายครั้ง และทำราชการฉลองพระเดชพระ
คุณต่างพระเนตรพระกรรณมิได้มีความผิด เป็นเจ้าพระยารัตนา
พิพิธ ที่สมุหนายก

ตรัสเอาพระยาเพ็ชรบูรณ์ ชื่อหม่อมปลี บุตรพระยา
กลาโหมคลองแกลบ มีความชอบได้ทำศึกสงครามด้วยพระ
องค์แต่ก่อนมามิได้คิดแก่ชีวิต โปรดให้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา
ที่สมุหพระกลาโหม

ตรัสเอาหลวงอินทราธิบดีสี่หราชรองเมือง ชื่อไม่ปรากฏ
ได้ทำราชการสงครามหลายครั้ง มีความชอบ แล้วเป็นคนเก่ารู้
ขนบธรรมเนียมในกรมพระนครบาล โปรดให้เป็นพระยายมราช

ตรัสเอาหม่อมบี่น มีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินการสงครามหลายครั้ง ต้องศาสตราวุธข้าศึก แล้วสู้สอสวนชวนนายทัพนายกองมาตีเอากรุงธนบุรีได้ มีความชอบมาก โปรดให้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ

ตรัสเอาพระยาธรรมาธิกรณ์ แผ่นดินกรุงธนบุรี ชื่อบุญรอดบุตรพระยามณเฑียรบาลกรุงเก่า ซึ่งมีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปการสงคราม และสัตย์ซื่อรักใคร่ในพระองค์ รู้ขนบธรรมเนียมในกรมวัง จะยกไปกรมอื่นไม่ได้ โปรดเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์

ตรัสเอาพระยาพิพัฒนโกษา กรุงธนบุรี ชื่อ สน เป็นเจ้าพระยาพระคลัง

ตรัสเอาพระยาตักโตโหรแผ่นดินกรุงธนบุรี ซึ่งได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปงานพระราชสงครามหลายครั้ง มีความสัตย์ซื่อสุจริตในพระองค์ มีความชอบ โปรดให้เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช แล้วได้ตั้งตำแหน่งทุกขราษฎร์หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือด้วยทั้งสิ้น

ตรัสเอาหลวงสรวิชิต ชื่อหน มีความชอบนำเอาข้อราชการในกรุงธนบุรีออกไปกราบทูลให้ทราบถึงด่านพระจารึก โปรดให้เป็นพระยาพิพัฒนโกษา ภายหลังได้เป็นที่เจ้าพระยาพระคลัง

ตรัสเอานายบุญนาค บ้านแม่ลา ซึ่งเป็นต้นคิดปราบจลาจล

ในกรุงธนบุรี มีความชอบ เป็นเจ้าพระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่า ภายหลังได้เป็นที่พลเทพ ให้หลวงชะนะซึ่งร่วมคิดด้วยนายบุญนาค ช่วยปราบปรามการจลาจล มีความชอบ เป็นพระยาสรรคบุรี ให้หลวงสุระ ซึ่งมีความชอบร่วมคิดด้วยหลวงชะนะเป็นพระยาสีหราชเดโชไชย

ตรัสเอานายแสง ซึ่งมีความชอบได้ทูลเกล้า ฯ ถวายหนังสือลับให้ทรงพระราชดำริรักษาพระองค์ เป็นพระยาทิพโกษา ตรัสเอานายหงษ์ เสมียน เป็นคนเก่า ซึ่งสัตย์ซื่อสุจริตรู้ขนบธรรมเนียมราชการใช้สอยได้ดังพระทัย เป็นพระยาพิพิธไอศรย์ จางวางชาวที่ พระราชทานเกดจ้ยให้เป็นภรรยา ตรัสเอาพระยาราชนิกูล ซึ่งมีความสวามิภักดิ์ในพระองค์ เป็นพระยามหาอำมาตย์ ให้ขุนไชยเสนีข้าหลวงเดิม เป็นพระยาราชนิกูล ให้พันพุฒอนุราช เป็นพระยาราชสุภาวดี ให้นายเสมียนพูลข้าหลวงเดิม เป็นพระยาประชาชีพ ให้นายบุญจันบ้านถลุงเหล็กข้าหลวงเดิม เป็นพระยากำแพง ให้พระยาอินทรอรรคราช ปลัดเก่าเมืองนครศรีธรรมราช เป็นพระยาราชวังเมือง ให้พระยาเจ่งรามัญ เป็นพระยามหาโยธา ว่ากองมอญทั้งสิ้น ให้ขุนโลกทีปเป็นพระโหราธิบดี ให้กาไชยโยคเป็นขุนโลกทีป

ตรัสเอาหลวงพิเรนทร์ ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมมา ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินงานพระราชสงครามหลายครั้ง เป็นพระยา

ท้ายน้ำ ตรัสเอาหลวงภักดีภูธรซึ่งมีความชอบเป็นนายทัพนายกอง ต้องศาสตราวุธข้าศึก เป็นพระยารามกำแหง ตรัสเอาหลวงภักดีสงครามซึ่งมีความชอบสวามิภักดิ์ โดยเสด็จพระราชดำเนินงานพระราชสงครามทุกครั้ง เป็นประยาพิไชยรณฤทธิ์ ตรัสเอาหลวงสัจจา ซึ่งมีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปงานพระราชสงคราม มิได้ย่อท้อแก่ข้าศึก เป็นพระยาวิชิตณรงค์ ตรัสเอาหลวงพิไชยรณรงค์ ซึ่งเป็นคนสัตย์ซื่อสุจริตในพระองค์ เป็นพระยาพิไชยสงคราม

ตรัสเอาหม่อมบุนนาค บุตรพระยาจ่าแสนยากรครั้งกรุงเก่า มิได้คิดเข้ามาทำราชการหายศบรรดาศักดิ์ พึ่งแต่พระเดชพระคุณให้ใช้สอย ได้ตามเสด็จไปการพระราชสงครามทุกครั้ง มีความชอบตั้งให้เป็นพระยาอุทัยธรรม ภายหลังได้เป็นที่สมุหพระกลาโหม ตรัสเอาหม่อมบุญมา บุตรพระยาจ่าแสนยากรพี่หม่อมบุนนาค แต่ต่างมารดา เป็นที่พระยาตะเกิง ภายหลังก็ได้เป็นที่สมุหพระกลาโหม

หลวงกลางเป็นคนสวามิภักดิ์ในพระองค์มาช้านานมีความชอบ ได้เป็นพระยาราชสงคราม ตรัสเอาขุนบ้องพลขันธ์ เป็นพระยาจุฬาราชมนตรี นายอยู่ช่างทอง เป็นพระยาศรีไกรลาศ ตรัสเอาขุนกลาง ผู้มีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปงานพระราชสงคราม ต่อรบด้วยข้าศึกเป็นหลายครั้ง แล้วมีความสัตย์

ชื่อมาก เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ ตรัสเอาขุนจุ้ยเป็นข้าหลวงเดิม มาช้านาน เป็นพระยาอนุชิตราชา ให้ขุนยกกระบัตร ซึ่งมีความชอบ ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปงานพระราชสงคราม เป็นพระยารักษมณเฑียร ให้หลวงอินทร์ เป็นพระยาเพ็ชรพิไชย ให้หมื่นชำนิ เป็นพระยาศรีสุริยพาห ให้พระราชประสิทธิ์ ชื่อกุน เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ ภายหลังได้เป็นที่สมุหนายก ให้นายบุญจัน เป็นพระยาวิชิตภักดี จางวางพระคลังในซ้าย ให้หลวงพลเผ่นทะยาน เป็นพระยาพิพิธเดชะ ให้นายปานเสมียน เป็นพระเทพวรชุน ให้นายทองกอง เป็นพระสมบัติธิบาล ให้นายทองสุข เป็นพระเสนาภิมุข ให้นายทองดี เป็นจมื่นศรีสรรักษ์ ภายหลังได้เป็นที่ธรรมา ให้หมื่นศรีเสนา เป็นจมื่นไวยวรนาถ ให้หลวงราม เป็นพระกำแหง ให้หมื่นไชยเสนี เป็นหลวงราชนิกูล ให้นายสาเสมียน เป็นพระราชรองเมือง ให้นายสุดใจ เป็นพระพิเรนทรเทพ ให้นายบุญเมืองเป็นพระมหาเทพ ให้หมื่นสนิทเป็นพระมหามนตรี ให้หลวงวังเป็นพระจันทราทิตย์ ให้หลวงพิไชยเป็นพระยาจ่าแสน ให้ขนสิทธิรักษ์ เป็นหลวงเทพสมบัติ ให้หมื่นสนิท เป็นหลวงราชวงศา ให้รองจ่าเป็นหลวงอินทรมนตรี ให้นายสุด เป็นหมื่นทิพยรักษา ให้นายส้ม เป็นหมื่นราชาบาล ให้นายมูลเป็นหมื่นราชามาตย์

ครั้นทรงตั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรุงเสร็จแล้ว ทรงตั้งผู้มี

ความชอบออกไปเป็นพระยาพระหลวงครองหัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา บ๊กษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงทุกๆ เมือง ให้พระพิมาย มีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปการพระราชสงคราม ได้สู้รบแก่ข้าศึกหลายครั้ง และมีความสวามิภักดิ์ในพระองค์ เป็นพระยานครราชสีมา ให้หลวงนรา ซึ่งมีความชอบเป็นคนสัตย์ซื่อและเข้มแข็งการสงคราม เป็นพระยาพิษณุโลก ให้พระวิเชียรเป็นพระยาสุโขทัย ให้หลวงพลพูน เป็นพระยาเพ็ชรบูรี ให้หลวงพิทักษเสน่หา เป็นพระนนทบุรี ให้หลวงสิทธิสงคราม เป็นพระยาปราจีณบุรี ให้หลวงเมือง เป็นพระวิไชย ให้นายแสงเป็นพระยาสมุทรสงคราม ภายหลังได้เป็นที่สมเหพระกลาโหม ให้พระศรีสงครามเป็นพระพรหมบูรินทร์ ให้ขุนศรีภักดี เป็นพระอินทรบุรี ให้พระไชยบาดาล เป็นพระยาอ่างทอง ให้หลวงไชยณรงค์ เป็นพระนครสวรรค์ ให้ขุนวิเศษ เป็นพระชัยนาท ให้หมื่นวิเศษ เป็นพระกาญจนบุรี ให้หลวงณรงค์ เป็นพระอุทัยธานี ให้หลวงเทียม เป็นพระนครชัยศรี ให้ขุนแพ่งเป็นพระไชยบาดาล ให้ขุนเทพอาญา เป็นพระเพ็ชรบูรณ์ ให้หลวงปลัดเมืองพิมาย เป็นพระพิมาย ให้หลวงนา เป็นพระยาพิจิตร ให้ขุนด่าน เป็นพระสวรรคโลก ให้พระยาราชบุรีเลื่อนเป็นเจ้าพระยาราชบุรี ให้นายสังมีความสามิภักดิ์ในพระองค์ ได้คุมพวกช่วยรบเจ้ารามลักษณ์ ด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ

กรมหลวงอนุรักษเทเวศร เมื่อยังดำรงที่พระยาสุริยอภัยอยู่นั้น มีความชอบ ตั้งเป็นพระยาเทพสุดาวดี เจ้ากรม

แบ่งหัวเมืองขึ้น กลาโหม มหาดไทย กรมท่า

ครั้นเสร็จตั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยแล้วทรงพระราชดำริว่า เมื่อครั้งกรุงเก่า เมืองปักษ์ใต้ยกมาขึ้นแก่กรมท่านั้น เพราะกลาโหมมีความผิด บัดนี้เจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม มีความชอบมาก จึงให้แบ่งหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก ซึ่งขึ้นกรมท่า ๑๙ เมือง กรมมหาดไทย ๑ รวม ๒๐ เมือง คือ เมืองสงขลา ๑ เมืองพัทลุง ๑ เมืองนครศรีธรรมราช ๑ เมืองไชยา ๑ เมืองหลังสวน ๑ เมืองชุมพร ๑ เมืองปทิว ๑ เมืองคลองวาน ๑ เมืองกุย ๑ เมืองปราณ ๑ เมืองตะนาวศรี ๑ เมืองมฤต ๑ เมืองกระ ๑ เมืองตะกั่วป่า ๑ เมืองตะกั่วทุ่ง ๑ เมืองพังงา ๑ เมืองถลาง ๑ เมืองกาญจนบุรี ๑ เมืองไทรโยค ๑ รวม ๑๙ เมือง กับเมืองขึ้นมหาดไทย ๑ คือ เมืองเพ็ชรบุรี รวม ๒๐ เมือง พระราชทานให้ยกมาขึ้นกรมพระกลาโหม ยังคงเมืองขึ้นกรมท่าอีก ๙ เมือง คือเมืองนนทบุรี ๑ เมืองสมุทรปราการ ๑ เมืองสาครบุรี ๑ เมืองชลบุรี ๑ เมืองบางละมุง ๑ เมืองระยอง ๑ เมืองจันทบุรี ๑ เมืองตราด ๑ แล้วยกเอาเมืองสมุทรสงคราม

ซึ่งขึ้นกรมมหาดไทยเดิม ให้กรมท่า ๑ รวมเป็น ๙ เมือง เมืองฉะเชิงเทราเมือง ๑ แต่โบราณขึ้นกรมพระกลาโหม ครั้นต่อมาตกอยู่มหาดไทย ก็ให้คงอยู่ตามเดิม

ตั้งข้าราชการวังหน้า

ฝ่ายตำแหน่งขุนนางข้าราชการในกรมพระราชวังบวรนั้น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็มีพระบัณฑูรโปรดตั้งแต่งโดยควรแก่ความชอบตามลำดับฐานานุศักดิ์ ตรัสเอาพระยาพลเทพเดิม ให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยา ตรัสเอาพระไชยบูรณ์ปลัดเมืองพระพิษณุโลก เป็นพระยากลาโหมราชเสนา ตรัสเอาพระพลเมืองพระพิษณุโลก เป็นพระยาจ่าแสนยากร ตรัสเอาหม่อมสดทนายข้าหลวงเดิม เป็นพระยามณเฑียรบาล ภายหลังได้เป็นที่เจ้าพระยาธรรมา ตรัสเอานายทองอินข้าหลวงเดิมเมืองพิษณุโลก เป็นพระยาเสน่หาภูธร จางวางมหาดเล็ก แล้วตั้งแต่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงครบตามตำแหน่งในพระราชวังหน้าทั้งสิ้น อนึ่งหม่อมเรือง ชาวเมืองชลบุรี ข้าหลวงเดิมมีความชอบในพระองค์มาแต่ก่อนเป็นอันมาก เป็นคนสนิทเหมือนเป็นเชื้อพระวงศ์ โปรดตั้งเป็นเจ้าราชนิกูล ให้ชื่อเจ้าบำเรอภูธร ภายหลังโปรดให้มีอิสสริยยศต่างกรม เป็นกรมขุนสุนทรภูเบศร

๒๑

ตั้งตำแหน่งพระราชาคณะ

ในปีขาลจัตวาศกนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ฝ่ายข้างอาณาจักรได้ตั้งแต่งข้าราชการตามตำแหน่งเสร็จแล้ว ควรจะจัดการข้างฝ่ายพุทธจักร ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเสื่อมทรุดเศร้าหมองนั้น ให้วัฒนารุ่งเรืองสืบไป จึงดำรัสให้สึกพระวันรัต (ทองอยู่) กับพระรัตนมุนี (แก้ว) ออกเป็นฆราวาส ดำรัสว่าเป็นคนอาสัตย์สอพลอทำให้เสียแผ่นดิน และโปรดตั้ง นายแก้ว รัตนมุนี เป็นพระอาลักษณ์ตามเดิม ให้เป็นผู้ขนานพระนามพระองค์เจ้าต่างกรม แต่นายทองอยู่ วันรัตนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงพระอาชญาแล้วจะให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยมีความผิดแก่พระองค์มาแต่ก่อน มีพระบรมราชโองการขอชีวิตไว้ แล้วโปรดให้เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์ อยู่ในกรมมหาดไทย ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชาคณะ เพราะไม่ยอมถวายบังคมนั้น โปรดให้คงที่สมณฐานันดรศักดิ์ดังเก่า ให้คืนไปอยู่ครองพระอารามตามเดิม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ดำรัสสรรเสริญว่า พระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นี้ มีสันดานสัตย์ซื่อมั่นคง ดำรงรักษาพระพุทธศาสนาโดย

แท้ มิได้อาลัยแก่ร่างกายและชีวิต ควรเป็นที่นับถือไหว้นบเคารพสักการบูชา แม้มีข้อสงสัยสิ่งใดในพระบาลีไปภายหน้า จะให้ประชุมพระราชาคณะไต่ถาม ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ ว่าอย่างไรแล้ว พระราชาคณะอื่น ๆ จะว่าอย่างอื่นไป ก็คงจะเชื่อถ้อยคำพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ ซึ่งจะเชื่อถ้อยฟังความตามพระราชาคณะอื่น ๆ ที่เป็นพวกมากนั้นหามิได้ ด้วยเห็นใจเสียครั้งนี้แล้ว แล้วโปรดให้พระสงฆ์วัดบางว้าใหญ่และวัดโพธารามเข้ามารับบิณฑบาตในพระราชวัง ทั้ง ๒ พระอาราม ให้ผลัดเวรกันวัดละ ๗ วันเป็นนิจกาล แล้วให้รื้อตำหนักทองของเจ้ากรุงธนบุรีนั้นไปปลูกเป็นกุฏีถวายสมเด็จพระสังฆราชวัดบางว้าใหญ่ แล้วดำรัสว่าพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงษ์ ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีตั้งขึ้นใหม่นั้น ก็เป็นพวกอาสัตย์สอพลอพลอยว่าตาม นายแก้ว นายทองอยู่ไปมิได้เป็นต้นเหตุ แต่รู้พระไตรปิฎกมาก เสียดายอยู่ อย่าให้สึกเสียเลย และที่พระวันรัตนั้นว่างอยู่หาตัวมิได้ จึงโปรดตั้งให้เป็นพระธรรมธีราชมุนี ว่าที่พระวันรัต อนึ่งพระราชาคณะทั้งปวงนั้นก็ว่าตามกันไป ด้วยกลัวพระราชอาชญา ทรงพระกรุณาให้ยกโทษเสียทั้งสิ้น แต่ที่พระธรรมโคดมนั้น ต้องกับนามพระสัพพัญญูเจ้า จึงดำรัสให้แปลงนวมเสียใหม่ โปรดให้พระเทพกวี เลื่อนขึ้นเป็นที่พระธรรมอุดม ให้พระธรรมโฆษาวัดปากน้ำ เป็นพระเทพกวี ให้มหานาก เปรียญเอก วัดบางว้าใหญ่ เป็นพระพุทธโฆษา

จารย์ ให้มหาเรือง ข้าหลวงเดิมวัดบางว้าใหญ่ เป็นพระเทพมุนี ให้มหาเกสร เปรียญโท วัดโพธาราม เป็นพระญาณสิทธิ์ อนึ่งที่พระอุปาฬีนั้นก็ต้องกับนามพระอรหันต์ จึ่งดำรัสให้แปลงนามเสียใหม่ ให้มหามี เปรียญเอก วัดเลียบ เป็นพระวินัยรักขิต แทนที่พระอุปาฬี และพระพุฒาจารย์วัดบางว้าน้อยนั้นชรา อาพาธลงก็ถึงแก่มรณภาพ ทรงพระกรุณาให้กระทำฌาปนกิจแล้ว ให้นิมนต์พระเทพมุนีไปอยู่ครองอารามวัดบางว้าน้อยแทน จึงโปรดให้พระพรหมมุนีวัดบางว้าใหญ่ เลื่อนที่เป็นพระพุฒาจารย์ โปรดให้มหาทองดี เปรียญเอก วัดหงษ์เป็นพระนิกรมมุนี ไปครองวัดนาค แล้วโปรดให้พระครเทพสิทธิเทพาธิบดี เป็นพระครศรีสุนทรากษรวิจิตร เป็นตำแหน่งคู่สวดในสมเด็จพระสังฆราช ไปอยู่วัดกลาง แล้วโปรดให้นิมนต์พระอาจารย์วัดท่าหอย คลองตะเคียน แขวงกรุงเก่า มาอยู่วัดพลับ ให้เป็นพระญาณสังวรเถร ให้พระอาจารย์ศรีวัดสมอราย เป็นพระปัญญาวิสาลเถร ให้พระญาณไตรโลกวัดเลียบ เลื่อนที่เป็นพระพรหมมุนี อนึ่งหลวงธรรมรักษา เจ้ากรมสังฆการีขวา ซึ่งเป็นพระพิมลธรรมก่อนนั้น ต้องสึกครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรี ว่าต้องอธิกรณ์อทินนาทาน ทรงแคลงอยู่ จึงให้พิจารณาไล่เลียงดูใหม่ ก็บริสุทธิ์อยู่ หาขาดสิกขาบทไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กลับบวชเข้าใหม่ ให้เป็นพระญาณไตรโลกอยู่วัดสลัก โปรดให้มหามีปากแดงเปรียญเอก

วัดคอกกระบือ เป็นพระโพธิวงศ์

อนึ่งพระราชาคณะฝ่ายรามัญนั้นยังหาตัวมิได้ จึงทรงพระกรุณาให้จัดหาพระมหาเถรฝ่ายรามัญ ซึ่งรู้พระวินัย ปริยัติ ได้ ๓ รูป ทรงตั้งเป็นพระมหาสุเมธาจารย์องค์หนึ่ง พระไตรสรณธัชองค์หนึ่ง พระสุเมธน้อยองค์หนึ่ง เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสร้างวัดตองปุขึ้นใหม่ โปรดให้พระสงฆ์รามัญมาอยู่วัดตองปุ และให้พระมหาสุเมธาจารย์เป็นเจ้าอาวาส พระไตรสรณธัชนั้น มีพระราชโองการให้ไปอยู่วัดบางหลวง เป็นเจ้าคณะรามัญ ในแขวงเมืองนนทบุรีและสามโคก พระสเมธน้อยนั้น โปรดให้ครองวัดบางยี่เรือใน

อนึ่งดำรัสว่าวัดแจ้ง วัดท้ายตลาด ทั้ง ๒ พระอารามนี้ แต่ก่อนเป็นวัดภายในพระราชวังไม่มีพระสงฆ์อยู่ จึงทรงพระกรุณาให้สร้างกุฎี เสนาสนะสงฆ์ทั้ง ๒ อาราม แล้วโปรดให้นิมนต์พระเทพโมลีวัดพลับ กับพระสงฆ์อันดับมาอยู่ณวัดท้ายตลาด แล้วโปรดให้พระปลัดสมเด็จพระสังฆราช เป็นพระโพธิวงศาจารย์ โปรดให้พระครูเมธังกร เป็นพระศรีสมโพธิ ให้นิมนต์พระราชาคณะทั้ง ๒ องค์ กับพระสงฆ์อันดับมาจากวัดบางว้าใหญ่ ลงมาอยู่ณวัดแจ้ง ให้มีพระสงฆ์ขึ้นทั้ง ๒ พระอาราม

อนึ่งเมื่อครั้งแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมและเปรียญ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเหมือน

กับข้าราชการ ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่สมควร จึงทรงพระกรุณาโปรดให้พระราชทานนิตยภัตต์เป็นรายเดือนสืบมามิได้ขาด

พงศาวดารเขมร
ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีจนนักองเองเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ

ฝ่ายข้างกัมพุชประเทศ นักองตนได้ทรงราชย์ตั้งแต่ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๒๐[๑] มีนามว่าองค์สมเด็จพระนารายน์ราชาธิราชรามาธิบดี อยู่มาเกิดวิวาทกับนักองโนน ซึ่งมีนามว่าพระรามราชา ซึ่งเป็นญาติวงศ์ร่วมบัยยิกาเดียวกัน จะจับพระรามราชาฆ่าเสีย พระรามราชาสู้ไม่ได้ จึงหนีเข้ามาพึ่งเจ้ากรุงธนบุรี

ในปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑[๒] เจ้ากรุงธนบุรีมีศุภอักษรไปถึงสมเด็จพระนารายน์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชา ว่ากรุงศรีอยุธยาได้ตั้งขึ้นใหม่ ปราบปรามบ้านเมืองเรียบร้อยเหมือนแต่ก่อนแล้ว ให้สมเด็จพระนารายน์ราชา จัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า เจ้ากรุงกัมพูชามีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า ไม่ใช่เชื้อเจ้านายเก่าไม่ยอมเป็นเมืองขึ้น เจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้จัดกองทัพ พระบาทสมเด็จ

---

๑. พ.ศ. ๒๓๐๑. ๒. พ.ศ. ๒๓๑๒.

พระเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ กับสมเด็จพระอนุชาธิราช แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระยาอนุชิตราชา เป็นแม่ทัพ ๑ พานักองโนนซึ่งเป็นพระรามราชาไปด้วยในกองทัพ พระยาโกษา (ล่าย) เป็นแม่ทัพอีกทัพ ๑ ยกออกไปตี ได้เมืองนครเสียมราฐและเมืองพระตะบอง สมเด็จพระนารายน์ราชา แต่งให้พระยากลาโหม (บาง) เป็นแม่ทัพออกมาต่อสู้ ก็สู้กองทัพกรุงธนบุรีไม่ได้ พระยากลาโหม (บาง) ตายในที่รบ ไพร่พลก็แตกกระจัดกระจายไป กองทัพไทยจะยกตามลงไป พอได้ข่าวเล่าลืออออกไปถึงกองทัพว่า เจ้ากรุงธนบุรีไปสิ้นพระชนม์ที่เมืองนครศรีธรรมราช กองทัพไทยก็ยกกลับเข้ามากรุงธนบุรี

ครั้นปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓[๑] นักพระโสทัตเป็นใหญ่ในเมืองเปียม มีคุณแก่สมเด็จพระนารายน์ราชา แต่ยังชอนักองตนมาแต่ก่อน นักองตนยอมเป็นบุตรเลี้ยง ครั้นนักองตนมีไชยชะนะพระรามราชา ได้เป็นใหญ่แต่ผู้เดียวแล้ว นักพระโสทัตก็มีความกำเริบ เกณฑ์ไพร่พลในแขวงเมืองบันทายมาศและเมืองกรัง เป็นกองทัพมาตีเมืองตราด เมืองจันทบุรีกวาดต้อนเอาครอบครัวไปเป็นอันมาก เจ้ากรุงธนบุรีทรงพระพิโรธ จึงดำรัสให้จัดกองทัพบก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลานั้นดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรี ได้เป็นแม่ทัพยกไปทาง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๔.

เมืองปราจีณบุรี พานักองโนนพระรามราชาไปด้วยในกองทัพ ส่วนกองทัพเรือนั้น เจ้ากรุงธนบุรีเป็นจอมพลเสด็จไปเอง ทัพหลวงตีได้เมืองบันทายมาศ แล้วยกไปตามคลองเล็ก ถึงเกาะพนมเพ็ญ ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรี ตีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์ และเมืองบริบูรณ์แล้ว ก็ยกล่วงลงไปตีได้เมืองบันทายเพ็ชร สมเด็จพระนารายน์ราชาสู้รบต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัวหนีไปเมืองญวน เจ้าพระยาจักรีก็ยกกองทัพไปตีได้เมืองบาพนมอีกเมือง ๑ แล้วก็มาสมทบทัพหลวงที่เกาะพนมเพ็ญ

ครั้งนั้น ครั้นกองทัพไทยเลิกกลับมา สมเด็จพระนารายน์ราชาก็พากองทัพญวนขึ้นมารักษาเมืองดังเก่า เจ้าพระยาจักรีเดินทัพกลับมากลางทาง ทราบว่าญวนขึ้นมาช่วยเขมร ก็กวาดต้อนครอบครัวเมืองบาราย เมืองโพธิสัตว์ และจับได้ขุนนางเขมร คือ พระยายมราช ชื่อควร พระยาราชเดชะ ชื่อมู พระยาไกร ชื่อลาย พระยาแสนท้องฟ้า ชื่อลาย รวมกับครอบครัวที่ได้ในครั้งนั้นหมื่นเศษ ส่งเข้ามากรุงธนบุรี แล้วยึดเอาเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐรักษาไว้ ครอบครัวเขมรที่เข้ามาครั้งนั้น เจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองราชบุรี

ส่วนพระรามราชานั้น เจ้ากรุงธนบุรี ให้ตั้งอยู่ณเมืองกำปอด และให้กองทัพไทยอยู่ด้วยกอง ๑ และทรงตั้งพระยาพิพิธผู้ช่วยราชการในกรมท่า ให้เป็นพระยาราชาเศรษฐี ว่าราชการเมืองบัน

ทายมาศ ภายหลังทรงพระดำริเห็นว่า เมืองบันทายมาศอยู่ล่อแหลมนักจะรักษาไว้ไม่ได้ จึ่งมีตราให้หาพระยาราชาเศรษฐีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ คงรักษาไว้แต่เมืองกำปอด เมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ ๓ เมือง

ครั้นปีมะโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๓๔[๑] สมเด็จพระนารายน์ราชาก็กลับขึ้นมาบ้านเมือง ตั้งอยู่แพรกบึกปรัศ เจ้าเวียดนามก็ให้องเบาฮอคุมไพร่พลขึ้นมาอยู่ด้วย ในครั้งนั้นเพอเกิดจลาจลขึ้นในเมืองญวน สมเด็จพระนารายน์ราชาจึ่งดำริว่า ที่เมืองเว้ก็เกิดหยุกหยิกอยู่ แล้วไทยก็ยึดเอาเมืองบันทายมาศ เมืองกำปอด เมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐไว้ จะไม่อ่อนน้อมเสียจะขึ้นอยู่กับญวนฝ่ายเดียวก็ไม่เป็นสุข จึงให้พระองค์แก้ว ชื่อด้วง เข้ามาหาแม่ทัพไทยที่เมืองพระตะบอง ขอเลิกการรบเสียเขมรจะยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นตามเดิม แม่ทัพไทยก็ส่งพระองค์แก้วเข้ามากรุงธนบุรี กราบทูลประพฤติเหตุทรงทราบแล้ว ดำรัสว่าความเรื่องนี้ไม่จริง ให้เอาตัวพระองค์แก้วไปจำคุกไว้ ภายหลังพระองค์แก้วทำเรื่องราวให้มุขมนตรีกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ได้รับพระราชอาชญาจำมานานแล้ว ซึ่งจะคิดการทรยศอย่างหนึ่งอย่างใดนั้นหามิได้ ถ้าทรงสงสัยอยู่ ขอให้มีศุภอักษรออกไปให้ส่งมารดาบุตรภรรยาครอบครัวเข้ามาไว้ณกรุงเทพ

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๕

มหานคร จะขอทำราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่คิดกลับออกไปเมืองเขมรแล้ว เจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาให้ถอดพระองค์แก้วออกทำราชการอยู่ที่กรุงเทพ ฯ

ลุจุลศักราช ๑๑๓๗[๑] ปีมะแมสัปตศก สมเด็จพระนารายน์ดำริว่า การทรบพุ่งฆ่าฟันกันนี้ ก็เพราะปรารถนาสมบัติ ถ้าจะนิ่งอยู่ดังนี้ ราษฎรก็ไม่มีความสุข จึงประชุมท้าวพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นผู้เข้าใจเหตุผลในราชการ และพระสังฆราชเป็นต้น แล้วชี้แจงข้อเหตุว่า นักองโนน สมเด็จพระรามราชาก็มิใช่ผู้อื่น ตั้งอยู่ที่เมืองกำปอด ใกล้เคียงกับเมืองเรานัก ถ้าจะยกทัพไปจับกุมเอาตัวมา ความทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ก็จะทรงพระพิโรธเกิดการศึกใหญ่ขึ้นอีก ถ้าจะนิ่งเสียนักองโนนก็จะคิดมาทำแก่เราต่าง ๆ เรารักษาตัวยาก ถ้าเราไปเชิญนักองโนนมาว่ากล่าวปราณีประนอมยอมให้เป็นทรงราชย์ ตัวเราจะขอออกเป็นแต่อุปโยราช ก็เห็นว่าจะได้ความสุขไปจนสิ้นชีวิต พระสังฆราชและมุขมนตรีเห็นชอบด้วยตามกระแสดำริ จึงให้พระสังฆราช พระมหาพรหมมุนี กับพระยาพระเขมร ขุนนางมีชื่อ ถือหนังสือลงมาเชิญพระรามราชาที่เมืองกำปอด พระรามราชาก็ขึ้นไปด้วยพระสังฆราช พระมหาพรหมมุนี แล้วก็มีศุภอักษรเข้ามากราบทูลเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ได้ทรงทราบแล้ว ก็ทรงพระโสมนัส ให้ข้าหลวง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๘.

ออกไปเสกนักองโนน เป็นสมเด็จพระรามราชาธิราชบรมบพิตร ฝ่ายนักองตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายน์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชาเก่า ก็ลดลงเป็นพระมหาอุปโยราช แบ่งบรรดาขุนนางสำหรับที่ทรงราชย์ถวายสมเด็จพระรามราชา ขุนนางสำหรับที่อุปราชก็แบ่งไปให้พระมหาอุปราช เอาแต่ขุนนางสำหรับที่อุปโยราชนั้นไว้ใช้สอยสมเด็จพระนารายน์ราชานั้น ทรงราชย์มาแต่ปีขาลสัมฤทธิศก มาถึงปีมะแมสัปตศก ได้ ๑๘ ปี ชนมายุ ๓๗ ปี

ลุจุลศักราช ๑๑๓๘[๑] ปีวอกอัฐศก ญวนไกเซินเป็นกบฏรบกับเจ้าเวียดนาม แล้วมาตีเมืองไซ่ง่อน เจ้าเมืองไซ่ง่อนให้มาขอไพร่พลสะเบียงอาหารไปช่วยรบไกเซิน สมเด็จพระรามราชาตอบไปว่า เขมรไม่ได้ขึ้นแก่ญวนแล้วไม่ยอมให้ เจ้าเมืองไซ่ง่อนโกรธ จึงให้ยกกองทัพมารบ เอาไชยชะนะไม่ได้ ก็ให้ยกกลับไปเมืองไซ่ง่อน

ครั้นมาถึงปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ ปี[๒] พระยาวิบูลยราช ชื่อซู คิดจะเอาราชสมบัติให้แก่พระมหาอุปราช ๆ ไม่ยอม จึงกลับไปทูลสมเด็จพระรามราชาว่า พระมหาอุปราชคิดกบฏสมเด็จพระรามราชาไม่ทันพิเคราะห์ เชื่อว่าเป็นความจริง จึงให้พระยาวิบูลยราชไปคิดฆ่าพระมหาอุปราช พระยาวิบูลยราชจึงให้พระยาศรีอรรคราชไปลอบฆ่าพระมหาอุปราชเสีย พระมหาอุปราช

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๙ ๒. พ.ศ. ๒๓๒๐

ห้องสมุดโรงเรียนวัดครุพงศ์ศึกษา

ชนมายุได้ ๒๒ ปี ฝ่ายพระมหาอุปโยราชออกจากที่ทรงราชย์ได้ ๒ ปีก็ป่วย ครั้นแจ้งว่ามีผู้ลอบฆ่าพระมหาอุปราชอนุชาเสียแล้วก็มีความโทมนัสเป็นอันมาก โรคที่ป่วยอยู่ก็กำเริบขึ้น ถึงแก่พิราลัยในเดือนยี่ข้างแรม ปีระกาฉศกนั้น ชนมายุได้ ๓๙ ปี มีธิดา ๓ องค์ ชื่อนักองเมน ๑ นักองอี ๑ นักองเภา ๑ โอรสชื่อนักองเอง เกิดเมื่อปีมะเส็ง เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๓๕[๑] องค์ ๑

ครั้นเดือนอ้ายปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐[๒] เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกทัพกรุงธนบุรีออกไปหมื่นหนึ่ง ถึงเมืองบันทายเพ็ชร แจ้งความแก่สมเด็จพระรามราชาว่า จะขึ้นไปตีเมืองลาวตามลำแม่น้ำโขง ตลอดไปถึงเมืองเวียงจันทน์ ขอไพร่พลหมื่นหนึ่ง กับเสบียงอาหารด้วย สมเด็จพระรามราชา ให้เกณฑ์ข้าคนเมืองกระพงสวาย เมืองศรีสุนทร เมืองตะบงคะมุม รวมได้คนหมื่นหนึ่ง เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกทัพเรือไปทางเมืองทะเลธม ถึงเมืองสมบุก สมบูรณ์ ฝ่ายสมเด็จพระรามราชา ให้พระยาพระคลัง ชื่อธรรม ไปตั้งกองสีข้าวสารส่งกองทัพอยู่ที่เมืองกระพงธม เมืองกระพงสวาย เฆี่ยนตีเร่งรัดให้สีข้าว ทั้งผู้ชายผู้หญิง ลางคนผัวไปทัพเมียก็ต้องสีข้าว ราษฎรได้ความเดือดร้อนนัก พวกเขมรที่ไปทัพแจ้งดังนั้น ก็หนีมาหา

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๖. ๒. พ.ศ. ๒๗๒๑.

ครอบครัวเป็นอันมาก สมเด็จพระรามราชาได้ทราบว่าเขมรหนีตาทัพกลับมา ก็แต่งให้ข้าหลวงเที่ยวจับตัวมาทำโทษ ราษฎรก็คุมกันเข้าจับข้าหลวงกับพระยาพระคลังฆ่าเสีย แล้วสมเด็จพระรามราชาให้ไปเอาตัวพระยาเดโช ชื่อแทน พระยาแสนท้องฟ้า ชื่อเบี้ย พระยามนตรีเสน่หา ชื่อโส ซึ่งหนีตาทัพนั้นมาเมืองบันทายเพ็ชร ให้ฆ่าพระยามนตรีเสน่หาเสีย แต่พระยาแสนท้องฟ้าน้องพระยาเดโชนั้นให้เฆี่ยน ๕๐ ที ถอดเสียจากที่ พระยาเดโชนั้นให้คงที่อยู่ตามเดิม แล้วให้คืนไปอยู่เมืองกระพงสวายดังเก่า

ในจุลศักราช ๑๑๔๑[๑] ปีกุน เอกศก พระยาเดโช (แทน) พระยาแสนท้องฟ้าผู้น้อง อพยพครอบครัวหนีไปอยู่แดนเมืองญวน กองทัพสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ตีเมืองล้านช้างได้แล้ว ให้เก็บทรัพย์สิ่งของปืนใหญ่น้อย ครอบครัวเข้ามาณเมืองพันพร้าว แล้วให้ทัพเมืองหลวงพระบางไปตีเมืองทันต์ ญวนเรียกว่า เมืองซือหงี เมืองม่อย ๒ เมืองนี้เป็นลาวทรงดำ อยู่ริมเขตต์แดนเมืองญวน ได้ครอบครัวลาวทรงดำมาเป็นอันมาก พาครอบครัวลาวเวียง ลาวทรงดำ ลงมาถึงกรุงในเดือนยี่ปีกุนเอกศกนั้น ลาวทรงดำนั้นโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองเพ็ชรบุรี ลาวเวียง ลาวหัวเมือง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๒

ฟากโขงตะวันออก ก็โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสระบุรีบ้าง เมืองราชบุรีบ้าง ตามหัวเมืองตะวันตกบ้าง อยู่เมืองจันทบุรีบ้าง ก็มีเชื้อสายมาจนทุกวันนี้

ฝ่ายที่เมืองเขมร สมเด็จพระรามราชาจึ่งให้พ้าทะละหะชื่อมู คุมพวกพลไปจับพระยาเดโช (แทน) พระยาแสนท้องฟ้า ครั้นพ้าทะละหะ (มู) ไปพบพระยาเดโช พระยาแสนท้องฟ้า ก็พูดปรึกษาหารือกันว่า เมื่อครั้งก่อนเราคิดราชการเอาแผ่นดินถวายสมเด็จพระนารายน์ราชา ได้ยิงสมเด็จพระรามราชา ถูกลูกปืนถึงอกไม่เป็นอันตราย พวกเราจับตัวได้ใส่กรงไว้ แล้วมีผู้คัดกรงพาหนีไปได้ ผกพยาบาทเราอยู่ จะทำราชการไปด้วยก็คงจะพาลฆ่าเราเสียวันหนึ่ง ครั้นคิดพร้อมใจกันแล้ว ก็เกณฑ์ไพร่ตั้งค่ายรายทัพลาดตระเวรมาถึงเมืองเปียมแสน สมเด็จพระรามราชาได้ทราบว่า พ้าทะละหะไปร่วมคิดด้วยพระยาเดโชเป็นกบฏ ก็ยกไพร่พลไปต่อรบด้วยพวกกบฏ ฝ่ายพระยาวิบูลยราช (ซู) ซึ่งรักษาเมืองบันทายเพ็ชรอยู่นั้นกลับคิดกบฏ ใช้ให้พระยาวรชุนชื่อหลง ไปหาองเฮากุน ขอกองทัพญวนกับทัพพระยาอาทิตยวงศาชื่อลวด เจ้าเมืองบ่าสัก ยกขึ้นมาเมืองพนมเพ็ญ จะโรยจังวาพระยาวิบูลยราชนำกองทัพมาถึงเมืองบันทายเพ็ชร เชิญนักองเอง บุตรนักองตน สมเด็จพระนารายน์ราชา ชนมายุได้ ๗ ขวบ กับเจ้าหญิง ๕ องค์ลงเรือแง่โอ แล้วขึ้นไปเก็บเอาพระราชทรัพย์

และจับเอาบุตรสมเด็จพระรามราชา ๔ องค์ฆ่าเสีย เอาไฟเผามนเทียรสถานไหม้สิ้น ฝ่ายพรรคพวกของสมเด็จพระรามราชาหนีไปทูลสมเด็จพระรามราชาที่เมืองกระพงธม ทราบความแล้ว สมเดจพระรามราชาถอยทัพกลับมาถึงเมืองกระพงชะนง พบทัพญวนเขมรอยู่แพรกป่าพัง สมเด็จพระรามราชาสู้ไม่ได้ หนีขึ้นบกทิ้งเรือเสีย ไปอยู่เมืองพนมกำแรง กองทัพญวนทัพเขมรก็ตามไปจับตัวได้ ใส่กรงถ่วงน้ำเสียที่บึงขยอง เมื่อเดือน ๔ ปีกุน เอกศกนั้น สมเด็จพระรามราชาได้ทรงราชย์มาแต่ปีมะแม สัปตศก ได้ ๕ ปี ชนมายุได้ ๔๐ ปี

ครั้งนั้นฟ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จฟ้าทะละหะมหาราชบพิตร ให้พระยาศรีธิกรณ์ชื่อปกซึ่งเป็นพี่เลี้ยงนักองเองขึ้นเป็นพระยาวัง พระยาวิบูลยราช (ซู) เป็นพระยากลาโหม พระยาแสนท้องฟ้า (เปี๋ยง) เป็นพระยาจักรี สมเด็จฟ้าทะละหะทำนุบำรุงพระองค์เองว่าราชการแผ่นดินอยู่ ฝ่ายพระยายมราชชื่อแบน เป็นข้าเก่าของสมเด็จพระรามราชา เป็นเพื่อนน้ำสบถกับพระยากลาโหม (ซู) ๆ ช่วยคิดแก้ไขไว้จึงไม่ตาย สมเด็จฟ้าทะละหะให้ไปอยู่กับพระยาเดโชณเมืองกระพงสวาย ความที่เขมรเป็นกบฏจับสมเด็จพระรามราชาฆ่าเสียนั้น ทราบถึงเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพระพิโรธ ทรงพระดำริว่าพระยายมราช (แบน) ก็เป็นคนสนิทของสมเด็จพระรามราชา ไม่ระวังเจ้านายให้เขาทำร้ายได้ จึ่ง

ใช้ให้พระองค์แก้วเชิญศุภอักษรไปถึงสมเด็จพ้าทะละหะ ขอเอาตัวพระยายมราช (แบน) มาทำโทษที่กรุง สมเด็จพ้าทะละหะมอบตัวพระยายมราช (แบน) ให้พระองค์แก้วเข้ามาณกรุง แล้วรับสั่งให้เอาตัวไปจำคุกไว้ สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกก็ทำนุบำรุงพระยายมราช (แบน) ให้ได้อยู่ในคุกเป็นสุข

ลุจุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีศก[๑] เมื่อเดือนอ้ายนั้น เจ้ากรุงธนบุรีได้ทราบข่าวว่า เขมรไปผูกใผ่ขึ้นอยู่กับญวนตามเดิม จึงรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ กับสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกไพร่พลสองหมื่นแยกไป ๓ ทาง สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกขอเอาพระยายมราช (แบน) ไปด้วย ยกไปทางนครวัด พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ ยกไปทางเมืองบันทายเพ็ชร เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราชนั้น ยกไปทางเมืองกระพงสวาย ครั้งนั้นสมเด็จพ้าทะละหะรู้ความว่ากองทัพกรุงธนบุรียกออกไป ก็แต่งให้คนไปกวาดครอบครัวที่มีเรือ แต่เมืองนครวัด เมืองพระตะบอง เมืองสะโตง เมืองกระพงสวาย ให้มาอยู่เมืองบันทายเพ็ชร ให้พระยาเดโช (แทน) ตระเตรียมไพร่พลเป็นกองรักษาเมืองกระพงสวาย ฝ่ายสมเด็จพ้าทะละหะเกณฑ์ไพร่พลตั้งค่ายรักษากระพงหลวงและเปี่ยมชำนิดกับท่าเกวียน พระยากลาโหม

๑, พ.ศ. ๒๓๒๕,

(ซู) ยกทัพเรือไปทางเมืองทะเลธม กวาดครอบครัวเมืองกะแจะ เมืองสมบุกสมบูรณ์ ลงเรือมาอยู่เกียนสวาย แล้วขอกองทัพญวนมาช่วยรบกองทัพกรุงธนบุรี ฝ่ายกองทัพพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ ยกมาทางเมืองพระตะบอง เมืองตะคร้อ เมืองขลุง เมืองครอง เมืองบริบูรณ์ ราษฎรลงเรือหนีมาเมืองพนมเพ็ญ ฝ่ายพระองค์เองหนีไปอยู่ที่เกาะเกิด พระยากลาโหม (ซู) ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยา ให้พระยาวิบูลยราช ชื่อปา เป็นพระยากลาโหมตั้งทัพอยู่จะโรยจังวา ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกกองทัพมาถึงเมืองกระพงสวาย ตีทัพพระยาเดโช (แทน) แตกหนีเข้าป่าไป เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ยกทัพมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองเปียมชดอง ครั้นณเดือน ๔ ปฉลู ตรศก เจ้ากรุงธนบุรเสียพระจริตเกิดจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี จนพระยาสรรค์คุมพรรคพวกมาจับเอาออกจากราชสมบัติ ความทราบถึงสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก ก็ให้ยกกองทัพรีบรุดกลับมาก่อนเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช แต่พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์นั้นหารู้ว่าที่กรุงธนบุรีเกิดเหตุขึ้นไม่ สมเด็จเจ้าพระยามหากระษตริย์ศึกยกเข้ามาถึงกรุงธนบุรี อาณาประชาราษฎรร้องทุกข์ต่างๆ ขอเชิญเสด็จให้ทรงชำระเสียนศัตรู และเชิญเสด็จขึ้นครอบครองสิริราชสมบัติสืบต่อไป

ลุจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก[๑] สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก ก็ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ในครั้งนั้นพวกญวนไกเซินยกมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือให้มาขอกองทัพเขมรไปช่วย สมเด็จพ้าทะละหะ (มู) สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) แต่งให้พระยากลาโหม (ปา) คุมคนห้าพันไปช่วยองเชียงสือ พระยากลาโหม (ปา) ตายในที่รบ ที่ทุ่งป่ายุง เสียไพร่พลเป็นอันมาก องเชียงสือก็หนีลงเรือเข้ามาในเขตต์แดนกรุงเทพ ฯ ครั้นเมื่อเดือน ๙ ปีขาลนั้น สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) ซึ่งเป็นมิตรสหายน้ำสบถกับพระยายมราช (แบน) ที่อยู่กรุงเทพ ฯ มีหนังสือเข้ามาถึงพระยายมราช (แบน) ให้กราบทูลลาออกไปช่วยราชการ จะให้คิดเอาเมืองเขมรมาขึ้นกรุงดังเก่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้พระยายมราช (แบน) ออกไปถึงเมืองพระตะบอง สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) ทราบแล้วมีความยินดี มารับพระยายมราช (แบน) ไปเมืองบันทายเพ็ชร คิดพร้อมใจกันยกไปรบสมเด็จพ้าทะละหะ (มู) กับพระยาจักรี (เปี่ยง) สมเด็จพ้าทะละหะ (ม) สู้ไม่ได้ ก็หนีไปอยู่เมืองป่าสัก พระยาอาทิตยวงศา ชื่อลวด เจ้าเมืองป่าสัก จับตัวสมเด็จพ้าทะละหะ (มู) ส่งเข้ามาให้สมเด็จเจ้าพระยา (ซู) พระยายมราชก็ฆ่าเสีย พระยาจักรี (เปี่ยง) หนีไปอยู่ในป่า จับได้ก็ฆ่าเสียเมื่อเดือนสิบเอ็ด

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๕.

ข้างขึ้น ครั้นณเดือนสิบสองแรมสิบห้าค่ำ พระยายมราช (แบน) กลอบฆ่าสมเด็จเจ้าพระยา (ซู) เสีย เพราะด้วยว่าทำร้ายเจ้านายของตัว แล้วก็ฆ่าขุนนางที่ทำร้ายสมเด็จพระรามราชาเจ้าของตัวนั้นเสียหมด แล้วพระยายมราช (แบน) ก็ยกตัวขึ้นเป็นผู้ว่าที่พ้าทะละหะ แล้วตั้งขุนนางพรรคพวกของตัวขึ้นเป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยเต็มตามตำแหน่ง จึงให้พระยาจักรี (แกบ) ไปจับพระยาเดโช (แทน) ที่เมืองกระพงสวาย พระยาเดโช (แทน) หนีไปเมืองจำปรัง ฝ่ายพระยามหาเทพ พระยาวรชุน กับพวกแขกจามเมืองตะบงคะมุม คิดกันยกทัพเรือมาเมืองพนมเพ็ญ จะจับพระยายมราช (แบน) พระยากลาโหม (ปก) ฆ่าเสีย พระยายมราช (แบน) พระยากลาโหม (ปก) เห็นจะสู้มิได้ ไม่ทันจะตระเตรียมตัว ก็พาพระท้าวสองนางซึ่งเป็นกนิษฐภคินีของสมเด็จพระนารายน์ราชา กับพระเรียมสามนางซึ่งเป็นบุตรี กับนักองเองซึ่งเป็นบุตราสมเด็จพระนารายน์ราชาลงเรือ กวาดต้อนครอบครัวเขมรเข้ารีดมาด้วยประมาณ ๕๐๐ คน หนีเข้ามาขึ้นที่เมืองพระตะบองเข้ามาณกรุงเทพมหานครในปีขาล จัตวาศกนั้น ชนมายนักพระองค์เองได้ ๑๐ ปี แต่นักองเมนป่วยถึงแก่พิราลัยเสีย ยังอยู่แต่พระเรียมสององค์ คือ นักองอี นักองเภา สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากราบทูลขอไปเป็นพระสนมเอกในพระราชวังบวรทั้ง ๒ องค์ นักพระองค์เองนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม

แล้วโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่กับพระท้าวสองนาง และพระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยงที่ตำบลคอกกระบือ เขมรเข้ารีดพวกออกญาแป้น ออกญานวนนั้น ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือวัดสมอรายพระยายมราช (แบน) นั้น โปรดตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรวิเศษสงคราม รามนรินทรบดี อภัยพิริยปรากรมพาห

พระราชทานคืนพระบาง
และให้เจ้านันทเสนไปครองเมืองลานช้าง

ฝ่ายข้างมลาวประเทศนั้น เจ้าบุญสาร พระเจ้าลานช้างเก่ากลับแต่เมืองคำเกิด มาณเมืองลานช้าง จับพระยาสุโภซึ่งอยู่รั้งเมืองนั้นฆ่าเสีย แล้วเข้าตั้งอยู่ในเมือง และท้าวเพียขุนนางซึ่งไม่ยอมเข้าด้วยนั้น ก็หนีลงมาณกรุงเทพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสโปรดให้เจ้านันทเสนราชบุตรกลับคืนไปครองเมืองลานช้างสืบไป แล้วเจ้านันทเสนกราบทูลขอพระบางกลับคืนไปด้วย ครั้นขึ้นไปถึงเมืองมิได้ช้าเจ้าบุญสารผู้บิดาก็ถึงแก่พิราลัย แล้วพระเจ้าลานช้างใหม่กระทำฌาปนกิจเสร็จแล้ว ก็บอกส่งเจ้าอินทร์ เจ้าพรหม และเจ้าน้องทั้งปวงลงมาถวาย ทรงพระกรุณาให้เลี้ยงไว้ทำราชการที่กรุง

องเชียงสือญวนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

ในปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีนั้น[๑] ฝ่ายข้างเมืองญวน องไกเซินเจ้าเมืองกุยเยิน ยกกองทัพมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือเจ้าเมืองยกพลทหารออกต่อรบ ต้านทานมิได้ก็แตกฉานพ่ายหนีทิ้งเมืองเสีย พามารดาและบุตรภรรยาและขุนนางสมัครพรรคพวก ลงเรือแล่นหนีมาทางทะเล ขึ้นอาศัยอยู่ณเกาะกระบือ พระยาชลบุรี พระระยองออกไปตระเวนสลัดถึงเกาะกระบือ พบองเชียงสือ ๆ เล่าความให้พระยาชลบุรี พระระยองฟังว่า องเชียงสือเป็นบุตรองคางเวือง เป็นหลานพระเจ้าแผ่นดินญวน บ้านเมืองเสียแก่ข้าศึกหนีมา พระยาชลบุรี พระระยอง รู้ความแล้วจึงชวนองเชียงสือให้เข้ามากรุง องเชียงสือยังมิไว้ใจจึงว่า องเชียงซุนผู้อาหนีเข้าไปพึ่งพระบารมีคนหนึ่งแล้ว ท่านก็ฆ่าเสีย พระยาชลบุรี พระระยอง จึงบอกว่า เดี๋ยวนี้เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโอบอ้อมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและอาณาประชาราษฎรเป็นอันมาก ไม่ดุร้ายเหมือนพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ให้องเชียงสือเข้าไปพึ่งพระเดชพระคุณอยู่ณกรุงเถิด เห็นจะทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงองเชียงสือดอก องเชียงสือก็ยอมตัวเป็นบุตรเลี้ยงพระยาชลบุรี

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๕.

พระยาชลบุรีจึงพาองเชียงสือเข้ามาแวะพักที่เมืองชลบุรี แล้ว
บอกเข้ามาณกรุงเทพมหานคร โปรดให้มีตราให้พาองเชียงสือ
เข้ามาเฝ้า พระยาชลบุรีจึงพาองเชียงสือเข้ามาถึงกรงเมื่อเดือนสี่
ข้างขึ้นปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔[๑] เมื่อองเชียงสือเข้ามา
ถึงกรุงเทพมหานครนั้น อายุองเชียงสือได้ ๓๓ ปี จึงโปรดเกล้า ฯ
ให้องเชียงสือกับครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ใต้บ้านต้นสำโรง
ซึ่งภายหลังพระราชทานให้กงสุลโปร์ตุเกสอยู่มาจนทุกวันนี้ พระ
ราชทานเบี้ยหวัดอ่องเชียงสือปีละ ๕ ชั่ง แล้วพระราชทานเครื่อง
ยศถาดหมาก คนโททอง กระบี่บั้งทอง กลดคันสั้น ทรงพระ
กรุณาชุบเลี้ยงเหมือนนักองเอง โปรดเกล้า ฯ ให้องเชียงสือเข้า
เฝ้าทุกวัน องเชียงสือนั้น เข้ามาเฝ้าขี่เรือญวน ๖ แจวบ่าวกั้นร่มให้
ครั้นเข้าไปเฝ้า โปรดให้เฝ้าข้างพระเฉลียงพระที่นั่งอมรินทรวินิจ
ฉัย ด้านตะวันตก เหลี่ยมเสาท้องพระโรงหน้าเจ้ากรมพระตำรวจ
นั่งขัดสมาธิตามเพศญวน โปรดให้พระราชมนตรีล่ามเข้าไปด้วย
มารดาองเชียงสือและองญวนที่เข้ามากับองเชียงสือ ก็ได้รับพระ
ราชทานเบี้ยหวัดตามสมควร แล้วโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งเจ้าเมือง
กรมการเมืองสมุทรปราการว่า ญวนพรรคพวกขององเชียงสือ
จะเข้าออกไปมาหากินตามท้องทะเล อย่าให้พวกด่านห้ามปราม
เลย โปรดเกล้า ฯ ให้องเชียงสือเรียงจดหมายเหตุในปฐมวงศ์

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๕.

ขององเชียงสือ สืบลำดับวงศ์พระเจ้าแผ่นดินมาได้กี่แผ่นดิน จนถึงเสียเมืองแก่พวกองไกเซิน องเชียงสือจึงให้องเบ็ดจัดองเบ็ดตรึง ซึ่งเป็นญวนผู้ใหญ่ และขุนนางที่มาด้วย ช่วยกันเรียบเรียงเรื่องพงศาวดารลำดับวงศ์ฝ่ายญวนทูลเกล้า ฯ ถวาย มีความดังนี้

เรื่องพงศาวดารญวน

เดิมเมืองตังเกี๋เป็นเมืองหลวง เจ้ากิมเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบวงศ์มาได้ ๖ พระองค์ พระเจ้าแผ่นดินในที่ ๖ ชื่อหงเมือง ครั้งนั้นพระเจ้ากรุงจีนให้เลียวทาง เป็นแม่ทัพยกมาตีเมืองตังเกี๋ได้ เลียวทางจับหุงเมืองและพรรคพวกฆ่าเสียสิ้น แล้วเลียวทางก็เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ เมืองตังเกี๋ก็ขึ้นแก่เมืองจีนแต่นั้นมา ภายหลังเกิดผู้มีบุญขึ้นชื่อเลเลยเป็นญวนอยู่ที่บ้านลำเซิน เลเลยนิมิตต์ฝันว่าจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกรายจะได้เป็นมหาอุปราช เทพดาบอกว่าดวงตรากับกระบี่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินอยู่ที่ห้วยน้ำ ครั้นเวลาเช้าเลเลยก็ไปเที่ยวดูที่ห้วยน้ำ ได้เห็นดวงตรากับกระบี่สมคำเทพดาบอก ก็เอาดวงตรากับกระบี่มาเก็บไว้ที่เรือน ฝ่ายเวียนกรายเที่ยวมาอาศัยนอนอยู่ในศาลเจ้า เทพดาสังหรณ์ให้นิมิตต์ฝันว่า เลเลยจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกราย

จะได้เป็นมหาอุปราช ถ้าเวียนกรายจะใคร่พบเลเลยก็ให้ไปณบ้านลำเซิน ถ้าไม่รู้จักเรือนเลเลย เวลากลางคืนให้ดูรัศมี ถ้ารัศมีสว่างอยู่ที่เรือนใด เรือนนั้นเป็นเรือนเลเลย ครั้นตื่นขึ้นเวลาเช้า เวียนกรายก็ออกจากศาลเทพารักษ์เดินมาถึงบ้านลำเซิน พอเวลาค่ำจึงเที่ยวดู เห็นเรือนหนึ่งมีรัศมีสว่างสมคำเทพดาบอก เวียนกรายก็เข้าไปหาเลเลย เลเลยกับเวียนกรายพบกันแล้วก็ได้ถามชื่อเสียงรู้จักกันสมตามนิมิตต์ฝันทั้ง ๒ ฝ่าย เวียนกรายขอดูดวงตราและกระบี่ของเลเลย ๆ ก็ให้ดู เวียนกรายไม่มีความสงสัยแน่แก่ใจแล้ว จึงว่าเราทั้ง ๒ จะได้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยให้เลเลยตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่บ้านลำเซิน ตัวเวียนกรายไปเกลี้ยกล่อมผู้คนในแขวงเมืองตังเกี๋ย ครั้นเกลี้ยกล่อมคนเข้าด้วยมาแล้ว เวียนกรายกับเลเลยก็เป็นกบฏคุมคนยกเข้าตีเอาเมืองตังเกี๋ยได้ จับเจ้าเมืองฆ่าเสีย เลเลยก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ตั้งเวียนกรายเป็นมหาอุปราช ฝ่ายพระเจ้ากรุงจีนรู้ว่า เลเลยกับเวียนกรายเป็นกบฏจับเจ้าเมืองตังเกี๋ยฆ่าเสียแล้ว จึงแต่งให้กองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ย ผู้ใดเป็นแม่ทัพมาหาปรากฏไม่ เลเลยกับเวียนกรายรู้ว่ากองทัพเมืองจีนยกมาเป็นอันมากจะสู้รบมิได้ จึงเอาทองคำทำรูปแทนตัวกับเครื่องบรรณาการ ให้ทูตคุมไปให้แม่ทัพเมืองจีน ขอโทษตัวยอมเป็นเมืองขึ้นตามเดิม แม่ทัพได้มีหนังสือบอกขึ้นไปเมืองหลวง พระเจ้ากรุงจีนมีหนังสือ

มาถึงแม่ทัพว่า ให้ตั้งองเลเลยเป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยสืบวงศ์ตระกูล
ต่อไปเถิด กองทัพกรุงจีนก็กลับไป และราชการบ้านเมือง
ก็สิทธิ์ขาดอยู่แก่เวียนกรายมหาอุปราช เวียนกรายมีบุตรหญิง
ชื่อ กงจัว ๑ บุตรชายชื่อ จัวเตียน ๑ บุตรหญิงนั้นให้เป็นภรรยา
ตินเกียมซึ่งเป็นขุนนางในเมืองตังเกี๋ย มหาอุปราชทูลเจ้าเมือง
ตังเกี๋ยว่า ตัวแก่ชราแล้ว จะขอให้ตินเกียมบุตรเขยว่าราชการ
ที่อุปราชแทนตัวไปจนกว่าจัวเตียนบุตรชายจะใหญ่ขึ้น ถ้าบุตร
ชายใหญ่ขึ้นแล้วขอให้บุตรชายเป็นมหาอุปราชสืบไป เจ้าเมือง
ตังเกี๋ยก็ยอมให้ ครั้นมหาอุปราชตายแล้ว ตินเกียมบุตรเขย
ก็คิดจะฆ่าจัวเตียนน้องภรรยาเสีย นางกงจัวพี่หญิงรู้ความ ก็
กระซิบบอกน้องชายให้รู้ตัวแล้วให้น้องชายทำเป็นคนเสียจริต จัว
เตียนก็กระทำตามคำพี่หญิง พี่หญิงจึงคิดอุบายบอกแก่ตินเกียม
สามีว่า จัวเตียนเป็นบ้าดังนี้ จะเลี้ยงไว้ก็จะได้ความอับอาย
ขายหน้า ขอให้ขับไปเสียให้พ้นบ้านเมือง ตินเกียมสามีไม่
ทันพิจารณาก็เห็นด้วย จึงไปทูลเจ้าเมืองตังเกี๋ยให้ขับจัวเตียน
เสียจากเมือง เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยอม ตินเกียมจึงแต่งเรือเล็ก
และคนให้คุมตัวจัวเตียนเข้ามาส่งขึ้นที่ป่า ชื่อ โอจัว เป็นป่า
สำหรับปล่อยคนโทษ ในเขาวงก์ หนทางจะเข้าออกเป็นอันยาก
ป่านั้นพ้นแดนเมืองตังเกี๋ย ๑๕ วัน คนที่มาส่งนั้นก็อยู่ด้วย
จัวเตียน หากลับไปไม่ จัวเตียนตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็น

ซ่องอยู่ในป่า ได้ผู้คนมากก็สร้างเมืองขึ้นให้ชื่อเมืองเว้เรียกมาจนทุกวันนี้

ฝ่ายตินเกียมพี่เขยรู้ความดังนั้น จึงให้องลัดเบายกกองทัพมาตีเมืองเว้ ได้รบกันกับองลัดเบา กองทัพก็แตกกลับไปเมืองตังเกี๋ย จัวเตียนเจ้าเมืองเว้กลัวจะเป็นศึกติดพันไป จึงแต่งเครื่องบรรณาการให้ขุนนางไปคำนับขอมก้ององตินเกียมพี่เขย และขอโทษเจ้าเมืองตังเกี๋ยยอมเป็นเมืองขึ้นด้วย เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็โปรดให้ จัวเตียนได้ครองเมืองเว้สืบมา๖ชั่วเจ้าเมือง จัวเตียนบุตร เวียนกราย ที่ ๑ จัวสาย บุตร จัวเตียน ที่ ๒ จัวเทิง บุตร จัวสาย ที่ ๓ จัวเหียน บุตร จัวเทิง ที่ ๔ จัวคาง บุตร จัวเหียน ที่ ๕ ถึง องเฮียวฮูเวียง บุตร จัวคาง ที่ ๖ ก็ตั้งแข็งเมืองมิได้ไปขึ้นแก่เมืองตังเกี๋ย เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็จัดกองทัพไปตีเมืองเว้เป็นหลายครั้งไม่ได้ องเฮียวฮูเวียงให้ตั้งด่านทางบกตำบลโปจันแห่งหนึ่ง โปจันนั้นอยู่ริมแม่น้ำซงยันข้างตะวันออก เป็นแดนเมืองตังเกี๋ย ด่านโปจันทุกวันนี้เป็นเมืองกวางเบ๋อง ทางน้ำนั้นให้เอาโซ่ขึงแม่น้ำดงเฮยไว้ ไม่ให้พวกตังเกี๋ยขึ้นไปเมืองเว้ได้ เมืองตังเกี๋ยกับเมืองเว้ก็ขาดกันมาหลายปี เป็นเอกราชขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย องเฮียวฮูเวียงมีบุตร ๕ คน ชื่อ องดิ๊กมู ที่ ๑ องคางเวือง ที่ ๒ องเทิงกวาง ที่ ๓ องเชียงซุน ที่ ๔ องทาง ที่ ๕ องดิ๊กมู ซึ่งเป็นบุตรใหญ่มีบุตรชาย

ชื่อองวางตนคนหนึ่ง แล้วองดิกมูกถึงแก่กรรม องคางเวือง บุตรที่ ๒ มีบุตร ๓ คน ชื่อองยาบา ๑ องเชียงสือ ๑ องหมัน ๑ แล้วองคางเวืองนั้นกถึงแก่กรรมไปก่อนบิดา ครั้นองเฮียวฮูเวียงบิดาถึงแก่กรรมแล้ว องกวักภอขุนนางผู้ใหญ่ยกองเทิงกวางบุตรที่ ๓ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้ แล้วองกวักภอกเป็นผู้สำเร็จราชการสิทธิขาดอยู่แต่ผู้เดียว เสนาบดีราษฎรไม่เต็มใจ บ้านเมืองก็เกิดความจลาจลต่าง ๆ ครั้นอยู่มาจะเป็นปีเดือนวันใดมิได้ปรากฏ อ้ายอยากเป็นโจรป่าอยู่แดนเมืองกุยเยิน อ้ายอยากมีน้องชาย ๒ คนชื่อ อ้ายบาย อ้ายดาม ครั้นอยู่มา อ้ายกรุมฮวดบิดาอ้ายอยาก อ้ายบาย อ้ายดาม ตายพี่น้องทั้ง ๓ คนหาหมอดูที่ฝังศพ หมอว่าที่เขากวางหนำเป็นที่ฮ่องซุ้ยดี มีเขาเป็นรูปปากมังกร ถ้าใครฝังศพบิดามารดาลงในที่นั้น นานไปบุตรหลานจะได้ดี แล้วอ้ายอยากกับพี่น้องก็เอาศพบิดาไปฝังที่เขาปากมังกร ขุดหลุมลงไปได้ทองคำ ๒ ไหแเง แล้วเอาศพฝังลงไว้ที่นั้น อ้ายอยากเอาทองคำมาขายได้เงินช่วยคนที่ทุกข์ยากปล่อยเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก ปรึกษากันคิดจะชิงเอาสมบัติในเมืองเว้ ด้วยเห็นว่าองกวักภอกับองเทิงกวาง ไม่ตั้งพระทัยอยู่ในราชการแผ่นดิน ตั้งแต่เสพสุราแล้วก็เล่นงิ้วหลงใหลไป บรรดาขุนนางเอาใจออกหากทั้งสิ้น อ้ายอยากกับพี่น้องเห็นการดังนั้นแล้วก็ปรึกษา

กันว่า ผู้คนก็ยินยอมกับเรามากอยู่แล้ว ก็พอจะคิดการใหญ่ได้ จึ่งให้อ้ายบายเอาทองคำหลายลิ่ม ๆ ละ ๑๐ ตำลึงจีนใส่กะบะเข้าไปให้เจ้าเมืองกวางหนำ ขอทำราชการด้วยเจ้าเมืองกวางหนำ เจ้าเมืองกวางหนำก็รับไว้ให้ทำราชการอยู่ด้วยช้านาน เจ้าเมืองกวางหนำเห็นว่าอ้ายบายมีสติปัญญาความอุตสาหะพากเพียรดี ก็ตั้งให้เป็นขุนนางว่าราชการสิทธิ์ขาดแทนตัวต่อไป ด้วยเจ้าเมืองกวางหนำเป็นคนชรา ตั้งแต่นั้นมาคนทั้งปวงก็เรียกอ้ายอยากอ้ายบาย อ้ายดาม เป็นองญวนขึ้นทั้ง ๓ ค่นพี่น้อง องบายเกลี้ยกล่อมให้ไพร่บ้านพลเมืองรักใคร่ ได้พวกพ้องมาก ฝ่ายองอยากพี่ชาย องดามน้องชาย คมไพร่พลอยู่ในป่า คิดกันว่าองเทิงกวาง เจ้าเมืองเว้คนนี้ หาอยู่ในยุตติธรรมไม่ จึงเข้ามาในเมืองกวางหนำหาน้องชาย คิดพร้อมใจกันจะยกองวางตนซึ่งเป็นบุตรขององค์กมูขึ้นเป็นเจ้า องวางตนคนนี้มีคนรักใคร่มาก คนทั้งปวงก็นิยมเห็นจริงด้วย แล้วองทั้ง ๓ ก็ตั้งแขวงเมืองกวางหนำอยู่ ความรู้ไปถึงเจ้าเมืองเว้ จึงให้องกอมาขุนนางผู้ใหญ่เป็นแม่ทัพคุมกองทัพมาตีเมืองกวางหนำ ครั้นองกอมา มาถึงเมืองกวางหนำ องบายผู้สำเร็จราชการเมืองกวางหนำ ก็มีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมองกอมาแม่ทัพเมืองเว้ว่า ซึ่งคิดราชการครั้งนี้ ก็จะเอาบ้านเมืองให้แก่องวางตน จะยกองวางตนขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน องกอมาก็ยอมเข้าด้วยองบาย

องบายก็มีหนังสือไปถึงพวกโจร และคนเข้าเกลี้ยกล่อม ให้ยกเข้ามาสมทบกองทัพองภอมาเป็นทัพหนึ่ง แล้วมีหนังสือไปถึงเมืองตังเกี๋ยว่าเจ้าเมืองเว้ไม่ตั้งอยู่ในยุตติธรรม คิดจะยกกองทัพไปกำจัดเสีย ยกองวางตนขึ้นเป็นเจ้าเมืองต่อไป ขอกองทัพมาช่วย เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็เห็นชอบด้วย ก็ให้องกวักเลาคุมกองทัพมาช่วยอีกทัพหนึ่ง องบายก็คุมคนเมืองกวางหนำไปด้วย เข้าโจมตีเอาเมืองเว้ได้โดยง่าย เพราะขุนนางและราษฎรเกลียดชังเจ้าแผ่นดินมาก ไม่มีผู้ใดออกสู้รบ องเทิงกวางเจ้าเมืองเว้เห็นดังนั้น ก็พาองเชียงซุนน้องชายกับองยาบา องเชียงสือ องหมัน หลาน ๓ คน หนีมาอยู่เมืองไซ่ง่อน แต่องวางตนไม่หนีเพราะรู้ข่าวว่าเขาจะยกตัวเป็นเจ้านาย องอยาก องบาย องดาม ได้เมืองเว้แล้ว ก็ให้เอาตัวองวางตนไปไว้เมืองกุยเยินเสีย ฝ่ายองทางบุตรที่ ๕ นั้นหนีไม่ทัน องกวักเลาแม่ทัพเมืองตังเกี๋ยจับได้ก็พาไปเมืองตังเกี๋ย ฝ่ายองวางตนเห็นว่าองทั้ง ๓ ไม่สุจริตคิดอุบายจะให้ตัวเป็นแต่เจว็ด สำเร็จราชการแล้วก็จะฆ่าเสีย จึงคิดกับคนสนิทหาเรือเล็กลอบหนีมาอยู่ณเมืองไซ่ง่อนกับองเทิงกวางด้วยกัน องเทิงกวางจึงปรึกษากับพี่น้องและขุนนาง ว่าจะยกองวางตนผู้หลานขึ้นเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน เพราะเห็นว่าราษฎรนิยม จะได้เกณฑ์กองทัพไปตีเอาเมืองเว้คืน กองทัพเมืองไซ่ง่อนยังไม่ทันยกไป องอยาก องบาย องดาม

ก็ยกทัพมาตีเอาเมืองไซ่ง่อนได้ จับองเทิงกวาง องวางตนได้ให้ฆ่าเสีย องเชียงซุนหนีมาตั้งอยู่เมืองบันทายมาศ องเชียงซุนมีบุตรชายชื่อ องกลัก บุตรหญิงชื่อ มูเซ ไทยเรียกว่า โกเงิน พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองบันทายมาศ จึงได้องเชียงซุนกับครอบครัวเข้ามาเลี้ยงไว้ในกรุงธนบุรี เมื่อปลายแผ่นดิน เจ้ากรุงธนบุรีเสียพระจริต นั่งพระธรรมเห็นไปว่าองเชียงซุนกลืนเพชรเม็ดใหญ่ซ่อนไว้ในท้อง จึงรับสั่งให้หามาไต่ถาม องเชียงซุนไม่รับ ภายหลังมีผู้กราบทูลว่าจะหนี จึงรับสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้งบุตรชายด้วย ค้นหาเพชรก็ไม่ได้ แต่โกเงินบุตรหญิงขององเชียงซุนนั้นให้เอาไปเลี้ยงไว้ในวัง ฝ่ายองยาบา องเชียงสือองหมัน ซึ่งหนีองอยากหลบหลีกอยู่ในป่าแขวงเมืองไซ่ง่อน องอยากให้สืบจับตัวได้แต่องยาบา องหมัน ก็ให้ฆ่าเสีย แต่องเชียงสือหนีไปได้ องหยากปราบปรามเมืองไซ่ง่อนเรียบร้อยแล้วก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เรียกว่าไกเซิน ยกไปอยู่เมืองกุยเยิน ตั้งเมืองกุยเยินเป็นเมืองหลวง ยกตัวขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ จึงตั้งองบายน้องคนกลางเป็นเจ้า ชื่อบากบินเยือง อยู่เมืองไซ่ง่อน ตั้งองดามน้องน้อยเป็นเจ้า ชื่อลองเยือง ไปอยู่รักษาเมืองเว้ และองลองเยืองซึ่งเป็นเจ้าเมืองเว้จะไปตีเมืองตังเกี๋ย เพราะด้วยพวกเมืองตังเกี๋ยขัดเคืองว่าล่อลวงให้ยกกองทัพมาช่วยตีเมืองเว้ครั้นตีได้แล้วก็ไม่ตั้งองวางตนขึ้น กลับเอาราชสมบัติเสียเอง

เมืองตังเกี๋ยก็คุมเชิงอยู่ไม่มาอ่อนน้อม องลองเยืองจึงคิดกล อุบายเขียนชื่อองเชียงสือลงในธงแล้ว ก็ยกกองทัพไป ฝ่ายพวกเมืองตังเกี๋ยและขุนนางเห็นดังนั้น เข้าใจว่าองเชียงสือเกลี้ยกล่อมผู้คนตั้งตัวได้แล้วจึงยกทัพมา ไม่มีความสงสัยก็เปิดประตูเมืองรับ องลองเยืองเข้าเมืองตังเกี๋ยได้ก็ให้จับแต่บรรดาขุนนางพรรคพวกเจ้าเมืองฆ่าเสีย แต่ตัวเจ้าเมืองตังเกี๋ยนั้นรากเลือดตาย และอุปราชก็เชือดคอตาย องลองเยืองจึงได้ตั้งองเจียวทง บุตรองกวางตรี หลานเจ้าเมืองตังเกี๋ย ให้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยอยู่รักษาเมือง องลองเยืองก็เก็บเอาทรัพย์สิ่งของปืนใหญ่น้อยและเครื่องศาสตราวุธมาที่เมืองเว้สิ้น องเจียวทง หลานเจ้าเมืองตังเกี๋ยคิดแค้นจึงมีหนังสือลับบอกขอกองทัพพระเจ้ากรุงจีน ๆ จึงให้จงตั๊กกวางตุ้งเป็นแม่ทัพมารบองลองเยือง ๆ ก็ยกกองทัพไปตีกองทัพเมืองจีนแตกกลับไป องเจียวทง เจ้าเมืองตังเกี๋ยกับพรรคพวกพากันหนีไปอยู่เมืองจีน องลองเยืองจึงตั้งให้องกะวี บุตร เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย องลองเยืองก็กลับไปเมืองเว้ องลองเยืองป่วยตาย ขุนนางจึงยกองกลัก บุตรที่ ๒ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้

และองเชียงสือนั้นเมื่อแตกทัพพลัดกันกับพี่น้อง หนีไปอยู่ป่าชื่อบ้านไกเตาเป็นบ้านเขมรลับแล ขัดสนด้วยสะเบียงอาหารจึงใช้ให้อ้ายจู คนสนิทไปเที่ยวหาสะเบียงอาหารมาเลี้ยงกัน อ้ายจูลงเรือไปหากินที่เมืองเต๊กเซีย พบองตรีเจ้าเมืองเต๊กเซีย

อ้ายจูจึงแจ้งความแก่องตรีว่า องเชียงสือหนีมาอยู่ที่ป่าบ้าน ไกเตาใช้ให้อ้ายจูมาเที่ยวหา องตรีเจ้าเมืองเต๊กเซีย รู้ความ แล้วก็จัดสะเบียงอาหารให้อ้ายจูไปให้องเชียงสือ องตรีจึงสั่ง อ้ายจูว่า ถ้าสิ้นสะเบียงอาหารเมื่อใดก็ให้มาเอาเถิด องตรี จะจัดหาไว้ให้มิให้ขัดสน แต่องเชียงสืออาศัยอยู่ที่บ้านเขมร ลับแลประมาณ ๓ ปี พวกญวนไปตีผิงในป่าหลายพวกรู้ว่า องเชียงสือ เป็นวงศ์เจ้านาย หนีไป อยู่ที่ บ้านเขมร ลับแล ได้ความ ลำบาก ต่างคนก็แบ่งสะเบียงอาหารไปให้แก่องเชียงสือทุกพวก แล้วจีนทัดกับญวนคิดอ่านกันว่า องไกเซินคิดกบฏจับเจ้านาย ฆ่าเสีย ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองญวน องเชียงสือบุตรหลาน เจ้านายหนีมาอาศัยอยู่ในป่าได้ความลำบากนัก จะคิดอ่านตีเอา บ้านเมืองคืนให้องเชียงสือให้จงได้ จีนทัดจึงคิดอ่านเกลี้ยกล่อม พวกญวนพวกจีนในเมืองไซ่ง่อนได้พวกพ้องมาก ยกเข้าตีปล้นเอา เมืองไซ่ง่อนได้ แต่องบายซึ่งเป็นบากบินเยื่องหนีไปอยู่เมืองกุย เยิน จีนทัดจึงตั้งตัวขึ้นเป็นองกงเซินๆจึงให้คนไปรับองเชียงสือ เข้ามาเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือจึงตั้งให้จีนทัดซึ่งเป็นองกง เซินนั้นเลื่อนขึ้นเป็นองเทืองกง ขุนนางผู้ใหญ่ องเทืองกงกลับ เป็นกบฏคิดอ่านกับจีนที่เป็นพรรคพวกของตัวจะทำร้ายองเชียงสือ อ้ายจู บ่าวองเชียงสือ เสพสุราเมาไปเที่ยวนอนอยู่ตามโรงเรือนจีน ญวน ได้ยินพวกจีนเล่าให้กันฟังว่าเดี๋ยวนี้องเทืองกงขุนนางผู้

ใหญ่คิดจะฆ่าองเชียงสือ เสีย อ้ายจูจึงเอาความมาบอกแก่องเชียงสือ ๆ รู้ตัวแล้วจึงให้จัดการกั้นม่านไว้ณที่องเชียงสืออยู่ ๓ ชั้น แล้วให้คนสนิทถืออาวุธเตรียมอยู่ในม่าน ๒๐ คน องเชียงสือทำเป็นป่วยนอนอยู่ในม่านแล้วสั่งคนสนิทว่า ถ้าองเทืองกงเข้ามาเยี่ยมถึงที่กั้นม่าน จะคิดการกบฏจริงก็คงจะมีอุบายเอายาพิษมาให้กิน เมื่อเรารับยาขององเทืองกงทดลองดูรู้ว่ายาพิษจริงแล้วก็จะเทเสียในกะโถน แล้วเราจะเคาะกะโถนเข้าเป็นสำคัญ และให้พวกคนสนิทรุมกันเข้าจับตัวองเทืองกงฆ่าเสียเถิด ครั้นองเทืองกงรู้ว่าองเชียงสือป่วย จะขึ้นไปเยี่ยมองเชียงสือ จึงเอายาห่อไปด้วยห่อหนึ่ง พอเข้าไปถึงที่ข้างม่านนอนองเชียงสือ ๆ จึงทักว่าองเทืองกงมาเยี่ยมเราหรือ องเทืองกงตอบว่า ข้าพเจ้ารู้ว่าท่านป่วยไปจึงขึ้นมาเยี่ยมและเอายามาให้ท่านกินด้วย หวังจะให้บำบัดโรคโดยเร็ว ว่าแล้วจึงหยิบห่อยาออกให้องเชียงสือตรวจดู แล้วก็เรียกเอาจับเจี่ยวมาต้ม ครั้นเห็นได้ทีก็แก้เอายาพิษใส่ลงไป แล้วรินลงในถ้วยส่งให้องเชียงสือ องเชียงสือเห็นความจริงเหมือนอย่างคิด แล้วก็รับถ้วยยามา เอาตะเกียบงาจ่มลงไปก็ติดเป็นคราบดำจึงรู้แน่ว่ายาพิษ เทเสียในกะโถนแล้วเคาะกะโถนขึ้นตามสัญญา คนสนิทขององเชียงสือได้ยินแล้วก็ออกมาช่วยกันจับ

องเทืองกงได้เอาไปฆ่าเสียในวันนั้น แล้วองเชียงสือจึงว่าแต่บรรดาจีนที่เป็นพรรคพวกองเทืองกงนั้นจะเอาไว้ไม่ได้ ให้จับฆ่าเสียให้สิ้น จีนแจ จีนเล็ก เป็นลูกค้าผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน จึงเข้าไปว่าแก่องเชียงสือว่า ท่านจะให้ฆ่าพวกจีนในเมืองไซ่ง่อนเสียนั้น พวกจีนจะยอมตายที่ไหน ก็จะเป็นกบฏขึ้น แล้วพวกไกเซินก็จะมาตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืน ศึกภายนอกยังไม่ราบคาบ ศึกภายในก็จะเกิดขึ้นเป็นสองแรง ขอให้ท่านเอาใจพวกจีนเหล่านี้ไว้ก่อน องเชียงสือเห็นชอบด้วยก็ให้งดไว้ ครั้นอยู่มาไกเซินจึงจัดขุนนางทหารคุมกองทัพยกมาทางบกมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือรู้ตัว จึงปรึกษาพวกพ้องว่าถ้าเราจะสู้รบด้วยไกเซิน บัดนี้ก็เป็นสองกังวลอยู่ จะไว้ใจไม่ได้ ถ้าไปขณะเมื่อรบพัวพันกันเข้าแล้ว พวกจีนเป็นกบฏขึ้นข้างหลัง จะถอนตัวยาก จำจะหนีเข้าไปพึ่งพระบารมีที่กรุงเทพมหานครอยู่ก่อน แล้วจึ่งค่อยคิดการตั้งตัวใหม่ ครั้นจะสู้รบเดี๋ยวนี้ก็จะเสียท่วงทีไป ปรึกษาเห็นพร้อมกันดังนั้น จึงลงเรือทะเลหนีออกทางปากน้ำสมิถ่อ แล่นมาถึงเกาะกระบือก็เข้าจอดอยู่ที่นั่น พระยาชลบุรี พระระยอง ไปพบได้ชักชวนให้เขามาเผ้าทูลละอองธุลีพระบาท สิ้นคำจดหมายเหตุพงศาวดารองเชียงสือแต่เท่านี้

๕๔

พระยาบังกลิมาเจ้าเมืองกำปอดแข็งเมือง

ลุปีเถาะ เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ ปี[๑] โปรดให้พระยาราชาเศรษฐีกลับออกไปรักษาเมืองบันทายมาศดังเก่า แล้วทรงเห็นว่าเมืองบันทายมาศเป็นเมืองหน้าศึก ใกล้กันกับแดนเมืองญวน จึงโปรดให้พระยาทัศดาออกไปช่วยราชการป้องกันเมืองด้วย ฝ่ายพระยาบังกลิมา เจ้าเมืองกำปอดรู้ข่าวว่า กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ ก็คิดกบฏแข็งเมือง มิได้มาขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเหมือนแต่ก่อน พระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดา ก็บอกเข้ามากราบทูล จึงดำรัสให้มีตราตอบออกไป ให้พระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดา คิดอ่านจับตัวพระยาบังกลิมาจำส่งเข้ามาณกรุงเทพมหานคร พระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดาก็ยกกองทัพจากเมืองบันทายมาศมาณเมืองกำปอด จับตัวพระยาบังกลิมาได้ จำส่งเข้ามาถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสให้เอาตัวพระยาบังกลิมาไปประหารชีวิตเสีย

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๖.

พงศาวดารพะม่า
ตั้งแต่มังหม่องเป็นกบฏ จนพระเจ้าปะดุงได้เมืองยะไข่

อนึ่งแต่ครั้งเมื่อปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓[๑] ปีนั้น ฝ่ายข้างแผ่นดินภุกามประเทศ พระเจ้าจิงกุจา ผู้เสวยราชสมบัติณกรุงรัตนบุระอังวะ ยกกองทัพขึ้นไปนมัสการพระสิงหอ เหนือเมืองอังวะขึ้นไป ทางไกล ๕ คืน จึงมังหม่องเป็นราชบุตรพระเจ้ามังลอกผู้เป็นลุงพระเจ้าจิงกุจาบวชเป็นสามเณรอยู่ ตั้งส้องสุมผู้คนได้พรรคพวกเป็นอันมาก แล้วสึกออกคิดการกบฏ เข้าปล้นชิงเอาเมืองอังวะได้ มังหม่องจึงให้ไปเชิญอาทั้ง ๓ คน คือ ตะแคงปะดุง ๑ ตะแคงปะดาน ๑ ตะแคงแปงตะแล ๑ มาพร้อมกัน แล้วมอบราชสมบัติให้อาทั้ง ๓ อาทั้ง ๓ มิได้รับยอมให้มังหม่องเป็นเจ้าแผ่นดิน มังหม่องก็ได้ครองราชสมบัติเป็นเจ้าอังวะ จึงไปขอบุตรีอะแซหวุ่นกี้มาเป็นพระมเหสี และพวกข้าไทยมังหม่องนั้นเป็นคนหยาบช้า เที่ยวข่มเหงขุนนางอาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน อะแซหวุ่นกี้จึงคิดการกบฏเวลาเย็นมังหม่องเสวยอาหารอยู่ อะแซหวุ่นกี้ก็พาพรรคพวกเข้าไปในพระราชวัง จับตัวมังหม่องประหารชีวิตเสีย และมังหม่องอยู่ในราชสมบัติได้ ๗ วันก็สิ้นชนม์ชีพ อะแซหวุ่นกี้ขึ้นนั่งเมือง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๔.

ได้คืน ๑ จึงตะแคงปะดุง ตะแคงปะดาน ตะแคงแปงตะแล ทั้ง ๓ กับขุนนางทั้งปวงพร้อมกัน ยกพลทหารเข้าปล้นเอาพระราชวัง จับตัวอะแซหวุ่นกี้ได้ให้ฆ่าเสีย ขุนนางทั้งปวงจึงเชิญตะแคงปะดุง ขึ้นเสวยราชสมบัติเมืองอังวะ พระเจ้าปะดุงจึงตั้งตะแคงพระราชบุตรผู้ใหญ่ เป็นอินแซะ มหาอุปราช แล้วให้มหาศีลวะอำมาตย์ กับจอกตลุงโบเป็นนายทัพเรือ ๕๐ ลำ คน ๒,๐๐๐ ยกขึ้นไปจับพระเจ้าจิงกุจา ซึ่งขึ้นไปไหว้พระสิงหดอ ได้ตัวมากับทั้งบุตรภรรยาและขุนนางทั้งปวง พระเจ้าปะดุงให้เอาพระเจ้าจิงกุจาถ่วงน้ำเสีย พระราชบุตรและนางสนมกับขุนนางพรรคพวกนั้น ให้ประหารชีวิตเสียสิ้น และพระเจ้าจิงกจาอยู่ในราชสมบัติได้ ๖ ปีเศษ

ครั้นจุลศักราช ๑๑๔๕[๑] ปีเถาะ เบญจศก พะม่าคน ๑ ชื่อ งะพุง มีพรรคพวกประมาณ ๓๐๐ คน คิดกบฏยกเข้าปล้นเอาเมืองอังวะ พระเจ้าปะดุงให้ขุนนางคุมทหารออกต่อรบ ก็แตกพ่ายหนีไป พลข้าหลวงติดตามจับตัวงะพุงกับพรรคพวกได้ พระเจ้าปะดุงสั่งให้ฆ่าเสียทั้งสิ้น ในปีเถาะ เบญจศกนั้น พระเจ้าปะดงให้สร้างเมืองใหม่ขึ้นที่ตำบลบ้านทองกา อยู่ทิศตะวันตกไกลเมืองอังวะทาง ๓๐๐ เส้น ครั้นการเมืองสำเร็จแล้ว จึงให้นามเมืองชื่อว่า อมระปุระ พระเจ้าปะดุงยกไปจากเมืองอังวะ ไป

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๖.

อยู่เมืองใหม่นั้น ตั้งเป็นเมืองหลวง แล้วจัดกองทัพจะยกไปตี
เมืองธัญญวดี คือ เมืองยะไข่ แต่งให้แอกกะบัดระหวุ่น ถือพล
๔,๐๐๐ เป็นทัพหน้า ให้ตะแคงจักกุราชบุตรที่ ๒ ถือพล ๑๐,๐๐๐
เป็นแม่ทัพบกยกไปทางหนึ่ง แล้วให้แมคุงหวุ่นถือพล ๔,๐๐๐
เป็นทัพหน้า ให้ตะแคงกามะราชบุตรที่ ๓ ถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็น
แม่ทัพบกยกไปทางหนึ่ง แล้วให้คิริกะเรียง ๑ แยข่องเดชะ ๑ แจก
กะเรจอโบ ๑ รวม ๓ นายถือพล ๑๔,๐๑๐ เป็นแม่ทัพหน้า ให้
อินแซะ มหาอุปราช ถือพล ๑๖,๐๐๐ เป็นแม่ทัพบกยกไปทางหนึ่ง
เป็น ๓ ทัพยกไปตีเมืองธัญญวดี และทัพเรือนั้นให้มหาจอแทง
ตละยาเบนแมทัพ กับแยจออากา ๑ แยจอสมุท ๑ รวม ๓ นาย
ถือพล ๕,๐๐๐ เรือรบทะเล ๓๐๐ ลำ ยกไปทางทะเล และกองทัพ
บก ทัพเรือ ๔ ทัพ ยกไปตีหัวเมืองซึ่งขึ้นยะไข่รายทางไปได้เป็น
หลายเมือง แล้วยกไปบรรจบพร้อมกันเข้าตีเมืองธัญญวดี ซึ่ง
เป็นเมืองหลวงนั้น พระเจ้ายะไข่ให้พลทหารออกต่อรบ สู้ผู้มือ
พะม่าไม่ได้ ทัพพะม่าก็เข้าหักเอาเมืองได้ จับได้ตัวพระเจ้ายะไข่
และขุนนางไพร่พลครอบครัวประมาณ๕ ๐,๐๐๐ เศษ กวาดเอามา
เมืองอมระปุระ แล้วตั้งจอกซูคุมไพร่พลพะม่า ๑๐,๐๐๐ ให้อยู่
รักษาเมืองธัญญวดี และพระเจ้ายะไข่นั้น พระเจ้าปะดุงให้
เลี้ยงไว้แล้วป่วยลงก็ถึงแก่ความตาย

อ้ายกบฏ ๒ คนเข้าวังหน้า

จุลศักราช ๑๑๔๕[๑] ปีเถาะ เบ็ญจศก สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระราชดำริว่า พระสงฆ์รับบิณฑบาตตามบ้านราษฎรไม่ต้องคอยท่ารออยู่ช้า ได้รับโดยเร็วแล้วกลับไปวัดแต่เวลาเช้า ๆ แต่ในวังเจ้าและบ้านผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ ๆ พระสงฆ์ต้องไปคอยท่าอยู่ช้า ได้รับต่อเวลาสาย ข้อนี้เป็นความลำบากแก่พระสงฆ์ยิ่งนัก ทำบุญแล้วกลับจะได้บาปเล่าดูไม่สมควร จึงโปรดให้ตั้งพระราชกำหนดใหม่ว่า ในพระราชวังบวร ฯ ให้เจ้าพนักงานเตรียมข้าวทรงบาตรมาตั้งที่ และให้สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์มารับให้พร้อมทันเวลา จะเสด็จทรงบาตรณเวลาเช้าโมงหนึ่งเป็นนิตย์ไป ด้วยเหตุนี้ประตูดินพระราชวังบวร ฯ จึงต้องเปิดแต่ก่อนเวลาย่ำรุ่ง พวกวิเศษปากบาตรได้ขนข้าวทรงบาตรเข้าไปตั้งเป็นธรรมเนียมมา จึงมีอ้ายบัณฑิต ๒ คน มาแต่เมืองนครนายก อวดตัวว่ามีความรู้ล่องหนหายตัวได้ มาสำนักอาศัยอยู่กับเอี้ยงนายวิเศษปากบาตรเป็นหลายวัน แล้วคบคิดกันกับขุนนางเป็นหลายนาย พระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นต้น กับเอี้ยงนายวิเศษปากบาตรในพระราชวังบวร ฯ ครั้นถึงวันศุกร เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ เวลาเช้า พวกหญิงวิเศษวังหน้าขนกะบุงข้าวทรงบาตร

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๖.

เข้าไปทางประตูดินวังหน้า เอียงนายวิเศษปากบาตรเป็นต้นคิด แต่งอ้ายบัณฑิตทั้ง ๒ คน นุ่งผ้าห่มผ้าอย่างผู้หญิง ถือดาบซ่อนไว้ในผ้าห่ม แล้วพาปลอมเข้าไปในพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปแอบอยู่ ๒ ข้างพระทวารพระราชมนเทียร ทางที่จะเสด็จลงทรงบาตรคอยจะทำร้ายสมเด็จพระราชอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ด้วยเดชะพระบารมีบุญญาภินิหาร เวลาวันนั้นหาเสด็จลงทรงบาตรทางพระทวารมุขนั้นไม่ เทพดาดลพระทัยให้ทรงพระราชดำริจะลงมาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวณพระราชวังหลวง ก็เสด็จทางพระทวารข้างหน้า แล้วเสด็จมายังพระราชวังหลวงแต่เวลาเช้าก่อนทรงบาตร อ้ายบัณฑิตทั้ง ๒ หาได้ช่องโอกาสที่จะทำร้ายไม่ พอนางพนักงานเฝ้าที่พบเข้าก็ตกใจ วิ่งร้องอื้ออึงลงมาว่าผู้ชาย ๒ คน ถือดาบขึ้นมาอยู่ที่พระทวารบนที่ อ้ายบัณฑิตทั้ง ๒ ก็ไล่นางเฝ้าที่ลงมา ขณะนั้นพอขุนหมื่นกรมวังคน ๑ คุมไพร่เข้าไปก่อถนนในพระราชวัง อ้ายกบฏบัณฑิตก็ไล่เอาดาบฟันขุนหมื่นผู้นั้นศีร์ษะขาด ล้มลงตายอยู่กับที่ พวกเจ้าจอมข้างในและจ่าโขลนก็ตกใจร้องอื้ออึงวิ่งออกมาบอกข้าราชการข้างหน้า พวกข้าราชการข้างหน้าเป็นอันมากก็เข้าไปในพระราชวัง ไล่ล้อมจับอ้ายบัณฑิตทั้ง ๒ บ้างเอาไม้พลองและอิฐทุบตีขว้างปาเป็นอลหม่าน บ้างวิ่งมายังพระราชวังหลวง กราบทูลเหตุให้ทรงทราบ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระอนุชาธิราช เสด็จประทับอยู่ในท้อง

พระโรง ครั้นได้ทรงทราบฉะนั้น จึงดำรัสให้ข้าราชการทั้งปวงและตำรวจทั้งพระราชวังหลวงและพระราชวังหน้า เร่งขึ้นไปจับอ้ายกบฏ ช่วยกับทุบตีล้มลงจับได้มัดไว้ ให้ชำระถาม อ้ายกบฏให้การซัดพวกเพื่อนที่ร่วมคิดกบฏด้วยกันเป็นอันมาก ถูกข้าราชการทั้งวังหลวงและวังหน้าเป็นหลายนาย พระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นต้น กับทั้งพวกหญิงวิเศษปากบาตรวังหน้า ยังนอกนั้นทั้งนายไพร่อีกหลายคน มีพระราชบัณฑูรให้เฆี่ยนสอบกับอ้ายบัณฑิตรับเป็นสัตย์ และเอียงนายวิเศษปากบาตรให้การว่า หลงเชื่อฟังอ้ายบัณฑิตจนสาบานตัวให้ว่าจะขอพึ่งบุญ จะยอมยกบุตรหญิงให้เป็นภรรยา เมื่อสำเร็จการที่คิดไว้แล้วจะได้เป็นมเหสี จึงให้ลงพระราชอาชญาตามโทษ ดำรัสให้ประหารชีวิตอ้าบัณฑิตกบฏ ๒ คนเสีย กับพวกเพื่อนชายหญิงทั้งสิ้น

เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปรั้งเมืองเขมร

ฝ่ายที่เมืองเขมรตั้งแต่พระยายมราช (แบน) พานักองเองเข้ามาอยู่ณกรุงเทพ ฯ แล้วก็ปราศจากเจ้านาย ตวนเซดแขกตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่อยู่ที่เกาะละว้าเอม แล้วตั้งแขกจามพรรคพวกของตนขึ้นเป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก ฝ่ายพระยาเดโช (แทน) น้องพ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวเป็นพ้าทะละหะ ให้พระยา

ไกรชื่อกรอก ว่าที่พระยาเดโชอยู่รักษาเมืองบันทายเพ็ชร ตัวนั้น
ก็ลอบมาเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรเก่า ๆ แล้วยกไปลอบฆ่าตวน
เซดแขกตาย พ้าทะละหะ (แทน) กับพระยาพระเขมรก็มีบอก
เข้ามาขอนักองเองออกไปเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
โปรดให้มีตราตอบไปว่านักองเองยังเยาว์นักจะรักษาตนไปยังไม่ได้
กลัวจะมีภัยอันตรายขึ้น เชื้อวงศ์เจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชามีอยู่
องค์เดียวแต่เท่านี้ดุจแก้วหาค่ามิได้ เมื่อเติบใหญ่ควรแล้วจึงจะ
โปรดให้ออกไปทรงราชย์ แต่เดี๋ยวนี้จะให้พระยายมราช (แบน)
ซึ่งชุบเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไปว่าราชการพลาง
ก่อน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไป ครั้น
เจ้าพระยาอภัยภูเบศรถึงเมืองพระตะบอง จึงจัดให้พระยาจักรีชื่อ
แกบไปอยู่รักษาเมืองโปริสาท ให้พระยายมราชชื่อกันไปรักษา
เมืองเสียมราฐ แล้วเจ้าพระยาอภัยภูเบศรจึงย้ายลงไปตั้งอยู่เมือง
อุดงลือไชย เมื่อปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ ปี[๑] ให้ทำเป็น
ค่ายระเนียด ค่ายบีกกามีหอรบ ให้ขุดคูตลอดไปข้างเหนือถึงโพ
โคลง ข้างใต้ถึงวัดสมโภช ครั้งนั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรให้พระยา
พระเขมร เชิญพระขรรค์ไชยศรีแต่ครั้งพระเจ้าประทุมสุริย์วงศ์เข้า
มาทูลเกล้า ฯ ถวาย

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๗.

ทัพพระยาสวรรค์ไปตีเมืองไซ่ง่อน

ในปีเถาะ เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ นั้น[๑] ทรงพระกรุณาดำรัสให้พระยานครสวรรค์ยกกองทัพออกไปณกรุงกัมพูชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบด้วย ยกไปรบญวน ตีเมืองไซ่ง่อนคืนให้องเชียงสือซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมกฤษฎาภินิหาร พระยานครสวรรค์กราบถวายบังคมลายกกองทัพออกไปณกรุงกัมพูชาตามพระราชกำหนด ครั้นถึงกรุงกัมพูชาแล้วก็เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบยกทัพเรือลงไปเมืองญวน และองเวืองเจ้าเมืองไซ่ง่อนได้แจ้งว่ากองทัพไทยยกล่วงแดนลงไป จึงเกณฑ์ทัพเรือให้ขนนางเมืองไซ่ง่อนยกขึ้นมาต่อรบป้องกันเมืองสะแดกซึ่งเป็นเมืองขึ้นได้รบกับทัพไทยเป็นสามารถ พระยานครสวรรค์มีฝีมือเข้มแข็งยกทัพเรือเข้าตีทัพญวนแตกพ่ายไปเป็นหลายครั้ง ได้เรือรบและไพร่ญวนทั้งเครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก แล้วส่งคืนไปให้แก่แม่ทัพญวน พระยาวิชิตณรงค์กับข้าหลวงมีชื่อเป็นหลายนายเห็นว่าพระยานครสวรรค์กระทำผิดคิดการกบฏจะไปเข้าด้วยข้าศึก จึงบอกกล่าวโทษเข้ามาณกรุงเทพ ฯ ให้กราบทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงทราบในหนังสือบอก

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๖.

ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไป ให้หากองทัพพระยานครสวรรค์กลับคืนเข้ามาณกรุงเทพมหานคร ทรงพระกรุณาให้เสนาบดีพิจารณาไต่สวนไล่เลี่ยง ได้ความจริงตามหนังสือบอกกล่าวโทษ จึงดำรัสให้เอาตัวพระยานครสวรรค์กับขุนนางพรรคพวก ๑๒ คน ซึ่งร่วมคิดด้วยกันนั้นไปประหารชีวิตเสียณป่าช้าวัดโพธารามนอกพระนครข้างทิศตะวันออก

สร้างพระนคร

ในจุลศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะ เบ็ญจศก[๑] โปรดให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวงสมกำลังและเลขหัวเมืองทั้งปวง แล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปรื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาบ้าง ลงมือก่อสร้างพระนครทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคลในปีนั้น โปรดให้รื้อป้อมวิชเยนทร์ และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร ๑๐,๐๐๐ เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำภูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว ๘๕ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอก พระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง ด้านแม่น้ำตั้งแต่ปากคลอง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๖.

รอบครุงข้างใต้ไปจนปากคลองข้างเหนือ ยาว ๕๑ เส้น ๑๖ วา รวมทางน้ำรอบพระนคร ๑๗๗ เส้น ๕ วา แล้วขุดคลองหลอดจากคลองคูเมืองเดิม ๒ คลอง ออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ และขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกอีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า คลองมหานาค เป็นที่สำหรับประชาชนชาวพระนครจะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลงและสักระวาในเทศกาลฤดูน้ำ เหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า และวัดสะแกนั้น เมื่อขุดคลองมหานาคแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่าวัดสระเกศ และขอแรงเขมรที่เข้ามาขุดคลองให้ช่วยขุดรากทำพระอุโบสถใหม่ด้วย

ครั้นขุดคลองและตระเตรียมอิฐปูนและตัวไม้สำหรับก่อสร้างพระนครพร้อมแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ ๕,๐๐๐ และมีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมืองตลอดจนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงฟากตะวันตกเข้ามาพร้อมกันในกรุง แล้วให้ปักปันหน้าที่ทั้งข้าราชการในกรุงและหัวเมืองให้คุมไพร่ช่วยกันขุดรากก่อกำแพงรอบพระนคร และสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน ๑๐ เส้นบ้าง ไม่ถึง ๑๐ เส้นบ้าง รอบพระนคร

ในเวลาเมื่อทำการสร้างกำแพงพระนครนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จพระราชดำเนินตรวจการก่อสร้าง ทรงพระราชดำริ

จะให้สร้างสะพานช้างข้ามคลองรอบกรุงที่ใต้ปากคลองมหานาค จึงพระพิมลธรรมวัดโพธารามไปถวายพระพรว่า ซึ่งจะทรงสร้างสะพานช้างข้ามคูพระนครนั้น อย่างธรรมเนียมแต่โบราณมาไม่เคยมี แม้มีการสงครามถึงพระนคร ข้าศึกก็จะข้ามมาถึงชานพระนครได้โดยง่าย อีกประการหนึ่งแม้นจะแห่กระบวนเรือรอบพระนคร สะพานนั้นก็จะเป็นที่ขัดขวางอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดให้งดการสร้างสะพานช้างเสีย เป็นแต่ให้ทำท่าสำหรับช้างข้ามคลองรอบกรุงที่ตรงสนามกระบือแห่งหนึ่ง

สร้างพระราชมนเทียร

ในปีเถาะเบญจศกนั้น โปรดให้ลงมือก่อกำแพง และสร้างป้อมสร้างประตูรอบพระราชวัง และลงมือสร้างพระมหาปราสาทราชมนเทียรสถานภายในพระราชวังด้วย อนึ่งโปรดให้สร้างพระอารามขึ้นในพระราชวังพระอารามหนึ่ง สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต

ส่วนพระราชวังบวร ฯ นั้น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็โปรดให้ลงมือสร้างกำแพงพระราชวัง และพระราชมนเทียรสถานภายในขนในคราวเดียวกัน

ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ไปตีเมืองไซ่ง่อน

ครั้นถึงณเดือน ๕ ปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖[๑] พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นแม่ทัพถือพลทหาร ๕,๐๐๐ ยกกองทัพเรือไปตีเมืองไซ่ง่อนคืนให้องเชียงสือให้จงได้ โปรดให้องเชียงสือไปในกองทัพด้วย ทัพบกนั้นโปรดให้พระยาวิชิตณรงค์ เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองเขมร เกณฑ์กองทัพเขมรสมทบไปด้วยอีกทางหนึ่ง เจ้าพระยาอภัยภูเบศร จึงเกณฑ์เขมรให้ไปด้วย ๕,๐๐๐ พระยาวิชิตณรงค์นำทัพไทยเขมรยกไปเมืองเบี่ยมจอซาแดก ถึงแพรกพระยามันสู้รบกับญวนไกเซินหลายครั้ง ญวนสู้ไม่ได้ถอยไป พระยาวิชิตณรงค์ล่วงไปเมืองเบี่ยมบารายยกไปตีค่ายบ้านป่ายุง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ท้าวพระยานายทัพนายกองและองเชียงสือ กราบถวายบังคมลายกกองทัพเรือออกไปทางทะเลถึงเมืองบันทายมาศ จึงเกณฑ์กองทัพพระยาราชาเศรษฐี พระยาทัศดา เมืองบันทายมาศ เข้าบรรจบทัพยกไปด้วย เข้าปากน้ำเมืองบ่าสัก ไปตั้งอยู่คลองวามะนาว ฝ่ายญวนไกเซินมาตั้งค่ายรักษาที่ปากคลองวามะนาว ทางจะลงไป

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๗.

ซาแดก ล่องโห้ ไซ่ง่อน กองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์จะหักลง ไปไม่ได้ก็ขึ้นตั้งค่ายบนบก หมายจะตีค่ายบกของญวนให้แตกเสียก่อน จึงยกทัพเรือล่องลงไป ไม่ได้คิดระวังหลัง ครั้นน้ำมากขึ้นญวนก็เอาเรือรบลัดมาทางคลององเจือง ออกแม่น้ำใหญ่ แล้วมาปิดปากคลองวามะนาวด้านหลังทางไว้ ฝ่ายทัพญวนข้างปากคลองลำน้ำเมืองไซ่ง่อนก็ตีเข้ามา ข้างฝ่ายลำน้ำสมิถ่อก็ตีรุกหลังเข้าไป ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์อยู่ในระหว่างศึกกระหนาบ ก็ทิ้งเรือรบเรือไล่เสียแตกขึ้นบกหนีไป ครั้งนั้นเป็นเทศกาลเดือน ๑๒ หน้าน้ำ ๆ นองไปทั่วทุ่ง พลทัพไทยได้ความลำบากลยน้ำเพียงอกเพียงเอวบ้างหนีข้าศึกมา และกรมหลวงเทพหริรักษ์นั้น ข้าในกรมจับได้กระบือตัวหนึ่งมาให้ทรงลุยน้ำมา พากันแตกหนีเข้าแดนกรุงกัมพูชาทั้งสิ้น ทัพบกไทยเขมรรู้ว่าทัพเรือแตกแล้วก็ทิ้งค่ายป่ายุงเสียหนีมาบ้าง กองทัพญวนได้ชัยชะนะมิได้ติดตาม เก็บได้เรือรบและเครื่องศาสตราวุธเป็นใหญ่น้อยไปเป็นอันมาก และจับได้ผู้คนซึ่งหนีมิทันนั้นไปได้บ้าง แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน และกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์กับองเชียงสือ ก็มาหยุดพักพลอยู่เมืองกัมพูชา แล้วบอกข้อราชการซึ่งเสียทีแก่ข้าศึกเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระพิโรธ ดำรัสให้มีตรา

หากองทัพกลับเข้ามาพระนคร แล้วลงพระราชอาชญาจำสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งเสียทัพแก่ข้าศึกนั้น ครั้นนานมาจึงสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้ง ๒ พระองค์กราบทูลขอพระราชทานโทษ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ กรมหลวงเทพหริรักษ์กับทั้งข้าราชการซึ่งรับพระราชอาชญาอยู่ในเวรจำนั้น พ้นโทษด้วยกันทั้งสิ้น

สร้างพระมหาปราสาท

พระมหาปราสาทที่สร้างในพระบรมราชวังนั้น โปรดให้ถ่ายขนาดมาสร้างอย่างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทในกรุงเก่า มีพระปรัศว์ซ้ายขวา และเรือนจันทน์เป็นบริเวณ การสร้างพระมหาปราสาทสำเร็จ ได้ยกยอดเมื่อวันศุกร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖[๑] ปี พระราชทานนามว่า พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท

สร้างวัดพระแก้ว

และการวัดพระแก้ว ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นในพระมหาราชวัง

---

๑. วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๒๗.

นั้น ได้สร้างพร้อมทั้งพระอุโบสถ พระเจดีย์ วิหาร และศาลา รายเป็นหลายหลัง ให้ขุดสระน้ำทำหอไตรลงกลางสระหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า หอพระมนเทียรธรรม เป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎก แล้วโปรดให้เลื่อนพระอาลักษณ์ (แก้ว) เป็นพระยาธรรมปโรหิต จางวางราชบัณฑิต เลื่อนหลวงอนุชิตพิทักษ์ (ทองอยู่) เป็น พระยาพจนาพิมล ช่วยราชการในกรมราชบัณฑิต และให้ราชบัณฑิตทั้งปวงบรรดาที่เป็นอาจารย์มาบอกพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณรที่หอพระมนเทียรธรรมนั้นต่อมา อนึ่งโปรดให้เชิญพระเทพบิดร คือ พระรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ซึ่งเป็นปฐมวงศ์สร้างกรุงเก่า มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทองประดิษฐานไว้ในพระวิหาร พระวิหารนั้นพระราชทานนามว่าหอพระเทพบิดร การก่อสร้างพระอารามสำเร็จในปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖[๓] ครั้นณวันจันทร์เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตจากโรงในพระราชวังเดิมฟากตะวันตก ลงเรือพระที่นั่งกิ่งมีเรือแห่เป็นกระบวนข้ามมายังพระอารามที่สร้างใหม่ แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะประชุมทำสังฆกรรมสวดผูกพัทธสีมาในวันนั้น และการพระอารามสำเร็จบริบูรณ์แล้ว จึงพระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไว้เป็นที่ประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาท ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

---

๓. พ.ศ. ๒๓๒๗.

ธิษฐานบ่ละ ๒ ครั้ง คือ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้งหนึ่ง เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำครั้งหนึ่ง เสมอมาจนทุกวันนี้

ตำนานพระแก้วมรกต

พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตพระองค์นี้ มีเรื่องในหนังสือตำนานโบราณแต่งเป็นภาษามคธไว้ เรียกชื่อว่า “รัตนพิมพวงศ์” เล่าเรื่องเดิมของพระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้สืบมา มีใจความในเบื้องต้นว่า พระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้เทวดาสร้างถวายพระอรหันต์องค์หนึ่งมีนามว่า พระนาคเสนเถระในเมืองปาฏลิบุตร จึ่งพระนาคเสนเถระเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์อันมีฤทธิ์สำเร็จด้วยอภิญญา ได้อธิษฐานอาราธนาพระบรมสารีริกธาตุของสมเด็จพระพุทธเจ้า ให้ประดิษฐานอยู่ในองค์พระมหามณีรัตนปฏิมากร ถึง ๗ พระองค์ คือ ในพระโมลีพระองค์หนึ่ง ในพระนลาฏพระองค์หนึ่ง ในพระอุระพระองค์หนึ่ง ในพระอังสาทั้ง ๒ ข้าง ๒ พระองค์ ในพระชานุทั้ง ๒ ข้าง ๒ พระองค์ เป็น ๗ พระองค์ เนื้อแก้วก็ปิดมิดชิดสนิทติดเป็นเนื้อเดียวดังเดิม ไม่มีแผลมีช่องแลเห็นตลอดเข้าไปเลย พระมหามณีรัตนปฏิมากรอยู่เมืองปาฏลิบุตร แล้วตกไปเมืองลังกาทวีป แล้วตกมาเมืองกัมโพชา เมืองศรีอยุธยา เมืองละโว้ เมืองกำแพงเพ็ชร แล้วภายหลังตก

ไปอยู่เมืองเชียงราย เจ้าเมืองเชียงรายหวังจะซ่อนแก่ศัตรู จึงเอาปูนทาลงรักปิดทองบรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่เมืองเชียงรายนั้น

ข้อความตามตำนานในพงศาวดารมีต่อมาว่า เมื่อจุลศักราช ๗๙๖ ปี[๑] พระแก้วมรกตพระองค์นี้อยู่ในพระสถูปใหญ่เก่าองค์หนึ่ง ณเมืองเชียงราย ครั้นพระสถูปเจดีย์นั้นต้องอสนีบาตพังลงแล้ว ชาวเมืองเชียงรายได้เห็นเป็นองค์พระพุทธรูปปิดทองคำทึบทั่วทั้งพระองค์ ก็สำคัญว่าพระพุทธรูปสิลาสามัญ จึงเชิญไปไว้ในวิหารที่ไว้พระพุทธรูปในวัดแห่งหนึ่ง แต่นั้นไป ๒ เดือน ๓ เดือน ปูนที่ลงรักปิดทองหุ้มทั่วพระองค์นั้นกะเทาะออกที่ปลายพระนาสิก เจ้าอธิการในอารามนั้นได้เห็นเป็นแก้วสีเขียวงาม จึงแกะต่อออกไปทั้งพระองค์ คนทั้งปวงจึงได้เห็นและทราบความว่าเป็นพระพุทธรูปแก้วทึบทั้งแท่งบริสุทธิ์ดีไม่บุบสลาย คนชาวเชียงรายและเมืองลาวอื่น ๆ ก็ตื่นกันไปบูชานมัสการมากมาย ท้าวเพี้ยผู้รักษาเมือง จึงได้มีใบบอกลงไปถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ ๆ เกณฑ์กระบวนช้างไปแห่รับเสด็จพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมา โดยหลังช้าง ครั้นมาถึงทางแยกซึ่งจะไปเมืองนครลำปาง ช้างที่รับเสด็จพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมา ก็วิ่งตื่นไปทางเมืองนครลำปาง เมื่อหมอควานเล้าโลมช้างให้สงบแล้วพามาถึงทางที่จะไปเมืองเชียงใหม่ ช้างก็ตื่นไปทางเมืองนครลำปางอีก จนภายหลัง

---

๑. พ.ศ. ๑๙๗๗.

เมื่อเอาช้างเชื่องรับเสด็จพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้ว ช้างนั้น
เมื่อมาถึงที่นั้นก็ตื่นคืนไปทางเมืองนครลำปางอีก ด้วยเหตุนั้น
ท้าวพระยาผู้ไปรับก็ได้มีใบบอกไปถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ ครั้งนั้น
เจ้าเมืองเชียงใหม่นับถือผีสางมากนัก จึงวิตกว่าชะรอยผีซึ่งรักษา
องค์พระจะไม่ยอมมาเมืองเชียงใหม่ จึงยอมให้เชิญพระมหามณี
รัตนปฏิมากรแก้วนั้นไปประดิษฐานไว้ในเมืองนครลำปาง คนทั้ง
ปวงจึงได้เชิญไปไว้ในวัดที่คนเป็นอันมากมีศรัทธาสร้างถวาย ใน
เมืองนครลำปางนานถึง ๓๒ ปี และวัดนั้นยังเรียกว่าวัดพระแก้ว
มาจนทุกวันนี้ ครั้นลุจุลศักราช ๘๓๐[๑] เจ้าเชียงใหม่องค์อื่นได้
แผ่นดินเชียงใหม่แล้ว ดำริว่าเจ้าเชียงใหม่องค์ที่ล่วงแล้วยอม
ให้พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วไปประดิษฐานอยู่เมืองนครลำปาง
นั้นไม่ควรเลย ควรจะไปอาราธนามาไว้ในเมืองเชียงใหม่ คิด
แล้วจึงไปอาราธนาเห่พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมา สร้างพระ
อารามวิหารถวายแล้วประดิษฐานไว้ในเมืองเชียงใหม่ และเจ้า
เมืองเชียงใหม่ได้พยายามจะทำพระวิหารที่ไว้พระมหามณีรัตนปฏิ
มากรแก้ว ให้เป็นปราสาทมียอดให้สมควร แต่หาสมประสงค์
ไม่ อสนีบาตลงต้องทำลายยอดที่ตั้งสร้างขึ้นหลายครั้ง จึงได้เชิญ
พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วไว้ในพระวิหารมีซุ้มจระนำอยู่ในผนัง
ด้านหลังสำหรับเป็นที่ตั้งพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้ว กับทั้ง

---

๑. พ.ศ. ๒๐๑๑

เครื่องประดับอาภรณ์บูชาต่าง ๆ มีบานปิดดังตู้ เก็บรักษาไว้ เปิดออกให้คนทั้งปวงนมัสการเป็นคราว ๆ แต่พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วได้ประดิษฐานอยู่ในเมืองเชียงใหม่นานได้ ๙๔ ปี ครั้นลุจุลศักราช ๙๑๓ ปี[๑] เจ้าเชียงใหม่องค์หนึ่งซึ่งครองเมืองในครั้งนั้น ชื่อเจ้าไชยเสรษฐาธิราช เป็นบุตรพระเจ้าโพธิสารซึ่งเป็นเจ้าเมืองเซ่า (คือเมืองหลวงพระบาง) เพราะเหตุที่แต่ก่อนนั้นไปเจ้าเชียงใหม่องค์ก่อนได้ยกราชธิดา ชื่อนางยอดคำ ให้ไปเป็นมเหสีพระเจ้าโพธิสาร จึงมีราชบุตรคือเจ้าไชยเสรษฐ์องค์นี้ เมื่อเจ้าไชยเสรษฐ์มีอายุได้ ๑๕ ปี เจ้าเชียงใหม่ผู้เป็นอัยยกาธิบดีถึงแก่ชีพิตักษัยไป ไม่มีผู้อื่นจะรับที่เจ้าเชียงใหม่ ท้าวพระยากับพระสงฆ์ผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงพร้อมกันไปขอเจ้าไชยเสรษฐ์ผู้บุตรใหญ่ของพระเจ้าโพธิสารและเป็นนัดดาของเจ้าเชียงใหม่นั้นมาเป็นเจ้าเชียงใหม่ แถมนามเข้าว่าเจ้าไชยเสรษฐาธิราช ครั้นได้เป็นเจ้าเชียงใหม่แล้วไม่นาน ได้ฟังข่าวว่าพระเจ้าโพธิสารผู้บิดาสิ้นชีพวายชนม์แล้ว เจ้าน้องชายต่างมารดาได้เป็นเจ้าในเมืองเซ่า เจ้าเชียงใหม่เสรษฐาธิราช จะใคร่ไปทำบุญในการศพบิดาและจะใคร่ได้ส่วนมรดกด้วย แต่ยังไม่แน่ใจลงว่าจะต้องเป็นเจ้าเมืองเซ่าเสีย ไม่ได้กลับมาเมืองเชียงใหม่ หรือจะต้องกลับมาเมืองเชียงใหม่ เพราะเมืองเซ่ามีเจ้าแล้ว หรือเมื่อไม่อยู่ ฝ่ายข้าง

---

๑. พ.ศ. ๒๐๙๔

เมืองเชียงใหม่จะเป็นประการใด พะวังหน้าพะวังหลังอยู่ จึงได้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วนั้นไปด้วย อ้างว่าจะรับไปทำบุญและให้เจ้านายญาติวงศ์ในเมืองเซ่าได้บูชาทำบุญด้วยกัน แล้วก็ยกครอบครัวไปหมด เมื่อพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วออกไปจากเมืองเชียงใหม่ในครั้งนี้ เป็นปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๙๑๔[๑] ปี เจ้าไชยเสรษฐาธิราชไปถึงเมืองเซ่าแล้ว ก็ปราณีประนอมพร้อมกับเจ้าน้องและญาติวงศ์ฝ่ายบิดา เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วขึ้นประดิษฐานไว้ในปราสาท แล้วก็ฉลองพระและทำการกุศลส่งบิดาเป็นอันมาก แล้วก็ปรึกษาหารือกันตามญาติวงศ์พี่น้องด้วยมรดกบิดา แบ่งทรัพย์สิ่งของผ้คนช้างม้าพาหนะช้าอยู่ กาลล่วงไปถึง ๓ ปี

ฝ่ายพระยาท้าวแสนผู้รักษาเมืองเชียงใหม่เห็นว่า เจ้าไชยเสรษฐาธิราชไปเมืองเซ่าเสียนานแล้วไม่กลับ การงานบ้านเมืองค้างขัดอยู่มาก ถ้ามีข้าศึกศัตรูก็จะไม่มีผู้ชำการให้สิทธิขาดได้ จึงได้พร้อมกันปรึกษาเลือกหาได้ภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อ เมกุฏิ เป็นเชื้อวงศ์เจ้าเชียงใหม่ที่ล่วงแล้วมาแต่ก่อนนั้น เวลานั้นมีสติปัญญาสามารถสมควร จึงพร้อมกันเชิญเจ้าเมกุฏิให้คืนผนวชออกมาแล้วก็ยอมยกให้เป็นเจ้าเชียงใหม่ พระแก้วมรกตจึงค้างอยู่เมืองเซ่า ๑๒ ปี จนเมื่อเจ้าไชยเสรษฐาธิราชลงไปตั้งเมืองเวียงจันทน์เป็น

---

๑. พ.ศ. ๒๐๙๕

เมืองหลวง จึงเชิญพระแก้วมรกตลงไปไว้เมืองเวียงจันทน์ พระมหามณีรัตนปฏิมากรได้ประดิษฐานอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ถึง ๒๑๕ ปี ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๐ ปี[๑] จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก เป็นจอมพลเสด็จขึ้นไปตีหัวเมืองลาวได้ตลอดจนเมืองเวียงจันทน์ จึงเชิญพระแก้วมรกตมากรุงธนบุรี

ปฏิสังขรณ์วัดสลัก

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระราชศรัทธาให้ปฏิสังขรณ์วัดสลัก ซึ่งอยู่ริมพระราชวังบวร ฯ ให้สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร และพระมณฑปขึ้นใหม่ และเครื่องพระมณฑปนั้น เดิมทรงพระดำริจะสร้างปราสาทขึ้นในพระราชวังบวร ฯ ครั้นเมื่ออ้ายกบฏ ๒ คนเข้าไปแอบจะทำร้ายพระองค์ เมื่อจับกุมเกิดฆ่าฟันกันตายลงตรงที่จะสร้างปราสาท กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระดำริว่า วังจันทรเกษมซึ่งเป็นพระราชวังบวร ฯ ครั้งกรุงเก่า ก็หามีปราสาทไม่ มาสร้างปราสาทขึ้นในพระราชวังบวร ฯ จะเกินวาสนาไปกระมังจึงมีเหตุ ทรงพระดำริดังนี้ จึงโปรดให้เอาเครื่องปราสาทไปสร้างเป็นพระมณฑปในวัดสลัก

๑. พ.ศ. ๒๓๒๑.

ภายในพระมณฑปสร้างพระเจดีย์องค์เล็ก บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ให้ก่อพระระเบียงรอบ และสร้างกุฎีตึก ๓ หลัง พระราชทานพระวันรัตผู้เป็นเจ้าอาวาส และสร้างกุฎีเครื่องไม้ฝากะดานเป็นเสนาสนะ พอแก่พระสงฆ์ทั้งพระอาราม แล้วสร้างกำแพงล้อมรอบพระอารามด้วย ครั้นเมื่อทรงปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว จึงพระราชทานนามพระอารามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดนิพพานาราม

บึดคลองลัด

ในปีมะโรงฉศกนั้น คลองปากลัดนั้นกว้างออก น้ำทะเลขึ้นแรงเค็มมาถึงพระนคร ครั้นถึงณวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับทั้งกรมพระราชวังบวร ฯ และเจ้าต่างกรม พร้อมกันเสด็จโดยทางชลมารค ลงไปบึดคลองปากลัด ดำรัสให้เกณฑ์ข้าราชการขนมูลดินและอิฐหักถมทำนบกั้นน้ำ แล้วให้เกณฑ์ข้าราชการตามตัวเลข ขึ้นไปรื้อกำแพงกรุงเก่าบรรทุกเรือลงมา สานชะลอมบรรจุอิฐหักถมทำนบจนสูงเสมอฝั่ง และน้ำเค็มไหลขึ้นมาทางคลองปากลัดมิได้ ไหลไปทางแม่น้ำใหญ่ทางอ้อมก็มิสู้เค็มมาถึงพระนคร ราษฎรทั้งหลายได้รับพระราชทานน้ำจืดเป็นสุขทั้งสิ้น

ทำศพเจ้ากรุงธนบุรี

ในปีมะโรง ฉศก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริ พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ดำรัสให้ขุดศพเจ้ากรุงธนบุรีขึ้น ทำการฌาปนกิจที่เมรุวัดบางยี่เรือใต้ ให้มีการมหรสพพอสมควร และเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงทั้ง ๒ พระองค์

ได้ช้างสำคัญ

ในปีนั้น พระยานครราชสีมา ถวายช้างพลายสีประหลาดช้างหนึ่ง พระยาราชบุรีถวายช้างเนียมช้างหนึ่ง ณวันอังคารเดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ โปรดให้มีการสมโภชแล้วพระราชทานชื่อขึ้นระวางช้างนครราชสีมาเป็น พระบรมไกรสร บวรสุประดิษฐ์ อัฐทิศพงศ์ มงคลาดิเรก เอกมหันต์อนันตคุณ สมบุรณเลิศฟ้า ช้างหนึ่ง ช้างราชบุรีเป็น พระบรมไกรสร บวรบุษปทันต์ สุวรรณลักขณา มหาศุภมงคล วิมลเลิศฟ้า ช้างหนึ่ง

๗๘

ลดตำแหน่งพระเจ้านครศรีธรรมราช
และตั้งเจ้าพระยานครพัด

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเก่าเสียแก่พะม่าข้าศึกแล้ว และมีผู้ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่หลายพวกในครั้งนั้น หลวงนายสิทธิ์ซึ่งได้เป็นที่ปลัดรั้งเมืองนครศรีธรรมราชก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแห่งหนึ่ง ครั้นเจ้ากรุงธนบุรีมีอำนาจขึ้น จึงยกกองทัพหลวงลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑[๑] ได้เมืองนครศรีธรรมราชและจับตัวเจ้านครได้ที่เมืองตานี เจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทำอันตรายอันใดแก่เจ้านคร โดยทรงพระดำริว่าต่างคนต่างตั้งตัวเป็นอิสสรภาพในเวลาบ้านเมืองหาผู้ปกครองมิได้ เจ้านครไม่ได้เป็นกบฏ เป็นแต่ให้เอาตัวเจ้านครเข้ามากักไว้ในกรุงธนบุรี และตั้งเจ้านราสุริยวงศ์ หลานเธอของเจ้ากรุงธนบุรี ออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ได้ ๗ ปี เจ้านราสุริยวงศ์ถึงพิราลัยที่เมืองนครศรีธรรมราช

ฝ่ายเจ้านครเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ได้รับราชการตามเสด็จไปทัพศึก และได้ถวายบตรีทำราชการในพระราชวังเป็นพระสนมมีโอรสองค์หนึ่ง เจ้ากรุงธนบุรีไว้วางพระทัยในเจ้านคร จึงให้เจ้านครกลับออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อปีวอก อัฐศก

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๒.

จุลศักราช ๑๑๓๘[๑] ได้รับสุพรรณบัฏเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช เจ้าขัณฑสีมา มีเกียรติยศเสมอเจ้าประเทศราช ตั้งพระยาอัครมหาเสนาและจตุสดมภ์สำหรับเมืองนครได้คล้ายกรุงธนบุรี

ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชดำริว่า ที่เจ้ากรุงธนบุรียกเจ้านครขึ้นเป็นพระเจ้าประเทศราชนั้นเป็นการเหลือเกินไป จึงโปรดให้ลดบรรดาศักดิ์ลงเป็นเจ้าพระยานคร และให้ลดตำแหน่งเสนาบดีเมืองนครลงเป็นกรมการเหมือนหัวเมืองอื่น ๆ และให้ยกเมืองสงขลาซึ่งขึ้นเมืองนครอยู่ในครั้งนั้นเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ด้วย

ต่อมาเจ้าพระยานครศรีธรรมราชแก่ชราว่าราชการบ้านเมืองพั้นเพื่อนไป มีตราให้หาก็บิดพลิ้วเสียหลายครั้ง แล้วจึงได้ตัวเข้ามากรุงเทพฯ จึงโปรดให้เอาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าพัด อุปราชเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นบุตรเขยเจ้านคร ให้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เมื่อปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖[๒] และครั้งนั้นพระยาสงขลามีความผิด จึงโปรดให้เมืองสงขลากลับไปเป็นเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชดังแต่ก่อน

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๙. ๒. พ.ศ. ๒๓๒๗.

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก

ลุจุลศักราช ๑๑๔๗ ปีมะเส็ง สัปตศก[1] การสร้างพระนครและพระมหาปราสาทราชนิเวศน์สำเร็จดังพระราชประสงค์ จึงทรงพระราชดำริว่า เมื่อปีขาลจัตวาศก ได้ทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษกแต่โดยสังเขป ยังไม่พร้อมมูลเต็มตามตำรา และบัดนี้ก็ได้ทรงสร้างพระนครและพระราชมนเทียรสถานขึ้นใหม่ ควรจะทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ให้เต็มตามแบบแผนโบราณราชประเพณี จะได้เป็นพระเกียรติยศและเป็นศรีสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง เป็นที่เจริญสุขแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎรทั่วไปในพระราชอาณาเขตต์ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และเสนาพฤฒามาตย์กระวีชาติราชบัณฑิตยาจารย์ ชีพ่อพราหมณ์ปรึกษาพร้อมกันเห็นสมควรแล้ว จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ตั้งมณฑปที่สรงพระกระยาสนานที่ชั้นพระชาลา ข้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษก เบื้องบูรพทิศ เสาบันทวยนาคช่อห้อยช่อตั้งใบโพธิ์ห้อย และยอดซุ้มหุ้มด้วยผ้าโขมพัสตร์ มีท่อธารสัณฐานดังผีกประทุมทำด้วยเงิน ขังน้ำเบ็ญจสุทธิคงคาไว้บนเพดานผ้าขาว มีนามว่าสหัสสธารา เพดานนั้นประดับด้วยดาวทอง และพวงพู่ล้วนสุวรรณมาลาดอก

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๘.

จำปาทอง และพระวิสูตรพื้นผ้าโขมพัสตร์จำหลักลายดอกสุวรรณประจำทั้ง ๔ ด้าน และมีเตียงเล็กสำหรับตั้งพระพุทธปฏิมาไชยเมื่อเวลาสรง ตั้งราชวัฏิและฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน เจ็ดชั้น ที่เสาราชวัฏิประดับด้วย ต้นกล้วย ต้นอ้อย ดอกหมาก ดอกมะพร้าว ล้อมรอบพระมณฑป ภายในพระมณฑปปูลาดผ้าโขมพัสตร์ตั้งถาดทอง แล้วมีตั่งทำด้วยไม้มะเดื่อและไม้ไชยพฤกษ์ ลาดใบไม้ข่มนามตั้งบนถาดทองนั้นเป็นที่เสด็จสรง รอบพระมหามนเทียรและพระที่นั่งอมรินทราภิเษกข้างหน้า รายด้วยฉัตรเบ็ญจรงค์เจ็ดชั้น ที่เสาราชวัฏิประดับด้วย ต้นกล้วย ต้นอ้อย ดอกหมาก ดอกมะพร้าว ในพระที่นั่งอมรินทราภิเษกนั้น ด้านบรพทิศตั้งเตียงแว่นฟ้ามีเพดานระบายรอบเป็นเตียงพระมณฑล และเตียงพระมณฑลนั้นเป็นที่ประดิษฐาน พระบรมธาตุ พระพุทธปฏิมาไชย พระพุทธปฏิมาห้ามสมุทร ดวงพระชนมพรรษา พระสุพรรณบัฏ พระมหามงกุฎ พระมหามงคล[๓] พระนพ พระมหาสังวาลสร้อยอ่อน พระมหาสังวาลพราหมณ์ เครื่องพระพิไชยสงคราม เครื่องพระมนต์พิเศษ หีบพระธำมรงค์ พระเกราะนวม พระภูษารัตกัมพล พระอุณณาโลมทำแท่ง พัดวาลวิชนี ธารพระกร ฉลองพระบาท พระขรรค์ไชยศรี พระแสงดาบชะเลย พระแสงง้าว พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงเกาทัณฑ์ พระแสงเขน

---

๓. ตั้งในที่พระบรรทม

มีดาบ พระแสงทวน พระแสงหอกไชย พระแสงของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย พระแสงของ้าวตีช้างล้ม พระชะนักต้น พระแสงปืนคาบศิลาที่เคยทรง พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง พระเศวตฉัตร พระเสมาธิบัต พระฉัตรไชย พระเกาวพ่าย ธงไชยกระบี่ธุช ธงไชยครุฑพ่าห์ และพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระสังข์ทองพระสังข์เงิน พระเต้าเบ็ญจครรภ พระเต้าทอง พระเต้านาก พระเต้าเงิน พระเต้าสัมฤทธิ์ และตั้งตั่งใหญ่ไม้มะเดื่อแปดเหลี่ยมชื่ออัฐทิศ กั้นบวรเศวตฉัตรเจ็ดชั้น และตั่งน้อยประจำทิศทำด้วยไม้ฤาษีสุข ตั้งน้ำกลศน้ำสังข์และมีรูปเขียนเทพดาทั้งแปดองค์ผู้ทรงฤทธิ์ประจำทิศทั้งแปด หน้าเตียงพระมณฑลตั้งเครื่องนมัสการ หลังเตียงพระมณฑลตั้งบาตร์น้ำพระพุทธมนต์ ๕ บาตร์ทราย ๕ ด้านประจิมทิศตั้งเตียงมีโครงเพดานดาดผ้าขาว ที่สำหรับพระสงฆ์จะได้สวดภาณวารและมหาไชย สำหรับพระราชพิธีมีเครื่องทรงนมัสการกะบะมุกด์และตั้งเทียนไชยมีกะโจมหุ้มผ้าขาวและตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐทำด้วยไม้มะเดื่อหุ้มเงินองค์ ๑ บนพระที่นั่งนั้นลาดหญ้าคาและโรยด้วยแป้งเข้าสาลี มีแผ่นทองคำเขียนรูปราชสีห์ด้วยเส้นชาดหรคุณทับบนเส้นหญ้าคา แล้วคลุมลงด้วยผ้าขาว กั้นพระบวรเศวตฉัตรเจ็ดชั้น ณพระแท่นที่พระบรรทมที่พระมหามนเทียรข้างใน แต่งอาสนะปูลาดพรมเจียม สำหรับเป็นที่พระสงฆ์ราชาคณะสมถะ ๕ รูป สวดพระปริตรพุทธมนต์

และกรมโหรตั้งเครื่องบัตรพลีบูชาเทวดานพเคราะห์ เพื่อเจริญพระชนมายุกาล แล้ววงด้ายสายสิญจน์สูตรโยงไปโดยท่ามกลางสาย ๑ แล้ววงล่ามไปตลอดเตียงพระมณฑลพระพุทธปฏิมาไชยสรรพเครื่องศาสตราวุธ ตั้งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐทั้งพระมณฑปที่สรงพระกระยาสนาน ตลอดมาถึงท้องพระโรงข้างหน้า และตั้งโรงพิธีพราหมณ์หน้าพระที่นั่ง ประดับด้วยราชวัฏฉัตรกระดาษ ๕ ชั้น มีต้นกล้วย ต้นอ้อย และดอกหมาก ดอกมะพร้าว ห้อยตามมุมราชวัฏ แล้วเชิญเทวรูปทั้ง ๗ องค์ออกตั้ง คือ พระปรเมศวร พระพรหมธาดา พระนารายน์ พระเทวกรรมพระพฆเนศวร พระอุมาภควดี พระลักษมี ตั้งเครื่องเบญจครรภนพวรรคหม้อกุณฑ์เตากุณฑ์โหมเพลิง และไตรทวารทำด้วยไม้ซีก ประดับด้วยไม้ไผ่ อุนาเทวาพรหมโองการทิศละ ๓ อันทั้ง ๙ ทิศ ตั้งกรดสังข์

ครั้นถึงวันพระฤกษ์ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เมื่อพระสงฆ์ ๔๓ รูป ประชุมพร้อมในพระที่นั่งอมรินทราภิเษก จึงประโคมสังคีตดุริยางคดนตรีมโหรีพิณพาทย์ศัพทนฤนาท พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงนมัสการพระศรีรัตนไตรย์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการสมเด็จพระอริยวงษญาณจุดเทียนไชย ทรงรับพระไตรสรณาคมน์และเบญจศีลเสร็จ เสด็จขึ้นในพระมหามนเทียรที่ห้องพระ

บรรทม ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้วทรงพระมหามงคล ซึ่ง
สอดด้วยด้ายสายสิญจน์สูตร ทรงสดับพระราชาคณะสงฆ์สมถะ
๕ รูปสวดพระพุทธมนต์จบแล้ว ประโคมแตรสังข์ฆ้องไชยดุริย
ดนตรีมโหรีพิณพาทย์ รุ่งขึ้นเวลาเช้าเสด็จออกทรงปฏิบัติพระ
สงฆ์ ทรงพระราชอุททิศเป็นสังฆทานวัตร พระสงฆ์รับทำภัตตากิจ
เสร็จแล้วถวายอดิเรกถวายพระพรลา ครบ ๓ วารเป็นกำหนด
ครั้นรุ่งขึ้นวันคำรบ ๔ เวลาเช้าได้มหาพิไชยมงคลฤกษ์ ต้องอย่าง
โบราณขัตติยราชประเพณีแต่ก่อนมา หลวงโลกทีปและพระมหา
ราชครู จึงกราบทูลอัญเชิญเสด็จสรง เจ้าพนักงานชาวพระภูษา
มาลาถวายพระภูษาถอด แล้วพระยาราชโกศาเชิญพระไชย หลวง
สิทธิไชย พระหมอเถ้า เชิญพระพิฆเนศวร พระมหาราชครู พระ
ครูอัษฎาจารย์โปรยข้าวตอก หลวงราชมุนี หลวงศิวาจารย์ เป่า
พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ นำเสด็จเบื้องมุขประเทศไปสู่มณฑป
พระกระยาสนาน เสด็จสถิตเหนืออุทุมพรราชอาสน์ จึงพระยาราช
โกศาถวายเครื่องพระกระยาสนาน หลวงราชวงศาไขสหัสสธารา
สรงสหัสสธาราแล้ว หลวงสิทธิไชย พระหมอเถ้า ถวายพระมหา
สังข์ทักษิณาวัฏ พระมหาราชครูพิธี ถวายพระเต้าเบ็ญจครรภ
พระครูอัษฎาจารย์ ถวายพระสังข์ทอง และพราหมณ์มีชื่อ ถวาย
พระสังข์เงิน ขุนรักษ์นารายน์ ขุนราชธาดา เป่าพระมหาสังข์
ทักษิณาวัฏ ๒ องค์ ขุนหมื่นมีชื่อเป่าสังข์อุตราวัฏ ๖ องค์ เจ้า

พนักงานประโคมดุริยางคดนตรี มะโหระทึก แตรสังข์ บัณเฑาะว์ ครั้นสรงเสร็จแล้ว พระยาราชโกศา ถวายพระภูษาทรงผลัดลายเขียนทอง ทรงฉลองพระองค์ครุยทอง เสด็จกลับมาสถิตเหนือพระที่นั่งอัฐทิศ ผันพระพักตร์ไปสู่อุดรทิศเป็นปฐม พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ น้ำกลศ ทรงรับมาสรงพระพักตร์และเสวยหน่อยหนึ่ง แล้วผันพระองค์ไปตามทิศอาคเนย์โดยทักษิณาวัฏ ทรงรับน้ำพระพุทธมนต์ น้ำสังข์ทั้ง ๘ ทิศแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมายังพระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหาราชครูจึงประคองพระองค์ขึ้นเสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ เหนือแผ่นทองรูปราชสีห์อันมีมหันตเดช พระมหาราชครูพิธีอ่านพระเวทสรรเสริญไกรลาศแล้ว ถวายพระสุพรรณบัฏ เบ็ญจราชกกุธภัณฑ์ คือพระมหามงกุฎ พระแสงขรรค์ ธารพระกร พัดวาลวิชนี ฉลองพระบาท แล้วถวายพระแสงอัษฎาวุธ คือ พระแสงหอกไชย พระแสงดาบเชลย พระแสงเขนมีดาบ พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงเกาทัณฑ์ พระแสงของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย และเครื่องราชูปโภค ประกอบด้วยวิษณุเวทอิศวรมนต์ ทรงรับแล้วส่งให้พระยาราชโกศา ๆ รับต่อพระหัตถ์แล้วส่งให้เจ้าพนักงาน แต่ฉลองพระบาทนั้น พระมหาราชครูรับมาสอดถวาย แล้วถวายพระพรไชยเสร็จแล้ว

พระมหาราชครูพิธีกราบบังคมทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม สิริราชสมบัติอันหาพระมหากษัตริย์จะครอบครองมิได้ ข้าพระพุทธเจ้ากับเสนาบดีมุขมนตรีทั้งปวง ขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว เป็นที่พึ่งแก่สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรสืบไป ขอเดชะ”

หลวงสิทธิไชยพระหมอเถ้า ถวายพระมหาเศวตฉัตรต่อพระหัตถ์แล้วกราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระมหาเศวตฉัตร เป็นที่เฉลิมสิริราชสมบัติสำหรับบรมกษัตริย์สืบมา แด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ” เสร็จแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสแก่พระมหาราชครูผู้ใหญ่ว่า “พรรณพฤกษ์ ชลธี และสิ่งของในแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาเขตต์ ซึ่งหาผู้หวงแหนมิได้นั้น ตามแต่สมณชพราหมณาจารย์ ราษฎรจะปรารถนาเถิด” จึงพระมหาราชครูผู้ใหญ่รับพระราชโองการเป็นฤกษ์ก่อนว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ” แล้วทรงโปรยดอกพิกุลทอง พิกุลเงิน แล้วทรงหลั่งน้ำทักษิโณทก ทรงพระอธิษฐานตามพระราชอัธยาศัย แล้วพราหมณ์เป่าพระมหาสังข์ประโคมดนตรี มะโหระทึก สุดเสียง

ประโคมแล้ว สมเด็จพระสังฆราชดับเทียนไชย แล้วเสด็จทรงถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ สมเด็จพระสังฆราชถวายอดิเรก พระสงฆ์ถวายสัพพพุทธาแล้วถวายพระพรลา จึงพระราชครูพิธี พระหมอเถ้า ไปประพรมน้ำกลศ น้ำสังข์ รอบพระมหามนเทียรข้างในข้างหน้า อวยไชยถวายพระพรแล้ว จึงเสด็จออกท้องพระโรงหน้า ประทับพระแท่นเศวตฉัตร ขณะนั้นพระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนเข้ามาเผ้าพร้อมกัน

จึงเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ที่สมุหนายก กราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย พระยาช้างพระที่นั่งต้น พระยาม้าพระที่นั่งต้น กับเมืองเอก โท ตรี จัตวา ทั้งไพร่พลฝ่ายพลเรือน แด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม กราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย พระมหาพิไชยราชรถ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย เรือพระที่นั่งไกรสรมุข เรือกระบวนใหญ่น้อย และเครื่องสรรพยุทธทั้งปวง เมืองเอก โท ตรี จัตวา ทั้งไพร่พลฝ่ายทหาร แด่พระบาทสมเด็จบรม

นารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ กราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย พระมหามนเทียรปราสาทราชนิเวศน์มหาสถาน พระราเชนทรราชยาน ทั้งเครื่องสูงเฉลิมพระเกียรติยศแด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยายมราช กราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา แด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาโกศาธิบดี กราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายเครื่องพระพัทยากรราชสมบัติทั้งสิบสองพระคลังแด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาพลเทพ กราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายธัญญาหารแดนสถานลานนาเขตต์ ประเทศทุกตำบล แด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

แล้วจึงมีพระราชโองการปฏิสันถารแก่เจ้าพระยาและพระยา

ทั้งปวงว่า “สิ่งของทั้งนี้ จงจัดทำนุบำรุงไว้ให้จงดี จะได้บ้องกันรักษาแผ่นดิน ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และพระราชอาณาเขตต์สืบไป” แล้วอัครมหาเสนาธิบดีรับพระราชโองการกราบบังคมทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ” แล้วเสด็จกลับขึ้นข้างในเสด็จประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ

ท้าววรจันทร์ กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้า ท้าววรจันทร์ขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย พระสนมสิบสองพระกำนัล แด่พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ” ทรงพระราชปฏิสันถารตามพระราชอัธยาศัยเสร็จแล้วครั้นได้พระฤกษ์เจ้าพนักงานจึงประโคมดุริยางคดนตรีแตรสังข์พิณพาทย์มโหรีปี่สนั่นประนังเสียงศัพทนฤนาท เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระมหามนเทียร ทรงโปรยดอกพิกุลทอง พิกุลเงิน มีนางชำระพระบาท ๒ นางเชิญเครื่องราชูปโภค และมีนางเชิญพระวงศ์ ๖ อุ้มวิฬาร์ ๑ อุ้มศิลาบด ๑ อุ้มพักเขียว ๑ ถือขันข้าวเปลือก ๑ ถือขันถั่วทอง ๑ ถือขันงา ๑ ครั้นเสด็จถึงในที่ ทรงจุดเทียนนมัสการก่อนแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นที่บรรทม พระราชวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายในถวายดอกหมากทำด้วยทองคำหนัก ๕ ตำลึง ทรงรับแล้ววางไว้ข้างที่แล้วท้าวทรงกันดาลถวายกุญแจ แล้วเอนพระองค์ลงบรรทมเหนือพระแท่นที่โดยทักษิณปรัศว์เบื้องขวาเป็นพระฤกษ์ก่อนแล้ว

และพระวงศ์ฝ่ายในผู้ทรงพระชนมายุถวายพระพรก่อน แล้วพระวงศานุวงศ์ท้าวนางข้างในถวายพระพรพร้อมกัน แล้วให้ประโคมดุริยางคดนตรี ครั้นสุดเสียงประโคมแล้วเสด็จขึ้น ครั้นเวลาบ่าย พระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายในและข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนพร้อมกัน เวียนพระเทียนเฉลิมพระมหามนเทียรตามโบราณราชประเพณีแต่ก่อนมา

สมโภชพระนคร

ครั้นเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการสมโภชพระนครต่อเนื่องกันไป ให้นิมนต์พระสงฆ์ทุก ๆ พระอารามทั้งในกรุงและนอกกรุงขึ้นสวดพระพุทธมนต์บนเชิงเทินทุก ๆ ใบเสมา ๆ ละรูปรอบพระนคร พระราชทานเงินขอแรงให้ข้าราชการทำข้าวกะทงเลี้ยงพระสงฆ์ทั้งสิ้น แล้วให้ตั้งโรงทานรายรอบพระนคร พระราชทานเลี้ยงยาจกวนิพพกทั้งปวง แล้วให้ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ตามวงกำแพงพระนครทั้งทานต้นละชั่ง ๓ วัน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้มีการมหรสพต่าง ๆ และมีละครผู้หญิงโรงใหญ่ เงินโรงวันละ ๑๐ ชั่ง เป็นการสมโภชวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้วย ครบ ๓ วันเป็นกำหนด

ครั้นเสร็จการฉลองพระนครแล้ว จึงพระราชทานนามพระ

นครใหม่ให้ต้องกับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า “กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบูรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิตสักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์” เป็นพระมหานครที่ดำรงรักษาพระมหามณีรัตนปฏิมากร เป็นแก้วอย่างดีมีสิริอันประเสริฐสำหรับพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ประดิษฐานกรุงเทพมหานครนี้ ตั้งแต่พระราชทานนามนี้มา บ้านเมืองก็อยู่เย็นเป็นสุขเกษมสมบูรณ์ขึ้น (ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงสร้อยที่ว่า บวรรัตนโกสินทร์นั้น เป็นอมรรัตนโกสินทร์ นอกนั้นคงไว้ตามเดิม)

กรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จมาอยู่พระราชวังเดิม

ในปีมะเส็ง สัปตศก นั้น สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร์ประชวรพระโรคมานทะลุน ถึงณวันจันทร์ เดือน ๙ ทุติยาษาฒ ขึ้น ๑๒ ค่ำก็สิ้นพระชนม์ เสด็จพระราชดำเนินสรงน้ำพระศพ แล้วเชิญลงโกศ โปรดให้ทำพระเมรุที่วัดแจ้งฟากพระราชวังเก่า แล้วให้เชิญพระโกศขึ้นพระยานมาศแห่เป็นกระบวนไปสู่พระเมรุ ให้มีการมหรสพ ๓ วัน นิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์ พระราชทานผ้าไตรจีวรบริกขารไทยธรรม

ต่าง ๆ แล้วพระราชทานเพลิง

ที่วังเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ก็พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จลงมาอยู่

น้ำมากข้าวแพง

ครั้นณวันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ อสนีบาตลงต้องซุ้มประตูฉนวนพระราชวังบวร ฯ และลงยอดพระมหาปราสาทพระบรมมหาราชวังวันเดียวกัน ในเดือน ๑๒ ปีนั้น น้ำมากล้กถึง ๙ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว ข้าวกล้าในท้องนาเสียเป็นอันมาก บังเกิดทุพภิกขภัย ข้าวแพงถึงเกวียนละชั่ง ประชาราษฎรทั้งหลายได้ความขัดสนด้วยอาหารกันดารนัก จึงมีพระราชโองการให้กรมนาจำหน่ายข้าวเปลือกในฉางหลวงออกแจกจ่ายราษฎรเป็นอันมาก

ศึกพะม่าครั้งที่ ๑

ฝ่ายข้างประเทศพะม่า ตั้งแต่พระเจ้าปะดงได้ทราบข่าวว่ากรุงสยามผลัดแผ่นดินใหม่ ก็ดำริการที่จะยกกองทัพมาย่ำยีสยามประเทศ แต่หากติดการปราบปรามเสี้ยนศัตรูภายในเมืองพะม่าเองยังไม่ราบคาบจึงได้รั้งรอมา จนปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช

๑๑๔๗[๑] มังโพเชียงซึ่งเป็นที่ตะแคงแปงตะแลน้องพระเจ้าปะดุง คิดกบฏ พระเจ้าปะดุงจับตัวได้ให้ประหารชีวิตเสีย สั้นกังวลด้วยเสียนศึกภายในแล้ว พระเจ้าปะดงจึงให้เตรียมกองทัพที่จะยกมาตีกรุงสยาม เกณฑ์คนทั้งในเมืองหลวง และหัวเมืองพะม่า มอญ ยะไข่ ลาว ล้อ เงยว ซึ่งเป็นเมืองขึ้น เข้าเป็นกองทัพหลายกอง

ให้เนมโยคุงนะรักเป็นแม่ทัพใหญ่ นัดมีแลง ๑ แปดตองจา ๑ ปะเลิงโบ ๑ นัดจักกีโบ ๑ ตองพะยุงโบ ๑ รวม ๖ นาย ถือพล ๒,๕๐๐ เป็นทัพหน้ายกมาทางเมืองมะริด ให้ยกมาตีเมืองชุมพร เมืองไชยา ให้แกงวุ่นแมงยีถือพล ๔,๕๐๐ เป็นทัพหนุนยกมาอีกกองหนึ่ง แล้วเกณฑ์ทัพเรือให้ยี่วุ่นเป็นแม่ทัพบาวาเชียง ๑ แวงยิงเดชะ ๑ บอกินยอ ๑ รวม ๔ นาย ถือพล ๓,๐๐๐ ยกมาตีเมืองถลาง รวมทั้งทัพบกทัพเรือเป็นคน ๑๐,๐๐๐ ให้เกนวุ่นแมงยี่เป็นโบชุกแม่ทัพใหญ่ ลงมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกทางหนึ่ง

และทางทวายนั้น ให้ทวายวุ่นเจ้าเมืองทวายเป็นแม่ทัพ กับจิกแก ปลัดเมืองทวาย ๑ มนีจอข้อง ๑ สีหะแยจอข้อง ๑ เบยะโบ ๑ ถือพล ๓,๐๐๐ เป็นทัพหน้ายกมาทางด่านเจ้าขว้าว ให้จิกสิบโบเป็นแม่ทัพ กับตะเรียงยามะซู ๑ มนีสินตะ ๑ สุรินทะ

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๘.

จอข้อง ๑ รวม ๔ นาย ถือพล ๓,๐๐๐ ยกหนุนมา และให้อะนอก กับแฝกคิดวุ่นถือพล ๔,๐๐๐ เป็นโบชุกแม่ทัพใหญ่ ทั้ง ๓ กอง เป็นคน ๑๐,๐๐๐ ยกมาตีเมืองราชบุรีทางหนึ่ง

และทางเมาะตะมะนั้น ให้เมียนวุ่นเป็นแม่ทัพหน้าที่หนึ่ง ขุนนาง ๑๐ นาย คือ กลาวุ่น ๑ บิลุ่งยิง ๑ สะเลจอ ๑ ปีญา อู ๑ อากาจอแทง ๑ ลันชังโบ ๑ อะคุงวุ่น ๑ บันยีตะจอง ๑ ละไมวุ่น ๑ ซุยตองอากา ๑ ถือพล ๑๐,๐๐๐ ยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แล้วให้เมียนแมวุ่นเป็นแม่ทัพหน้าที่สอง กับยอยแหลกยาเยข้อง ๑ จอกาโบ ๑ จอกแยโบ ๑ ตะเรียงบันยี ๑ รวม ๕ นาย ถือพล ๕,๐๐๐ ยกหนุนมาอีกทัพหนึ่ง และทัพที่สามนั้น ให้ตะแคงกามะ ราชบุตรที่ ๓ เป็นแม่ทัพ กับยานจุวุ่น ๑ จิตกองสิริย ๑ แยเลวุ่น ๑ อะตอนวุ่น ๑ รวม ๕ นาย ถือพล ๑๐,๐๐๐ ยกหนุนมาอีกทัพหนึ่ง และทัพที่สี่นั้น ให้ตะแคงจักกุราชบุตรที่ ๒ เป็นแม่ทัพ กับเมมราโบ ๑ อะกีตอ ๑ อากาบันยี ๑ มะโยลักวุ่น ๑ รวม ๕ นาย ถือพล ๑๐,๐๐๐ ยกหนุนมาอีกทัพหนึ่ง และกองทัพหลวงพระเจ้าปะดุงเจ้าอังวะเป็นทัพที่ห้า ไพร่พล ๒๐,๐๐๐ ให้อะแซวังมูเป็นกองหน้า กับ จาวาโบ ๑ ยะไข่โบ ๑ ปะกันวุ่น ๑ ลอกาซุงถ่อวุ่น ๑ เมจุนวุ่น ๑ รวม ๖ นาย และปีกขวานั้น ให้มะยอกวังมูเป็นแม่กอง กับอำมะลอกวุ่น ๑ ควนแซงวุ่น ๑ แลจาลอพวา ๑ ยักจอกโบ ๑ งาจูวุ่น ๑

รวม ๖ นาย และปีกซ้ายนั้น ให้ตองแมงวูเป็นแม่กอง กับแล กรุยกีมู ๑ แลแซวุ่น ๑ ยอนจูวุ่น ๑ เยกีวุ่น ๑ สิบจอพวา ๑ รวม ๖ นาย และกองหลังนั้น ให้อะนอกวังมเป็นแม่กอง กับ ระวาลักวุ่น ๑ ออกกะมาวุ่น ๑ โมกองจอพวา ๑ โมเยียงจอพวา ๑ โมมิกจอพวา ๑ รวม ๖ นาย และพลทั้ง ๕ ทัพเป็นคน ๕๕,๐๐๐ ยกมาทางเมืองกาญจนบุรีทางหนึ่ง

และทางเมืองตากนั้น ให้ซุยจองเวระจอแทงเป็นแม่ทัพ กับซุยจองนระทา ๑ ซุยจองสิริยะจอจะวา ๑ ถือพล ๓,๐๐๐ เป็นกองหน้า ให้จอข้องนระทา ถือพล ๒,๐๐๐ เป็นกองหนุน ทั้ง ๒ ทัพเป็นคน ๕,๐๐๐ ยกมาทางหนึ่ง

และทางเมืองเชียงใหม่นั้น ให้สะโตะมหาสิริยะอุจนา เจ้าเมืองตองอู เป็นโบชุกแม่ทัพ กับนายทัพนายกองเป็นหลายนาย ถือพล ๒๓,๐๐๐ ยกมาทางหนึ่ง ครั้นมาถึงเมืองเชียงแสนสะโตะมหาสิริยะอุจนา จึงบังคับให้เนมโยสีหะซุยเป็นแม่ทัพ กับบันยีตะจองโบ ๑ ลุยลั่นจองโบ ๑ ปลันโบ ๑ มัดชุนรันโบ ๑ มิกอุโบ ๑ แยจอนระทา ๑ สาระจอซู ๑ เป็น ๘ นาย ถือพล ๕,๐๐๐ ยกแยกมาตีเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพระพิษณุโลกทางหนึ่ง

และทางแจ้ห่มนั้น แต่งให้อาประกามนี เจ้าเมืองเชียงแสนเป็นแม่ทัพ กับพะยายอง ๑ พะยาไช ๑ เชียงกะเล ๑ น้อยอัต ๑

เป็น ๕ นาย ถือพลพะม่าลาว ๓,๐๐๐ เป็นกองหน้า ตัวสะโดะมหาสิริยะอุจนาแม่ทัพ กับแจกกายโบ ๑ อะคุงวุ่น ๑ อุติงแจกกะโบ ๑ เนมโยยันตะมิก ๑ พระยาแพร่ ๑ เป็น ๖ นาย ถือพล ๑๕,๐๐๐ ทั้ง ๒ ทัพเป็นคน ๑๘,๐๐๐ ยกมาตีเมืองนครลำปางทางหนึ่ง

และกองทัพพะม่ายกมาครั้งนั้น มากกว่ามากหลายทัพหลายกองยิ่งกว่าครั้งก่อน ๆ รวมรี้พลทั้งสิ้นทุกทัพเป็นคนถึง ๑๐๓,๐๐๐ ด้วยกัน สรรพด้วยช้างม้าเครื่องสรรพศาสตราวุธพร้อมทุกทัพทุกกอง แต่ยกมาหาพร้อมกันทุกทางไม่ ฝ่ายพระเจ้าอังวะ ให้อินแซะ มหาอุปราช ราชบุตรผู้ใหญ่ กับอินแซะวุ่นอำมาตย์อยู่รักษาพระนคร แล้วก็ยกทัพบกทัพเรือพร้อมทัพอยู่ณเมืองเมาะตะมะเร่งให้ทัพหน้าที่ ๑ ยกมาตั้งอยู่เมืองสมิ แล้วเดินทัพล่วงเข้ามาถึงด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ก่อนทัพทางอื่น ๆ ทั้งนั้น

ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานคร ถึงณวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ ปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗[๑] นั้น พวกกองมอญออกไปตระเวรด่านกลับเข้ามากราบทูลว่า รู้ข่าวว่าพะม่ายกกองทัพมาตั้งอยู่เมืองสม จะยกเข้ามาตีพระนคร พระบาทสมเดจบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบข่าวศึกดังนั้น จึงดำรัสให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ กับทั้งท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายพร้อม

---

๑. ถ้าวันอาทิตย์เป็นแรม ๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๒๘

กัน ดำรัสปรึกษาราชการสงครามเป็นหลายเวลา จึงมีหนังสือบอกเมืองชุมพร เมืองถลาง เมืองกาญจนบุรี เมืองราชบุรี เมืองตาก เมืองกำแพงเพ็ชร เมืองพระพิษณโลก เมืองสโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองนครลำปาง บอกข้อราชการศึกว่า ทัพพะม่ายกมาเป็นหลายทัพหลายทาง ทั้งปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ และหนังสือบอกมาถึงเนื่องๆ กัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชโองการโปรดให้ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จพระราชดำเนินยกพยุหโยธาทัพหลวง ไปรับทัพพะม่าข้าศึกทางเมืองกาญจนบุรี แล้วโปรดให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายก คุมกองทัพท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายพระราชวังหลวง และทัพหัวเมืองทั้งปวง โดยเสด็จด้วยอีกทัพหนึ่ง แล้วโปรดให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ กับพระยายมราชเป็นแม่ทัพ ยกกองทัพออกไปรับทัพพะม่าเมืองราชบุรีทัพหนึ่ง และทางเหนือนั้น มีพระราชดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมหลวงนรินทรรณเรศร์ และเจ้าพระยามหาเสนา พระยาพระคลัง พระยาอุไทยธรรม และท้าวพระยาข้าราชการในกรุงเทพ ฯ และหัวเมือง ยกกองทัพไปตั้งรับทัพพะม่า ณเมืองนครสวรรค์ทัพหนึ่ง

๕๙

รบพะม่าเมืองกาญจนบุรี

ครั้นถึงวันศุภวารมหาพิไชยมงคลฤกษ์ ในมฤคศิรมาศศุกร ปักษ์ดิถี จึงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ถวายบังคมลาสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า เสด็จทรงเรือพระที่นั่งบัลลังก์แก้วจักรพรรดิ์ปิดทองทึบ พระที่นั่งสวัสดิชิงไชยประกอบพื้นดำทรงพระไชยนำเสด็จ พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทโดยเสด็จดายดา ดำเนินพยุหโยธาทัพหลวงจากกรุงเทพ ฯ โดยทางชลมารค ดำรัสให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากร เป็นกองหน้า ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ ที่สมุหนายก เป็นทัพเกียกกาย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เป็นยกกระบัตร พระยามนเทียรบาลเป็นกองหลัง และพลทหารในกองทัพหลวงทั้งสิ้นนั้น เป็นคน ๓๐,๐๐๐ สรรพด้วยช้างม้าเครื่องศาสตราวุธ ปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก ดำเนินทัพหลวงไปทางบกทางเรือ ถึงตำบลลาดหญ้าเหนือเมืองกาญจนบุรี จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้หยุดทัพหลวงตั้งณที่นั้น แล้วให้กองหน้ากองหนุน ตั้งค่ายรายกันอยู่เป็นหลายค่าย ชักปีกกาถึงกันทุกๆ ค่าย และค่ายหลวงนั้นตั้งห่างค่ายหน้าลงมาทาง ๕ เส้น แล้วให้ขุดสนามเพลาะปักขวากหนามตามทำนองศึกพร้อมเสร็จ แล้วดำรัสให้พระยามหาโยธา คุมกองมอญ

๓,๐๐๐ ยกออกไปตั้งค่ายขัดตาทัพอยู่ณด่านกรามช้าง

ฝ่ายทัพเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ พระยายมราช ถือพล ๕,๐๐๐ ยกออกไปตั้งค่ายอยู่เมืองราชบุรีเป็นหลายค่าย กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และกรมหลวงนรินทรรณเรศร์ ถือพล ๑๕,๐๐๐ ก็ยกไปตั้งค่ายหลวงอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ให้เจ้าพระยามหาเสนาเป็นกองหน้าไปตั้งค่ายอยู่เมืองพิจิตร พระยาพระคลัง พระยาอุไทยธรรม เป็นกองหลังไปตั้งค่ายอยู่ณเมืองไชยนาท ระวังพะม่าจะยกมาทางเมืองอุทัยธานี

ฝ่ายกองทัพเจ้าอังวะซึ่งยกมาทางเมืองเมาะตะมะ ทัพหน้าที่ ๑ ล่วงเข้ามาทางด่านกรามช้าง เข้าตีค่ายพระยามหาโยธาแตกพ่ายหนีเข้ามา แล้วเดินทัพเข้ามาถึงตำบลลาดหญ้าซึ่งทัพหลวงออกไปตั้งค่ายรับอยู่นั้น และทัพหน้าที่ ๒ ก็ยกหนุนมาถึงเป็นคน ๑๕,๐๐๐ ด้วยกัน เมียนวุ่นกับเมียนแมวุ่นแม่ทัพทั้งสองกองก็ให้นายทัพนายกองทั้งปวงเกณฑ์พลทหารตั้งค่ายรายไปเป็นหลายค่าย ชักปีกกาถึงกัน และทัพตะแคงกามะที่ ๓ ก็ยกหนุนมาตั้งค่ายอยู่ที่ท่าดินแดง ทัพตะแคงจักกุที่ ๔ ก็ยกมาตั้งอยู่ที่สามสบทัพหลวงพระเจ้าอังวะยกมาตั้งค่ายอยู่ที่พระเจดีย์สามองค์ที่แดนต่อแดน คอยฟังข้อราชการซึ่งกองหน้าจะบอกไปประการใด จะได้เกณฑ์ทัพหนุนเพิ่มเติมมาช่วย แล้วให้เกณฑ์รี้พลกองลำเลียงขนสะเบียงอาหารมาส่งกองหน้าซึ่งมาตั้งอยู่นั้นมิได้ขาด

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงยกพลทหารออกโจมตีค่ายพะม่า ๆ ต่อรบเป็นสามารถ พลทหารไทยและพะม่าต่างยิงปืนโต้ตอบกันทั้ง ๒ ฝ่าย ล้มตายด้วยกันทั้ง ๒ ข้าง ทัพไทยจะหักเอาค่ายพะม่ามิได้ก็ถอยเข้าค่าย จึงมีพระราชบัณฑูรให้ทำครกทำสากใหญ่ไว้ในค่ายหลวงสามสำรับ ดำรัสให้ประกาศแก่นายทัพนายกองและทหารทั้งปวงว่า ถ้าผู้ใดถอยหนีพะม่าข้าศึก จะเอาตัวลงครกโขลกเสีย

แล้วดำรัสให้พระยาสีหราชเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยาเพ็ชรบุรี ๓ นายเป็นนายทัพกองโจร พระยารามกำแหง พระยาเสนานนท์ เป็นปลัดทัพ ถือพล ๕๐๐ ยกลัดป่าไปคอยสะกัดตีกองลำเลียงพะม่าที่ตำบลพุไคร้ช่องแคบ อย่าให้พะม่าส่งลำเลียงกันได้ พระยาสีหราชเดโช และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงก็กราบถวายบังคมลา ยกพลทหารไปทำการตามพระราชกำหนด คอยสะกัดตีกองลำเลียงพะม่า จับพะม่าได้บ้างส่งไปยังทัพหลวง แล้วคิดย่อท้อต่อข้าศึกหลีกหนีไปซ่มตั้งทัพอยู่ที่อื่น พวกขุนหมื่นในกองทัพมาฟ้องกล่าวโทษให้กราบทูล จึงมีรับสั่งให้พระยามนเทียรบาลและข้าหลวงหลายนาย ยกพลทหารไปจับตัวนายกองโจรทั้งสามนายพิจารณา ถ้าได้ความจริงดังโจทก์หาก็ให้ประหารชีวิตเสีย ตัดศีร์ษะ[illegible]ถวาย แต่ปลัดทัพทั้งสองนายนั้นให้เอาดาบ

สับศีร์ษะคนละสามเสี่ยง ให้ขุนหมื่นผู้เป็นโจทก์นำทางไป พระยามนเทียรบาลและข้าหลวงทั้งปวงก็กราบถวายบังคมลายกออกไปถึงทัพกองโจรซึ่งไปตั้งซุ่มทัพอยู่ พิจารณาไต่ถามได้ความเป็นสัตย์สมคำโจทก์ จึงตัดศีร์ษะพระยาสีหราชเดโช พระยาท้ายน้ำพระยาเพ็ชรบุรี ทั้งสามนายใส่ชะลอม แล้วเอาดาบสับศีร์ษะพระยารามกำแหง พระยาเสนานนท์ คนละสามเสี่ยง ตามพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง แล้วเอาชะลอมศีร์ษะทั้งสามนายนั้นกลับมาถวายณค่ายหลวง มีพระราชบัณฑูรให้เอาศีร์ษะไปเสียบประจานไว้หน้าค่ายอย่าให้ผู้ใดเอาเยี่ยงอย่าง แล้วดำรัสให้พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าขุนเณร ซึ่งเป็นพระโอรสพระเจ้าขุนรามณรงค์สมเด็จพระบรมเชษฐา เป็นนายทัพถองโจรกับข้าหลวงหลายนายคุมพลทหาร ๑,๐๐๐ ยกไปบรรจบกับกองโจรเดิม เป็นคน ๑,๕๐๐ ไปคอยก้าวสะกัดตีกองลำเลียงพะม่าที่ตำบลพุไคร้ดังแต่ก่อน อย่าให้พะม่าส่งลำเลียงสะเบียงอาหารกันได้ กองทัพพะม่าซึ่งมาตั้งรบอยู่นั้นจะได้ถอยกำลังลง พระองค์เจ้าขุนเณรและนายทัพนายกองทั้งปวง ก็กราบถวายบังคมลายกไปกระทำการตามรับสั่งคอยซุ่มสะกัดตีตัดกองลำเลียงพะม่า จับได้พะม่าและช้างม้าโคต่างส่งมาถวายเนือง ๆ

ฝ่ายแม่ทัพหน้าพะม่าทั้งสองนาย ให้แต่งหอรบขึ้นณค่ายหน้าเป็นหลายแห่ง ให้เอาปืนใหญ่ตั้งขึ้นบนหอรบยิงค่ายทัพไทย

จึงมีพระราชบัณฑูรให้เอาปืนลูกไม้แต่ครั้งกรุงธนบุรี เข็นออกไปตั้งหน้าค่าย ยิงค่ายและหอรบพะม่าหักพังลงเป็นหลายตำบล และพลพะม่าถูกปืนลูกไม้ล้มตายและลำบากเป็นอันมาก มิอาจออกนอกค่ายได้ รักษามั่นอยู่แต่ในค่าย ทั้งขัดสะเบียงอาหารถอยกำลังลง จึงมีพระราชบัณฑูรให้แต่งหนังสือบอกข้อราชการสงคราม ให้ข้าหลวงถือเข้ามากราบถวายบังคมทูล แด่พระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ณกรุงเทพมหานคร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบในข้อราชการสงคราม ก็ทรงพระวิตกเกรงจะเอาชัยชำนะแก่ข้าศึกมิได้โดยเร็ว ครั้นมาถึงณวันอาทิตย์ เดือนยี่ขึ้น ๙ ค่ำ จึงเสด็จทรงเรือพระที่นั่งบัลลังก์บุษบกพิศาลประกอบพื้นแดง พระที่นั่งพิมานเมืองอินทร์ประกอบพื้นดำทรงพระไชยนำเสด็จ พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาท โดยเสด็จพระราชดำเนินเป็นอันมาก และพลโยธาหารในกระบวนทัพหลวงเป็นคน ๒๐,๐๐๐ เสด็จยาตราพลนาวาพยุหออกจากกรุงเทพมหานคร รอนแรมไปโดยทางชลมารคถึงเมืองกาญจนบุรี สมเด็จพระอนุชาธิราชได้ทรงทราบ ก็เสด็จพระราชดำเนินลงมาถวายบังคมรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงช้างพระที่นั่งเทพลีลาสูง ๕ ศอก ๖ นิ้ว ผูกกูบทอง พร้อมด้วยเครื่องพระกรรภิรมและธงไชยกะบี่ธุชครุฑพ่าห์แห่โดยขนาด พลโยธาหาญล้วนสวมเสื้อสักหลาด

แดงหมวกแดง พรั่งพร้อมด้วยพลสารสินธพและธงทวนกระบวนปีนนกสับ สรรพอเนกวิธาศาสตราวุธแหนแห่แลไสว ประโคมเบ็ญจดุริยดนตรีแตรสังข์ฆ้องกลองชะนะคะโครมครึก กึกก้องท้องทุรรถยาพนัศมณฑลสถาน สำเนียงพลทหารโห่ร้องบันลือศัพทอุโฆษกาหลนฤนาท คลี่พลพยุหยาตราโยธาทัพหลวงบรรลุถึงพระตำหนักค่ายสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จยาตราคชาธารเข้าประทับเกยเถลิงราชาคารสถานที่ประทับพลับพลาไชยแล้ว มีพระราชโองการดำรัสปรึกษาราชกิจการสงคราม กับด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า ๆ จึงกราบทูลพระกรุณาว่า ทัพพะม่าข้าศึกจวนจะแตกอยู่แล้วอย่าทรงพระวิตกเลย ข้าพระพุทธเจ้าจะขอรับพระราชธุระอาสาในราชการงานสงคราม เอาชัยชะนะพะม่าบัจจามิตรสนองพระเดชพระคุณให้จงได้ ขออัญเชิญเสด็จพระราชดำเนินกลับคืนยังพระนครเถิด จะได้ทรงพระราชดำริจัดการซึ่งจะต่อสู้อริราชดัษกรในทางอื่น ๆ ให้ทันท่วงทีราชการสงคราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบด้วย ตามซึ่งสมเด็จพระบรมราชอนุชากราบทูลพระกรุณานั้น ครั้นเวลาค่ำวันนั้น จึงเสด็จยาตราทัพหลวงโดยกระบวนตราบเท่าถึงเมืองกาญจนบุรี แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งดำเนินพลนาวาพยุหทัพกลับคืนยังพระนคร

ฝ่ายทัพพะม่าได้ยินเสียงรี้พล และเสียงช้างม้าฆ้องกลองกึกก้องสนั่นไปทั้งป่า จึงขึ้นดูบนหอรบเห็นทัพหลวงหนุนมาช่างม้า

รี้พลเป็นอันมาก ก็คิดครั่นคร้ามขามพระเดชานุภาพเป็นกำลัง แม่ทัพทั้งสองนายจึงให้เก็บเอาลูกปืนไม้ซึ่งยิงไปตกลงในค่ายนั้น ให้คอยากับไพร่นำไปถวายพระเจ้าอังวะ แล้วกราบทูลว่าไทยเอาไม้ทำเป็นลูกปืนได้ ต่อไม้หมดทั้งป่าจึงจะสิ้นกะสุนปืน เมื่อใดไม้ในป่าจึงจะสิ้น จะตีเมืองไทยให้ได้นั้นเป็นเหลือกำลัง ทั้งกองโจรไทยก็มาซุ่มสะกัดตีตัดลำเลียงสะเบียงอาหารซึ่งจะส่งกันก็ขัดสน รี้พลก็อดอยากถอยกำลังลงทุกวัน ๆ จะขอพระราชทานล่าทัพ พระเจ้ากรุงอังวะก็เห็นด้วย จึงตอบหนังสือมาถึงแม่ทัพหน้าว่าให้รั้งรอดูท่วงทีก่อน ถ้ารี้พลอิดโรยนักเห็นจะทำการไม่สำเร็จจึงค่อยล่าทัพ แต่อย่าให้เสียทีแก่ข้าศึกได้ แม่ทัพได้แจ้งในหนังสือรับสั่งพระเจ้าอังวะก็รั้งรออยู่ต่อรบแต่ในค่าย มิได้ยกออกรบนอกค่าย

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงทรงพระดำริเป็นกลศึก เพลากลางคืนให้ผ่อนช้างม้ารี้พลลงมายังค่ายเมืองกาญจนบุรี ครั้นเวลาเช้าจึงให้ยกกลับขึ้นไปยังค่ายหลวง ให้เดินพลช้างม้าเรียรายกันเนืองขึ้นไปอย่าให้ขาดตั้งแต่เช้าจนเย็น ลวงพะม่าให้เห็นว่ากองทัพยกหนุนขึ้นมาเป็นอันมาก กระทำดังนี้ทุกวัน ๆ

ฝ่ายพะม่าขึ้นดูบนหอรบเห็นดังนั้น สำคัญว่ากองทัพไทยยกเพิ่มเติมมามากขึ้นทุกวัน ก็ยิ่งย่อท้อเกรงกลัวลงเป็นอันมาก

อนึ่งด้วยเดชะพระบารมีพระราชกฤษฎาภินิหาร บันดาลให้รี้พล พะม่าบังเกิดไข้ทรพิษป่วยเจ็บลำบากล้มตายเป็นอันมาก ทั้งขัดสะเบียงอาหารกำลังศึกถอยลงทุกประการ

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสังเกตเห็นว่าข้าศึกย่อท้ออ่อนกำลังลง เป็นท่วงทีแล้ว ครั้นถึงณวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง ให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ยกพลทหารออกระดมตีค่ายพะม่าทุกทัพทุกกอง ให้เอาปืนใหญ่ลากล้อออกยิงค่ายพะม่าทุก ๆ ค่าย ค่ายและหอรบหักพังทำลายลงเป็นหลายตำบล พะม่าต่อรบยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบอยู่ตั้งแต่เช้าจนค่ำ ครั้นเวลาประมาณทุ่มเศษแม่ทัพพะม่าเห็นเหลือกำลังจะต่อรบต้านทานมิได้ ก็แตกฉานออกจากค่ายพ่ายหนีไป พลทหารไทยเข้าค่ายพะม่าได้ทั้งสิ้น จับได้ผู้คนและได้เครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง ให้กองทัพทั้งปวงยกติดตามตีพะม่าไปจนปลายแดน จับได้พะม่าซึ่งหนีไปไม่ทันกับทั้งช้างม้าเครื่องศาสตราวุธมาถวายเป็นอันมาก ฝ่ายพระองค์เจ้าขุนเณรซึ่งเป็นกองโจรนั้น ได้แจ้งว่าทัพพะม่าแตกพ่ายแล้วก็ยกออกก้าวสะกัดตีตามทาง จับได้ผู้คนและเครื่องศาสตราวุธช้างม้าส่งลงมาถวายณค่ายหลวงเป็นอันมาก แล้วยกติดตามไปจนถึงท่าดินแดงและสามสบ

รบพะม่าเมืองราชบุรี

ฝ่ายตะแคงกามะ แม่ทัพที่ ๓ แจ้งว่าทัพแตกแล้ว ก็แต่งหนังสือบอกให้ม้าใช้รีบถือไปแจ้งแก่ตะแคงจักกแม่ทัพที่ ๔ และกราบทูลพระเจ้าอังวะ แล้วก็ให้เร่งรีบเลิกทัพกลับไป พระเจ้าอังวะ ได้ทราบในหนังสือบอกว่าทัพหน้าแตกแล้วก็เสียพระทัย สั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวงกลับไปณเมืองเมาะตะมะโดยเร็ว

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อมีชัยชำนะแก่พะม่าปัจจามิตร สำเร็จราชการสงครามเมืองกาญจนบุรีแล้ว จึงดำรัสให้ข้าหลวงถือหนังสือบอกเข้ามากราบทูลพระกรุณา ณกรุงเทพมหานคร แล้วมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้กองทัพพระยากลาโหมราชเสนา กับพระยาจ่าแสนยากร ยกทัพเดินบกลงมาทางด่านเมืองราชบุรี แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งเคลื่อนทัพหลวงลงมาโดยทางชลมารคเป็นกระบวนนาวาพยุหมายังเมืองราชบุรี

ฝ่ายกองทัพพะม่าซึ่งยกมาจากเมืองทวายนั้น เดินทัพมาช้าไม่พร้อมกัน ต่อทัพลาดหญ้าแตกไปแล้ว จึงพึ่งมาถึงด่านเจ้าขว้าว และทัพเจ้าเมืองทวายกองทัพหน้า ล่วงด่านเข้ามาตั้งค่ายอยู่นอกเขางู แขวงเมืองราชบุรี ทัพจิกสิบโบกองหนุนยกมาถึงด่าน ทัพอะนอกแฝกคิดวุ่นแม่ทัพมาตั้งค่ายอยู่ท้องชาตรี และไพร่พลพะม่ากองหน้าลอบเข้ามาเก็บผลหมากมะพร้าวของสวน ใน

แขวงเมืองราชบุรีเอาไปส่งกองทัพ และเจ้าพระยาธรรมา พระยายมราช แม่ทัพ ซึ่งตั้งค่ายอยู่เมืองราชบุรีนั้นมีความประมาท มิได้จัดกองลาดตระเวนไปสืบพึงราชการศึก หารู้ว่ากองทัพพะม่ายกเข้ามาตั้งอยู่ที่ใดไม่

ฝ่ายกองทัพพระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากรยกอ้อมป่ามาทางบก พบค่ายพะม่าซึ่งตั้งอยู่ นอกเขางู ก็ขับพลทหารเข้าโจมตีหักเอาค่ายพะม่า ๆ ต่อรบเป็นสามารถ ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบกันทั้ง ๒ ฝ่าย พลทหารไทยเข้าปีนค่ายแย่งค่าย ได้รบกันถึงตลุมบอน พลพะม่าต้านทานมิได้ ก็แตกฉานพ่ายหนีไปเป็นอลหม่าน พลทัพไทยก็ไล่ติดตามไปจนถึงด่าน กองหน้าพะม่าที่ไทยตีแตกหนีไปนั้น ไปปะทะกองหนุนซึ่งตั้งอยู่ด่าน ก็พากันแตกพ่ายหนีไปมิได้ต่อรบ กองทัพไทยจับได้ไพร่พลพะม่าเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ เป็นอันมาก แม่ทัพทั้ง ๒ จึงแต่งหนังสือบอกข้อราชการซึ่งได้ชัยชำนะแก่ข้าศึก กับทั้งชะเลยและเครื่องศาสตราวุธ ให้นายไพร่ในกองทัพนำเข้ามาถวายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พอทัพหลวงเสด็จมาถึงเมืองราชบุรี ได้ทรงทราบในหนังสือบอกก็ทรงพระพิโรธ มีพระราชบัณฑูรให้ลงพระราชอาชญาจำเจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) พระยายมราช แม่ทัพและนายทัพนายกองไว้ณค่ายเมืองราชบุรี แล้วบอกเข้ามากราบทูลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ณกรุงเทพมหานคร จะขอ

พระราชทานประหารชีวิตแม่ทัพทั้ง ๒ เสีย พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีตราตอบออกไป ขอชีวิตแม่ทัพทั้ง ๒ ไว้ ด้วยมีความชอบมาแต่ก่อน ให้ลงแต่พระราชอาชญาทำโทษประจานตามพระอัยยการศึก สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้ทรงทราบในท้องตรารับสั่งแล้ว จึงให้ลงพระราชอาชญาเจ้าพระยาธรรมาและพระยายมราช ให้โกนศีร์ษะ ๓ แฉก แล้วให้ตระเวนรอบค่าย ให้ถอดเสียจากฐานันดรศักดิ์และนายทัพนายกองทั้งนั้น ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนทั้งสิ้น แล้วเสด็จเลิกทัพกลับคืนยังพระนคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช กราบทูลแจ้งข้อราชการสงครามทั้งปวง

กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จแหลมมลายู

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสปรึกษาราชการด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชดำริพร้อมกันว่า กองทัพพะม่าซึ่งยกมาตีหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันตกนั้น ยังหาทันได้แต่งกองทัพออกไปต่อตีช่วยหัวเมืองเหล่านั้นไม่ ด้วยศึกติดพันกันอยู่ใกล้พระนคร ต้องต่อรบทางที่ใกล้เสียก่อน บัดนี้ราชการสงครามทางที่ใกล้ก็สำเร็จแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราช ยาตรานาวาทัพหลวงออก

ไปทางทะเล ปราบปรามราชดัษกรหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก ส่วนพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ก็จะเสด็จพระราชดำเนินพยุหโยธาทัพหลวงไปปราบอริราชไพรีทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ครั้นตรัสปรึกษาราชการสงครามเสร็จแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าจึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง ให้จัดเรือรบเรือทะเลเป็นอันมาก สรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธ ปืนใหญ่น้อยพร้อมเสร็จครั้นถึงณวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ได้มหาพิไชยมงคลฤกษ์ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า เสด็จทรงเรือพระที่นั่งสำเภาท้ายรถ ให้ยาตรามหานาวาพยุหทัพหลวงออกจากกรุงเทพมหานคร ไปโดยทางท้องทะเลใหญ่ พลรบพลแจว ๒๐,๐๐๐ เศษ ล้วนแต่ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ทั้งสิ้น ใช้ใบเรือรบทั้งปวงไปยังเมืองชุมพร เพื่อจะปราบอริราชดัษกรอันมาย่ำยีบีฑาพระราชอาณาเขตต์ ณหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกนั้น

รบพะม่าทางเมืองเหนือ

ในขณะนั้นข้างกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการดำรัสให้พระยาเทพสุดาวดี เจ้ากรมในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ เชิญสารตรารับสั่งขึ้น

ไปถึงสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ว่า บัดนี้ราชการศึกทางเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตราทัพหลวงไปปราบปัจจามิตรได้ชัยชำนะเสร็จแล้ว และราชการข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือ แม้กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์คิดทำไม่สำเร็จ พระเศียรก็จะไม่ได้คงอยู่กับพระกายเป็นแท้ และบัดนี้ทัพหลวงก็จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาโดยเร็วอยู่แล้ว

ในปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗[๑] นั้น ครั้นถึงณวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ได้มหาพิไชยอุดมฤกษ์ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งบัลลังก์ทินกรส่องสีลายรดน้ำพื้นแดง พระที่นั่งมณีจักรพรรดิ์ลายรดน้ำพื้นเขียว ทรงพระไชยนำเสด็จ พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย โดยเสด็จพระราชดำเนินตามกระบวนพยุหยาตราหน้าหลัง และพลโยธาหาญ ๓๐,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพยุทธ ให้ยาตรานาวาทัพหลวงจากกรุงเทพมหานคร ประทับรอนแรมไปโดยทางชลมารค ถึงเมืองอินทรบุรี ให้ตั้งค่ายและพระตำหนักพลับพลาไชย เสด็จประทับอยู่ณที่นั้น

ฝ่ายกองทัพสะโดะมหาสีริยอุจนา ยกมาถึงเมืองนครลำปาง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๘.

ให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ และครั้งนั้นเมืองเชียงใหม่ร้างอยู่มิได้มี
คนรักษา ด้วยพระยาวิเชียรปราการเจ้าเมือง ยกครอบครัวชาว
เมืองหนีพะม่าลงมาอาศัยอยู่เมืองสวรรคโลก แต่ครั้งแผ่นดิน
กรุงธนบุรี ยังหาได้กลับขึ้นไปไม่ และพระยาวิเชียรปราการนั้น
ถึงแก่กรรม ครอบครัวชาวเมืองทั้งปวง ยกกลับขึ้นไปอยู่เมือง
นครลำปางทั้งสิ้น ทัพพะม่าจึงยกล่วงเมืองเชียงใหม่ลงมาตีเมือง
นครลำปางทีเดียว และพระยากาวิละเจ้าเมือง เกณฑ์พลทหาร
ขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมืองเป็นสามารถ พะม่าจะหักหาญ
เอาเมืองมิได้ ก็ตั้งมั่นล้อมเมืองไว้ และกองทัพเนมโยสีหซุย
พล ๕,๐๐๐ ก็ยกลงมาทางเมืองสวรรคโลก พระยาสวรรคโลก
พระยาสุโขทัย พระยาพิษณุโลก เห็นข้าศึกมากเหลือกำลัง ด้วย
ครั้งนั้นไพร่พลหัวเมืองฝ่ายเหนือน้อย และผู้คนยับเยินเสียแต่
ครั้งศึกอะแซวุ่นกี้เป็นอันมาก ที่ยังอยู่นั้นเบาบางนัก เจ้าเมือง
ทั้งปวงจึงมิได้ต่อรบ ต่างคนอพยพครอบครัวหนีเข้าป่า ทัพพะม่า
จึงยกล่วงเลยเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย และเมืองพิษณุโลก
ลงมาตั้งค่ายอยู่ปากน้ำพิงฝั่งตะวันออก ฝ่ายซุยตองเวรจอแทงทั้ง
ทัพหน้าทัพหนุนพล ๕,๐๐๐ ก็ยกเข้ามาทางเมืองตาก พระยา
กำแพงเพ็ชร พระยาตาก เห็นเหลือกำลังที่จะต่อรบ ก็อพยพ
ครอบครัวหนีเข้าป่า ทัพพะม่าก็ยกลงมาตั้งค่ายอยู่ ณบ้านระแหง
แขวงเมืองตาก

ฝ่ายกรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ ได้ทราบในสารตรารับสั่ง ก็กลัวเกรงพระราชอาชญาเป็นกำลัง มีรับสั่งให้กองทัพเจ้าพระยามหาเสนา ซึ่งตั้งค่ายอยู่ณเมืองพิจิตร ให้ยกขึ้นไปตีค่ายพะม่าซึ่งตั้งอยู่ณปากน้ำพิง เจ้าพระยามหาเสนาจึงแต่งให้กองทัพพระยาสระบุรี เป็นกองหน้ายกล่วงขึ้นไปก่อน แล้วเจ้าพระยามหาเสนาก็ยกหนุนขึ้นไป และทัพกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กับกรมหลวงนรินทรรณเรศร์ ก็ยกตามทัพเจ้าพระยามหาเสนาขึ้นไปภายหลัง

ฝ่ายกองทัพพระยาสระบุรีกองหน้ายกขึ้นไป ตามริมฝั่งแม่น้ำฟากตะวันออกแต่เวลาเช้าตรู่ แลเห็นฝูงนกกระทุงข้ามแม่น้ำมา เห็นตะคุ่ม ๆ ไม่ทันเห็นถนัด และพระยาสระบุรีนั้นเป็นคนขลาด สำคัญว่าพะม่ายกข้ามน้ำมา สั่งให้รี้พลล่าถอย ต่อสว่างขึ้นจึงเห็นชัดว่าฝูงนกกระทุงมิใช่พะม่า กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และเจ้าพระยามหาเสนา ได้ทราบว่าพระยาสระบุรีตื่นฝูงนกกระทุงถอยทัพมา จึงให้เอาตัวพระยาสระบุรีไปประหารชีวิตเสีย เอาศีรษะเสียบไว้ที่หาดทราย

ทัพหลวงก็เสด็จพระราชดำเนินหนุนขึ้นไป ดำรัสให้กองสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงเทพหริรักษ์ ยกไปบรรจบกับทัพพระยาพระคลัง พระยาอุไทยธรรม ซึ่งตั้งค่ายอยู่ณเมืองไชยนาท ให้ยกขึ้นไปทางปากน้ำโพ ตีทัพพะม่าซึ่งมาตั้งค่ายอยู่ณบ้านระแหงให้แตกโดยเร็ว แล้วทัพหลวงก็จะเสด็จขึ้นค่ายใหญ่

อยู่ณบางข้าวตอก ให้เรือตำรวจขึ้นไปเร่งกองทัพกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และเจ้าพระยามหาเสนา ให้ยกเข้าตีค่ายพะม่าณปากน้ำพิงให้แตกแต่ในวันเดียว แม้นเนิ่นช้าไปจะเอาโทษถึงประหารชีวิต กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กับเจ้าพระยามหาเสนา ได้แจ้งในรับสั่งดังนั้น ก็รีบเร่งตรวจเตรียมพลทหารทุกทัพทุกกองพร้อมเสร็จ ครั้นถึงณวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง[๑] เวลาเช้าก็ยกพลทหารทั้งปวงเข้าโจมตีค่ายพะม่าทุก ๆ ค่าย พะม่าต่อรบเป็นสามารถ ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบกันทั้ง ๒ ฝ่าย รบกันแต่เช้าจนค่ำ พอเวลาทุ่มหนึ่ง ทัพพะม่าก็แตกฉานพ่ายหนีออกจากค่ายทุก ๆ ค่าย กองทัพไทยไล่รุกรบพะม่าติดพัน พะม่าต้องลงข้ามแม่น้ำหนีไปฟากตะวันตก แต่พะม่าจมน้ำตายทั้งคนทั้งม้าประมาณ ๘๐๐ เศษ ศพลอยเต็มแม่น้ำ จนน้ำกินมิได้ พลทัพไทยไล่ติดตามจับเป็นได้ก็มาก กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และเจ้าพระยามหาเสนา จึงให้ม้าใช้รีบลงมากราบทูลพระกรุณา ถเค่ายหลวงบางข้าวตอกว่า ตีทัพพะม่าแตกไปแล้ว

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบก็ทรงพระโสมนัสส์ ดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา แยกกองทัพออกจากทัพหลวง ยกขึ้นไปบรรจบทัพเจ้าพระยามหาเสนา ณปากน้ำพิง ให้ยกติดตามพะม่าซึ่งแตก

๑, พ.ศ. ๒๓๒๘.

ขึ้นไปช่วยเมืองนครลำปาง ตีทัพพะม่าซึ่งตั้งล้อมเมืองนครลำปาง
อยู่นั้นให้แตกฉานจงได้ แล้วดำรัสให้ข้าหลวงขึ้นไปเชิญเสด็จ
กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมหลวงนรินทรรณเรศร์ ลงมาเผ้าณ
ค่ายหลวง กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมหลวงนรินทรรณเรศร์
ก็ให้เลิกกองทัพลงมาตามพระราชกำหนด ให้คุมเอาพะม่าชะเลย
ซึ่งจับได้นั้นส่งลงมาถวาย จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้เลิกทัพ
หลวงลงมาตั้งประทับอยู่ณค่ายเมืองนครสวรรค์ รอฟังข่าวราชการ
ทัพซึ่งไปตีทัพพะม่าทางระแหง แควปากน้ำโพนั้น

ฝ่ายกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ยกขึ้นไปถึงเมืองกำแพง
เพ็ชร จึงให้ทัพพระยาพระคลัง พระยาอไทยธรรม เป็นกองหน้า
ยกล่วงไปก่อน ยังมิทันถึงค่ายพะม่าซึ่งตั้งอยู่ณบ้านระแหงนั้น
และซุยตองเวรจอแทงแม่ทัพได้แจ้งข่าวว่า กองทัพทางปากน้ำพิง
แตกไปแล้วๆแจ้งว่า ทัพไทยยกล่วงเมืองกำแพงเพ็ชรขึ้นไป ก็
มิได้คิดต่อรบ รีบเลิกทัพหนีไปทางด่านแม่ละเมา พระยาพระคลัง
พระยาอุไทยธรรม แต่งกองลาดตระเวนไปสืบรู้ว่าทัพพะม่าเลิกหนี
ไปแล้ว ก็บอกลงมาทูลกรมหลวงเทพหริรักษ์ๆก็บอกลงมากราบ
ทูลพระกรุณาณเมืองนครสวรรค์ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระ
เจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบว่าศึกเลิกไปสิ้นแล้ว ก็ดำรัสให้ข้าหลวง
ไปหากองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์กลับมายังเมืองนครสวรรค์
แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงกลับมากรุงเทพมหานคร

ฝ่ายกองทัพเนมโยสีหซุยซึ่งแตกไปแต่ปากน้ำพิง ถึงค่ายล้อมเมืองนครลำปาง จึงแจ้งความแก่สะโดะมหาสิริยอุจนาซึ่งเป็นโบชุกแม่ทัพใหญ่ว่า ได้รบกับทัพไทยเสียทีมา และกองทัพไทยก็ยกติดตามขึ้นมาจวนจะถึงเมืองนครลำปางอยู่แล้ว พอกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา และกรมหลวงจักรเจษฎา ยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง ก็ให้นายทัพนายกองทั้งปวงยกพลทหารเข้าระดมตีค่ายพะม่าซึ่งตั้งล้อมเมือง และสะโดะมหาสิริยอุจนาแม่ทัพกับอาประกามะนีให้พลพะม่าออกรบ ได้รบกันแต่เช้าจนเที่ยง ทัพพะม่าก็แตกฉานทิ้งค่ายเสีย พ่ายหนีไปสิ้น ไปตั้งรวบรวมกันอยู่ณเมืองเชียงแสน และพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางมีฝีมือเข้มแข็งสู้รบพะม่ารักษาเมืองอยู่ตั้งแต่เดือนอ้ายจนถึงเดือนสี่ ทัพพะม่าตั้งล้อมอยู่ถึงสี่เดือนจะหักเอาเมืองนครลำปางมิได้ จนทัพกรุงขึ้นไปช่วย ทัพพะม่าก็แตกหนีไป กรมหลวงจักรเจษฎา และเจ้าพระยามหาเสนา ก็บอกลงมากราบทูลพระกรุณาณกรุงเทพมหานครว่า ได้ตีทัพพะม่าซึ่งล้อมเมืองนครลำปางนั้นแตกพ่ายหนีไปแล้ว พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบในหนังสือบอกก็ทรงพระโสมนัสส์ ดำรัสให้มีตราหากองทัพกลับยังพระมหานคร

ตั้งกรมพระราชวังหลัง

แล้วพระราชทานบำเหน็จแก่นายทัพนายกองทั้งปวง โดยสมควรแก่ความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นกรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ ดำรงพระเกียรติยศในที่กรมพระราชวังบวรสถานภิมุข รับพระบัญชาตามแบบกรมพระราชวังหลังแต่ก่อนมา และให้พระยาอุไทยธรรม (บุนนาค) เลื่อนที่เป็นพระยายมราช แล้วโปรดให้พระยาพิพัฒนโกษา (ทองดี) เลื่อนที่เป็นพระยาธรรมาธิกรณ์ แล้วทรงพระราชดำริถึงเจ้าพระยาธรรมา พระยายมราช นอกราชการ ซึ่งเป็นโทษในการสงครามถอดเสียนั้น ว่าเป็นข้าราชการเก่า รู้ขนบธรรมเนียมแผ่นดินมาก จึงโปรดตั้งเจ้าพระยาธรรมาเก่า เป็นพระยาศรีธรรมาธิราชจางวางกรมวัง โปรดตั้งพระยายมราชเก่า เป็นพระยามหาธิราช ช่วยราชการในกรมเมือง พอพระยาเพ็ชรพิไชย (หงษ์) ถึงแก่กรรมลง จึงโปรดให้พระยาราชสงคราม (เป้า) บุตรพระยาราชสงครามซึ่งชะลอพระนอนวัดป่าโมกข์ครั้งกรุงเก่า เลื่อนที่เป็นพระยาเพ็ชรพิไชย พระราชทานพานทองทั้งสิ้นด้วยกัน

รบพะม่าทางแหลมมะลายู

ฝ่ายกองทัพพะม่าซึ่งพระเจ้าอังวะให้ยกลงไปตีหัวเมืองไทย

ฝ่ายตะวันตกตามชายทะเลนั้น ก็ยกกองทัพบกเรือลงไปพร้อมกัน อยู่ณเมืองมะริด แต่เดือนอ้ายปีมะเส็ง สัปตศก แกงวุ่นแมงยี่แม่ทัพใหญ่จึงให้ยี่วุ่นเป็นนายทัพถือพล ๓,๐๐๐ กับนายทัพนายกองทั้งปวงยกทัพเรือลงไปทางทะเลไปตีเมืองถลาง แล้วให้เนมโยคุงนรัดเป็นนายทัพหน้า กับนายทัพนายกองทั้งปวงถือพล ๒,๕๐๐ ยกทัพบกมาทางเมืองกระบุรี เมืองระนอง เข้าตีเมืองชุมพร ตัวแกงวุ่นแมงยี่แม่ทัพใหญ่ถือพล ๔,๕๐๐ ยกหนุนมาทั้ง ๒ ทัพเป็นคน ๗,๐๐๐ และทัพหน้ายกเข้ามาถึงเมืองชุมพร เจ้าเมืองกรมการมีไพร่พลสำหรับเมืองน้อยนัก เห็นจะต่อรบมิได้ ก็อพยพพาครอบครัวหนีเข้าป่า ทัพพะม่าก็เผาเมืองชุมพรเสีย แล้วกองหน้าก็ยกล่วงออกไปตีเมืองไชยา แม่ทัพตั้งค่ายอยู่ณเมืองชุมพร และครั้งนั้นทัพกรุงยังหาทันออกไปถึงไม่ ด้วยราชการศึกยังติดพันกันอยู่ทางเมืองกาญจนบุรี และเจ้าเมืองกรมการเมืองไชยาได้แจ้งข่าวว่าเมืองชุมพรเสียแล้ว ก็มิได้อยู่สู้รบ อพยพยกครอบครัวหนีเข้าป่าไปสิ้น ทัพพะม่าเข้าเผาเมืองไชยาแล้วก็ยกออกไปตีเมืองนครศรีธรรมราช ขณะเมื่อทัพพะม่ายกออกไปนั้น

๑, พ.ศ. ๒๓๒๘.

เจ้าพระยานครพัดได้แจ้งข่าวว่าเมืองชุมพร เมืองไชยา เสียแล้ว จึงแต่งกรมการกับไพร่ ๑,๐๐๐ เศษ ยกมาตั้งค่ายขัดตาทัพอยู่ณท่าข้ามแม่น้ำหลวงต่อแดนเมืองไชยา ทัพพะม่าจับไทยชาวเมืองไชยาได้ให้ไทยร้องบอกลวงพวกกองทัพเมืองนครว่า “เมืองบางกอกเสียแล้วพวกเองจะมาตั้งสู้รบเห็นจะสู้ได้แล้วหรือ ให้เร่งไปบอกเจ้านายให้มาอ่อนน้อมยอมเข้าโดยดีจึงจะรอดชีวิต แม้นขัดแข็งอยู่จะฆ่าเสียให้สิ้นทั้งเมืองแต่ทารกก็มิให้เหลือ” พวกกองทัพเมืองนครนำเอาเนื้อความไปแจ้งแก่เจ้าพระยานคร ๆ พิจารณาดูก็เห็นสมคำพะม่า ด้วยมิได้เห็นกองทัพกรุงยกออกไปช่วย เห็นว่ากรุงจะเสียแก่พะม่าแล้วหาที่พึ่งมิได้ จึงพาบุตรภรรยาญาติวงศ์สมัครพรรคพวกทั้งปวง หนีออกจากเมืองไปอยู่ณป่านอกเขาข้างตะวันตก บรรดากรมการและไพร่บ้านพลเมืองทั้งปวง ก็ยกครอบครัวหนีไปอยู่ตำบลต่าง ๆ ทัพพะม่ายกไปถึงเมืองเข้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ ให้เที่ยวจับผู้คนและครอบครัวได้เป็นอันมาก และให้ไทยชาวเมืองนครนำพะม่าไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนและครอบครัวซึ่งหนีไปอยู่ทุกตำบลนั้น ที่เข้าเกลี้ยกล่อม พะม่าออกหาก็ได้ตัวมาบ้าง ที่ไม่เข้าเกลี้ยกล่อมหนีเข้าป่าดงไปก็มาก และพวกไทยซึ่งได้ตัวมานั้น บรรดาชายพะม่าฆ่าเสียเป็นอันมาก เอาไว้แต่หญิงกับทารก และเก็บเอาเงินทองทรัพย์สิ่งของทั้งปวงไว้ หาผู้ใดจะคิดอ่านสู้รบพะม่ามิได้ กลัว

อำนาจพะม่าเสียสั้นทั้งนั้น พะม่าก็ตั้งอยู่ในเมืองคิดจะยกออกไปตีเมืองพัทลุง เมืองสงขลา ต่อไป

ฝ่ายยี่ว่นแม่ทัพเรือพะม่าก็ยกทัพเรือลงไปตีเมืองตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง แตกแล้ว ยกไปถึงเกาะถลางให้พลทหารขึ้นบกเข้าตั้งค่ายล้อมเมืองถลางไว้เป็นหลายค่าย และเมื่อกองทัพพะม่าไปถึงเมืองนั้น พระยาถลางถึงแก่กรรมเสียก่อนแล้ว ยังหาได้ตั้งเจ้าเมืองใหม่ไม่ และจันท์ภรรยาพระยาถลางกับน้องหญิงคนหนึ่งชื่อมุก คิดอ่านกับกรมการทั้งปวงเกณฑ์ไพร่พลตั้งค่ายใหญ่สองค่าย บ้องกันรักษาเมืองเป็นสามารถ และตัวภรรยาพระยาถลางกับน้องผู้หญิงนั้น องอาจกล้าหาญมิได้เกรงกลัวย่อท้อต่อข้าศึก เกณฑ์กรมการกับพลทหารทั้งชายหญิงออกระดมยิงปืนใหญ่น้อยนอกค่ายสู้รบกับพะม่าทุกวัน ทัพพะม่าจะหักเอาเมืองมิได้ แต่สู้รบกันอยู่ประมาณเดือนเศษ พะม่าขัดสะเบียงอาหารลง จะหักเอาเมืองมิได้ ก็เลิกทัพลงเรือกลับไป

ฝ่ายข้างเมืองพัทลุงได้แจ้งข่าวว่า เมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราชเสียแก่พะม่าแล้ว เจ้าเมืองกรมการทั้งปวงปรึกษากันจะยกครอบครัวหนีเข้าป่า ขณะนั้นพระสงฆ์องค์หนึ่งชื่อมหาช่วย เป็นเจ้าอธิการอยู่ในอารามแขวงเมืองพัทลุง มีความรู้วิชาการดี ชาวเมืองนับถือมาก จึงลงตะกรุด ประเจียดมงคลแจกคนทั้งปวงเป็นอันมาก พวกกรมการนายแขวงนายบ้านทั้ง

หลาย ชักชวนไพร่พลเมืองมาขอเครื่องมหาช่วยแล้วคิดกันจะยกเข้ารบพะม่า ผู้คนเข้าด้วยประมาณ ๑,๐๑๐ เศษ ตระเตรียมเครื่องศาสตราวุธพร้อมแล้ว ก็เชิญพระมหาช่วยอาจารย์ขึ้นคานหามมาด้วยในกองทัพ ยกมาจากเมืองพัทลุงมาพักพลตั้งค่ายอยู่กลางทางคอยจะรบทัพพะม่าซึ่งจะยกออกไปแต่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น

ฝ่ายกองทัพหลวงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จยาตรานาวาทัพไปทางท้องทะเลใหญ่ถึงเมืองชุมพร จึงให้ตั้งค่ายหลวงและตำหนักที่ประทับ เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ณที่นั้น แล้วดำรัสให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากร กองหน้ายกทัพบกล่วงออกไปตั้งอยู่เมืองไชยาเป็นหลายค่าย

ฝ่ายกองทัพพะม่าได้แจ้งข่าวว่าทัพกรุงเทพ ฯ ยกออกมาและแกงวุ่นแมงยี่แม่ทัพ จึงให้เนมโยคุงนะรักนายทัพนายกอง ๆ หน้ายกกองทัพเข้ามาต่อรบทัพกรุงเทพมหานคร แล้วแม่ทัพก็ยกทัพใหญ่หนุนมา และกองหน้าพะม่ามาประทะทัพไทยณเมืองไชยา ยังมิทันจะตั้งค่าย ทัพไทยก็เข้าล้อมไว้รอบ ขุดสนามเพลาะรบกันกลางแปลงตั้งแต่เช้าจนค่ำ พอฝนห่าใหญ่ตกยิงปืนไม่ออกทัพพะม่าก็แหกหนีไปได้ แต่ตองพยุงโบนายทัพคนหนึ่งต้องปืนตายในที่รบ พลทหารไทยไล่ติดตามพะม่าไปในเวลากลางคืน ฆ่าฟันพะม่าเสียเป็นอันมาก พะม่ามิได้รั้งรอต่อรบแตก

กระจัดพลัดพรายกันไปสิ้นที่จับเป็นได้ก็มาก และแม่ทัพซึ่งยกหนุนมารู้ว่าทัพหน้าแตกแล้ว ก็มิได้ยกมาสู้รบเร่งรีบบากทางหนีไปข้างตะวันตก กองทัพไทยได้ชัยชำนะแล้วก็บอกมากราบทูลยังค่ายหลวงณเมืองชุมพร แล้วส่งพะม่าชะเลยทั้งปวงมาถวายฝ่ายเจ้าเมืองกรมการ หัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงซึ่งหนีพะม่าไปนั้นก็กลับมาเผ้าทั้งสิ้น จึงมีพระราชบัณฑูรตรัสสั่งให้รวบรวมราษฎรหัวเมืองและครอบครัวเดิม ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นหนีพะม่าไปให้กลับมาอยู่บ้านเมืองตามภูมิลำเนาเดิมดุจก่อน และให้เจ้าเมืองกรมการทั้งปวงอยู่รักษาบ้านเมืองตามตำแหน่งทุก ๆ เมือง แล้วดำรัสให้เอาพะม่าชะเลยจำลงเรือรบไปด้วย จึงเสด็จยาตรานาวาทัพหลวงจากเมืองชุมพรไปประทับเมืองไชยา ให้ทัพหน้าเดินพลไปณเมืองนครศรีธรรมราชโดยทางบก แล้วเสด็จยกทัพหลวงไปโดยทางชลมารค ถึงเมืองนครศรีธรรมราชเสด็จขึ้นประทับอยู่ในเมือง ให้ชาวเมืองพาข้าหลวงไปสืบเสาะตามหาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ได้ตัวมาจะให้ลงพระราชอาชญา แล้วทรงพระราชดำริเห็นว่าศึกเหลือกำลังจะสู้รบ จึงภาคทัณฑ์ไว้ รับสั่งให้อยู่รวบรวมราษฎรรักษาบ้านเมืองดังเก่า แล้วเสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงทั้งทางชลมารคสถลมารคไปประทับณเมืองสงขลา

ฝ่ายพระยาแก้วเกาพี่ชายพระยาพัทลุง หลวงสุวรรณคีรีเจ้าเมืองสงขลา และกรมการทั้ง ๒ เมืองมาเผ้าพร้อมกัน จึง

ดำรัสถามว่าผู้ใดคิดสู้รบพะม่าบ้าง พระยาพัทลุงกราบทูลว่ากองทัพเมืองพัทลุงได้ยกไปรบทัพพะม่า เพราะได้พระมหาช่วยเป็นอาจารย์คุ้มครองไปในกองทัพ ยังหาทันได้สู้รบกันไม่ ด้วยพะม่ามิได้ยกออกไปตีเมืองพัทลุง ยกถอยกลับไปเมืองนครศรีธรรมราชเสีย จึงดำรัสยกความชอบมหาช่วยว่าเป็นใจด้วยราชการมีความชอบมาก และพระมหาช่วยสมัครปริวัตรออกจากสมณะเพศ จึงทรงพระกรุณโปรดตั้งให้เป็นพระยาทุกขราษฎร์ ช่วยราชการเมืองพัทลุง พระราชทานบำเหน็จรางวัลโดยควรแก่ความชอบ

ปราบเมืองมลายู

ครั้นเสร็จการศึกพะม่าแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระดำริว่า เมืองมลายูเคยเป็นข้าขอบขัณฑสีมาแต่ครั้งกรุงเก่า ครั้นกรุงเก่าเสียแก่พะม่าแล้ว พวกเจ้าเมืองมลายูพากันกระด้างกระเดื่อง เจ้ากรุงธนบุรียังหาได้ปราบปรามหัวเมืองมลายูเรียบร้อยทั่วไปดังแต่ก่อนไม่ และครั้งนี้ได้เสด็จลงไปรบพุ่งพะม่า ข้าศึกแตกฉานไปแล้ว กองทัพกรุงเทพฯ ก็มีกำลังพรักพร้อมกันอยู่ที่เมืองสงขลา สมควรจะปราบปรามหัวเมืองมลายูให้มาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาดังแต่ก่อน จึงดำรัสให้ข้าราชการเป็นข้าหลวงเชิญรับสั่งออกไปยังหัวเมืองแขกมลายู ให้

เข้ามาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาดังแต่ก่อน

สุลต่านเจ้าเมืองตานี ได้ทราบรับสั่งแล้วขัดแข็งอยู่ไม่มาอ่อนน้อม จึงดำรัสให้กองหน้ายกออกไปตีเมืองตานี ทัพหลวงก็เสด็จยกหนุนไปด้วยเดชพระบารมีพระราชกฤษฎาธิการ บันดาลพวกแขกทั้งปวงให้พ่ายแพ้พลข้าหลวงทั้งสิ้น ที่สู้รบปราชัยก็มีบ้าง ที่แตกหนีมิได้ต่อรบก็มีบ้าง ที่มาอ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์ก็มีบ้าง และเมืองตานีนั้นเป็นเมืองใหญ่ได้ปีนทองใหญ่ในเมือง ๒ บอก ทรงพระกรุณาให้เข็นลงในสำเภา และได้เครื่องสรรพศาสตราวุธต่าง ๆ กับทั้งทรัพย์สิ่งของทองเงินเป็นอันมาก บรรดาเจ้าเมืองกรมการแขกมลายทั้งปวงนั้น ที่สู้รบตายในที่รบบ้าง จับได้บ้าง ที่หนีไปได้บ้าง ที่เข้าสวามิภักดิ์โดยดีก็มิได้ลงโทษบ้าง และพระเดชานุภาพก็ผ่านแผ่ไปในมลายูประเทศทั่วทั้งปวง

ครั้งนั้นพระยาไทร ๑ พระยากลันตันซึ่งขึ้นแก่เมืองตรังกานู ๑ พระยาตรังกานู ๑ ก็เกรงกลัวพระราชกฤษฎาเดชาธิการ ก็แต่งเครื่องราชบรรณาการนำมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ขอเป็นเมืองขึ้นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ ฯ ต่อไป จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้แต่งหนังสือบอกข้อราชการ ซึ่งได้ชัยชะนะแก่พะม่าปัจจามิตรและเสด็จไปปราบปรามหัวเมืองแขกปราชัย ได้เมืองตานีและเมืองอื่นที่มาขอขึ้นก็หลายเมือง ให้ข้าหลวงถือเข้ามากราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้ายังกรุงเทพมหานคร ข้าหลวง

ซึ่งถือหนังสือบอกข้อราชการทัพเมืองตานีเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ทรงทราบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระโสมนัสส์ ดำรัสสรรเสริญพระกฤษฎาเดชานุภาพสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า แล้วโปรดให้มีตราตอบออกไปแจ้งข้อราชการ ซึ่งเสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงขึ้นไปปราบอริราชไพรี ณหัวเมืองฝ่ายเหนือปราชัยไปสิ้นแล้ว ให้เชิญสมเด็จพระอนุชาเสด็จยาตราพยุหทัพหลวงกลับคืนมายังพระมหานคร สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ จึงดำรัสให้กวาดครอบครัวแขกชะเลยที่ตีทัพจับได้บรรทุกลงเรือรบ กับทั้งทรัพย์สิ่งของทองเงินและเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ ซึ่งได้ในการสงครามและให้แบ่งครอบครัวแขกไว้สำหรับบ้านเมืองบ้างทุก ๆ เมือง แล้วโปรดตั้งพระจะหนะซึ่งมีความชอบในการสงครามครั้งนั้น เป็นเจ้าเมืองอยู่รักษาหัวเมืองตานีซึ่งตีได้นั้น อนึ่งทรงทราบว่าธัญญาหารในกรุงยังไม่บริบูรณ์ จึงดำรัสให้ขนข้าวในเมืองแขก ลงบรรทุกในเรือกองทัพทุก ๆ ลำเสร็จแล้ว จึงให้เลิกกองทัพกลับมาทางบกทางเรือ ถึงกรุงเทพมหานครใน เดือน ๑๑ ปีมะเมีย อัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘[๑] เสด็จขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า กราบทูลถวายปืนใหญ่ยาว ๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ ๒ นิ้วกึ่ง กะสุน ๑๑ นิ้ว บอก ๑ ยาว ๕ ศอก ๑ คืบ ๙ นิ้ว กะสุน ๓ นิ้วกึ่ง บอก ๑ ซึ่งได้มาแต่เมือง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๙.

ตานี เและกราบทูลถวายครอบครัวแขก และพะม่าชะเลยกับทั้งเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ ซึ่งไปได้มา และพะม่าชะเลยซึ่งจับได้มานั้นโปรดให้จำไว้ณคุกทั้งสิ้น ปืนบอกใหญ่ที่ได้มาแต่เมืองตานีนั้น ก็โปรดให้แก้ไขตกแต่งลวดลายท้ายสังข์ขัดสีเสียใหม่ ให้จารึกนามลงไว้กับบอกปืนว่า พระยาตานี แล้วให้ทำโรงไว้ที่ข้างหน้าศาลาลูกขุนในฝ่ายขวา

หล่อปืนใหญ่

แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานคิดหล่อปืนขึ้นอีกบอก ๑ ให้เป็นคู่กันกับปืนที่ชื่อว่า พระยาตานี และเมื่อจะหล่อปืนนั้น เกณฑ์ทองข้าราชการ ทองบุม้าพ่อไม่เอา เอาแต่ทองเหลืองทองแดง ตามเบี้ยหวัดตั้งแต่ ๑๐ ตำลึงขึ้นไป เบี้ยหวัดชั่ง ๑ ก็เอาน้ำหนักทองชั่ง ๑ เท่ากับเงิน ให้เกณฑ์เอาทองมาส่งตามเบี้ยหวัดตั้งกองรับทองส่งทองที่โรงละครใหญ่ ที่หล่อปืนนั้นหล่อที่หน้าโรงละครข้างทิศตะวันตก ริมถนนประตูวิเศษไชยศรี เมื่อสุมพิมพ์เวลาบ่ายนั้น โปรดให้จัดพวกโขนข้าหลวงเดิม กับพวกละครสมทบเข้าบ้าง ให้เล่นโขนละครกลางแปลงตั้งแต่เวลาบ่ายจนค่ำ เสด็จทอดพระเนตรอยู่จนโขนละครเลิก รุ่งขึ้นเวลาเช้าจึงหล่อปืน ครั้งนั้นหล่อที่เดียวก็ได้บริสุทธิ์ พระราชทานชื่อ

นารายน์สังหาร คู่กับพระยาตานี แล้วโปรดให้หล่อขึ้นอีก ๖ บอก ชื่อมารประไลย ๑ ไหววรนพ ๑ พิรุณแสนห่า ๑ พลิกพระสุธา หงาย ๑ พระอิศวรปราบจักรวาฬ ๑ พระกาฬผลาญโลก ๑ ทำโรงขึ้นไว้เป็นคู่ ๆ กันข้างถนนประตูวิเศษไชยศรี

ตั้งท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร

ฝ่ายกรมการเมืองถลางครั้นทัพพะม่าเลิกกลับไปแล้ว ได้ข่าวว่าทัพหลวงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จพระราชดำเนินออกมาตีทัพพะม่าทางบกแตกไปสิ้นแล้ว จึงบอกข้อราชการมากราบทูลพระกรุณา ขณะเมื่อทัพหลวงยังเสด็จอยู่ที่เมืองสงขลาฉะบับ ๑ บอกเข้ามากราบทูลพระกรุณาณกรุงเทพมหานครฉะบับ ๑ และขณะเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จกลับเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชโองการโปรดให้มีตราออกไปยังเมืองถลาง ตั้งกรมการผู้มีความชอบในการสงครามเป็นพระยาถลางขึ้นใหม่ แล้วโปรดตั้งจันท์ภรรยาพระยาถลางเก่า ซึ่งออกต่อรบพะม่านั้นเป็นท้าวเทพสตรี โปรดตั้งมุกน้องหญิงนั้นเป็นท้าวศรีสุนทร พระราชทานเครื่องยศโดยควรแก่อิสตรีทั้ง ๒ คน ตามสมควรแก่ความชอบในการสงครามนั้น

แล้วโปรดตั้งให้หลวงสุวรรณคีรีเป็นพระยาสงขลา ให้ยกเมืองนั้นเป็นเมืองตรีขึ้นกรุงเทพมหานคร แล้วให้เมืองตานี เมืองจะหนะ และเมืองเทพา ทั้งหัวเมืองประเทศราชมลายูขึ้นเมืองสงขลาต่อมา

สร้างวังเจ้าเขมร

ในปีมะเมียนั้น โปรดให้สร้างวังขึ้นริมคลองคูพระนครเยื้องปากคลองหลอดข้าม ครั้นทำเสร็จจึงโปรดให้นักองเองกับญาติวงศ์ ย้ายจากบ้านที่คอกกระบือมาอาศัยอยู่ที่วังนั้น จึงได้เรียกว่าวังเจ้าเขมรแต่นั้นมา

องเชียงสือหนีจากกรุงเทพ ฯ

ฝ่ายองเชียงสือญวนตั้งแต่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพ ฯ เวลาเสด็จพระราชดำเนินการทัพศึก ก็ได้ตามเสด็จไปช่วยราชการบ้าง เวลาเสด็จอยู่ในพระนครก็เข้าเฝ้าแหนและรับราชการบ้าง องเชียงสือได้คิดผีกหัดซักซ้อมญวนหกญวนรำกะถาง ทั้งสิงห์โตล่อแก้วสำหรับเล่นกลางวัน และสิงห์โตคาบแก้วสำหรับเล่นในเวลากลางคืน เป็นการเล่นอย่างญวนเล่น

ถวายตัว จึงโปรดให้เล่นหน้าพลับพลาในเวลามีการมหรสพเป็นแบบแผนสืบมาจนทุกวันนี้

ครั้นอยู่มาองเชียงสือจึงปรึกษาขุนนางญวนสมัครพรรคพวกของตัวว่า “เราหนีข้าศึกเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยงได้ความสุข แล้วโปรดให้กองทัพยกออกไปตีข้าศึกจะคืนเอาเมืองให้ก็ยังหาสำเร็จไม่ บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชกังวลด้วยการศึกพะม่ายังรบพุ่งติดพันกันอยู่ เห็นจะช่วยธุระเรามิได้ ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลาออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนด้วยกำลังตนเอง ก็เกรงพระราชอาชญาอยู่ บางทีจะไม่โปรดให้ไป จะต้องหนีออกไปจึงจะได้” ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมด้วยกันแล้ว ก็เขียนหนังสือกราบถวายบังคมลาไว้ที่โต๊ะบูชา จึงสั่งให้องกว้าน องญี่ เอาเรือใหญ่เดิมของตัวไปคอยอยู่ที่เกาะสีชัง ครั้นเวลาค่ำองเชียงสือจึงให้หาตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง ตำรวจในสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งเป็นคนชอบพอกันไปเลี้ยงสุราที่เรือนองเชียงสือๆ ให้แพรย่นสีทับทิมคนละผืน นายจันท์ นายอยู่ นายเมือง เมาสุราเหลือขนาดไม่รู้สึกสมประดี องเชียงสือก็ให้จับตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง มัดมือ ให้คนหามลงไว้ในท้องเรือ แล้วองเชียงสือพาครอบครัวพวกองเชียงสือกับพวกญวนเก่าที่กรุงเทพฯ ไป องเฮียวเจ้ากรมช่างสลัก ๑ องหับ

เจ้ากรมช่างไม้ ๑ องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อ ๑ รวม ๓ คนลงเรือถอนสมอรีบแจวไปในเวลากลางคืนวันนั้น เรือ ๔ ลำ คน ประมาณ ๑๕๐ เศษ

ในเวลากลางคืนวันนั้น พวกชาวบ้านซึ่งอยู่ใกล้เคียงทราบความจึงขึ้นมาแจ้งความแก่พระยาพระคลัง พระยาพระคลังจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้ทรงทราบ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองเป็นอันมาก เร่งรับผ่พายลงเรือพระที่นั่งและเรือข้าราชการได้มาพอสมควรแล้ว ก็รีบเสด็จตามลงไปโดยเร็ว พอรุ่งสว่างแลเห็นเรือองเชียงสือที่ปากอ่าว

ฝ่ายเรือองเชียงสือออกปากอ่าวเมืองสมุทรปราการขัดลมใช้ใบไม่ได้ องเชียงสือจุดธูปเทียนเผากระดาษบูชาเทวดาแล้วตั้งอธิษฐานว่า ถ้าองเชียงสือออกไปจะกระทำศึก คืนเอาบ้านเมืองได้สมความปรารถนาแล้ว ขอให้มีลมพัดส่งให้ได้ไปโดยคล่องสะดวก ลมยังไม่ทันพัดมา องเชียงสือแลเห็นเรือพระที่นั่งข้าราชการตามออกไปเป็นอันมากก็ตกใจ องเชียงสือก็เร่งให้แจวเรือหนี เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายก็กระชั้นใกล้เข้าไปทุกที องเชียงสือว่าถ้าหนีไม่พ้น ไทยจับไปได้ครั้งนี้คงจะฆ่าเสีย ถ้าไม่ฆ่าคงจะจำตายในคุก เราเป็นคนไม่มีวาสนาแล้วจะอยู่ไปใยให้หนักแผ่นดิน ว่าแล้วก็ชักดาบออกจะเชือดคอตายเสีย องภูเวกะโดดเข้าชิงดาบ

ในมือองเชียงสือไว้ จนปลายดาบบาดปากองภูเว ๆ จึงว่าท่านจะมาทำตัวตายก่อนไม่สมควร เมื่อจะหนีก็ได้อธิษฐานเสี่ยงทายดูแล้ว ก็แจ้งชัดว่าจะไปได้สำเร็จความปรารถนา บารมีท่านก็ถึงที่จะได้เป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ระดูนี้ก็เป็นลมว่าวพัด มีแต่จะพัดส่งออกไปอย่างเดียว เดี๋ยวนี้ยังเป็นเวลาเช้านักลมยังสงบอยู่ สายสักหน่อยก็จะมีลม พอว่าขาดคำลมว่าวก็พัดมา เรือพวกญวน ๔ ลำทั้งแล่นใบทั้งแจวก็ห่างเรือพระที่นั่งออกไป แลไปเห็นเรือพระที่นั่งเรือข้าราชการกลับ องเชียงสือก็มีความยินดีใช้ใบไปถึงเรือใหญ่ที่เกาะสีชัง จึงปรึกษาด้วยองญวนทั้งปวงว่าเราหนีมาได้ทั้งนี้ก็เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเมตตา ห้ามมิให้ด่านกักขังเรือพวกเราที่ไปมาหากินในท้องทะเลจึงหนีมาได้โดยสะดวก ก็บัดนี้เราจะไปพักอยู่ที่ไหนจะดี องจวงจึงว่า ถ้าไปพักอยู่ที่เกาะกูดเห็นจะดีกว่าที่เกาะอื่น จะลงไปอยู่ที่เกาะโดดก็ใกล้ข้าศึกนัก ด้วยเกาะกูดเป็นแขวงไทย ข้าศึกไม่อาจลาดตระเวนเข้ามา น้ำจืดก็มีบริบูรณ์ องเชียงสือได้ฟังดังนั้นก็เห็นด้วย จึงให้เอาตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง ไปเรือลำเดียวกับองเชียงสือ เรือเล็ก ๔ ลำ องเฮียวเจ้ากรมช่างสลักไปลำ ๑ องหับเจ้ากรมช่างไม้ไปลำ ๑ องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อไปลำ ๑ เรือขององเชียงสือลำที่ลงไปแต่กรุงเทพ ฯ นั้น องเชียงสือให้บ่าวไพร่องเชียงสือไปเข้ากันเป็นเรือ ๕ ลำ ออกเรือใช้ใบไปพร้อมกันในเวลากลางคืน

วันนั้น ใช้ใบไป ๗ วันถึงเกาะกูด ๆ เวลานั้นหามีผู้คนไม่ ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จตามองเชียงสือออกไปไม่ทัน ก็เสด็จกลับขึ้นมาเข้าเผ้ากราบทูลว่า ไปตามองเชียงสือถึงปากอ่าวพอมีลมว่าวพัดมา ตามเรือองเชียงสือหาทันไม่ จะขอรับพระราชทานเรือรบทะเลไปติดตามจับตัวองเชียงสือให้จงได้ พอพวกข้าหลวงไปค้นเรือนองเชียงสือได้หนังสือฉะบับ ๑ จึงนำมาถวาย ทรงพระกรุณาให้อ่าน ได้ความว่า “ข้าพระพุทธเจ้าองเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมบุญญาภินิหาร ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงได้ความสุข บัดนี้มีความวิตกถึงบ้านเมืองนักครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลากลับออกไปก็เกรงพระราชอาชญา จึงต้องคิดอ่านหนีไปด้วยเป็นความจำเป็น ใช่จะคิดอ่านกบฏกลับมาประทุษฐร้ายนั้นหามิได้ ขอเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทไปกว่าจะสิ้นชีวิต ซึ่งถวายบังคมลาไปทั้งนี้ จะไปตั้งส้องสุมเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าตีเอาเมืองคืนให้จงได้ แม้ขัดสนเป็นกะสุนดินดำเหลือกำลังประการใด ก็จะบอกเข้ามาขอรับพระราชทานเป็นกะสุนดินดำ และกองทัพออกไปช่วยกว่าจะสำเร็จการสงคราม คืนเอาบ้านเมืองได้แล้วจะขอเป็นเมืองขึ้นขอบขัณฑสีมาสืบไป” ได้ทรงทราบในหนังสือแล้ว จึงมีพระราชโองการตรัสห้ามสมเด็จพระอนุชาธิราชว่า “อย่ายกทัพไปติดตามจับเขาเลย เขาเห็นว่าเราช่วยธุระเขาไม่ได้ด้วยมีศึกติดพันกันอยู่ เขาจึงหนีไปคิดจะ

ตีเอาบ้านเมืองคืน เรามีคุณแก่เขาเขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร" สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ จึงกราบทูลว่า "องเชียงสือคนนี้ แม้จะละไว้มิให้ติดตามเอาตัวให้ได้นานไปภายหน้าเมื่อล่วงแผ่นดินนี้ไปแล้ว มันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานเราเป็นแท้อย่าสงสัยเลย เพราะองเชียงสือเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ก็หลายปี ได้รู้ตื้นลึกหนักเบาในการบ้านเมืองของเราทุกสิ่ง ที่เมืองสมุทรปราการก็ยังไม่มีสิ่งใดที่จะรับรองข้าศึกศัตรูฝ่ายทะเล ถ้าองเชียงสือกลับใจเป็นศัตรูแล้วจะรบยาก ถ้าไม่ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปติดตามองเชียงสือแล้วจะขอรับพระราชทานทำเมืองขึ้นที่ปากลัด" ก็ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ทำป้อมขึ้นที่ใต้ลัดต้นโพธิ์ ยังมิทันสำเร็จพอมีศึกพะม่ามาอีก

ศึกพะม่าครั้งที่ ๒

ฝ่ายกองทัพแกงวุ่นแมงยีพะม่า ซึ่งแตกไปทั้งทัพบกทัพเรือเมื่อปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗[๑] ปีนั้น ไปพร้อมกันอยู่ณเมืองมะริดแล้วบอกข้อราชการซึ่งเสียทัพถอยมานั้น ขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าอังวะซึ่งเลิกทัพไปอยู่ณเมืองเมาะตะมะ และกอง

๑. พ.ศ. ๒๓๒๘.

ทัพทางทะวายและทางเหนือนั้นก็บอกลงมาทุกทัพทุกทาง และศึกครั้งนั้นพระเจ้าอังวะเสียรี้พลเป็นอันมาก ทั้งไทยจับเป็นได้และตายด้วยป่วยเจ็บตายด้วยการรบพ่ง ทุกทัพทุกทางประมาณกึ่งหนึ่งที่เหลือกลับไปได้สักกึ่งหนึ่ง พระเจ้าอังวะเสียพระไทยนัก จึงให้เลิกทัพหลวงกลับไปเมืองอังวะ แล้วให้มีตราหากองทัพทางใต้ทางเหนือนั้นกลับไปเมืองอังวะทั้งสิ้น แต่กองทัพทะวายนั้นให้ยกมาตั้งอยู่เมืองเมาะตะมะ ทัพทางเมืองมะริดนั้นให้ยกมาตั้งอยู่เมืองทะวาย แล้วตรัสปรึกษาราชการทัพกับอินแซะมหาอุปราชดำริการสงครามซึ่งจะมาตีเอากรุงเทพมหานครให้จงได้ พระเจ้าอังวะจึงให้เกณฑ์กองทัพ ๕๐,๐๐๐ ให้อินแซะเป็นแม่ทัพหลวงยกมาอีกครั้งหนึ่ง

ครั้นปีมะเมีย อัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘[๑] ถึงณเดือน ๑๒ อินแซะมหาอุปราชก็ถวายบังคมลาพระเจ้าอังวะ ยกทัพบกทัพเรือลงมาพร้อมทัพอยู่ณเมืองเมาะตะมะ แต่มาทางเดียวมิได้ ยกแยกกันมาหลายทางเหมือนครั้งก่อน อินแซะจึงให้เมียนวุ่นกับเมียนเมวุ่น ๒ นายซึ่งเป็นแม่ทัพหน้าครั้งก่อนนั้น ถือพล ๓๐,๐๐๐ ยกมาทำการแก้ตัวเอาชัยชำนะไทยให้จงได้ และแม่ทัพทั้ง ๒ นายก็ยกกองทัพมาถึงเมืองสมิ แล้วให้ตั้งค่ายและยุ้งฉางรายทางมาเป็นอันมากจนถึงท่าดินแดนสามสบ แล้วให้กองลำเลียงขนสะเบียง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๙.

อาหารมาขึ้นยุ้งฉางไว้ทุกตำบล หวังจะมิให้ไพร่พลขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร แต่บรรดาค่ายหน้าที่ทั้งปวงนั้นให้ชักปีกกาถึงกันสิ้น แล้วขุดสนามเพลาะปักขวากหนามแน่นหนา บรรดาที่คลองน้ำและห้วยธารทั้งปวงนั้น ก็ให้ทำสะพานเรือกข้ามทุก ๆ แห่ง ให้ม้าและคนเดินไปมาได้โดยสะดวก และจัดการทั้งปวงครั้งนั้นหมายจะตั้งรบแรมอยู่ค้างปี กองทัพหลวงอินแซะก็ยกหนุนมาตั้งค่ายหลวงอยู่ตำบลแม่กระษัตริย์ คอยฟังข่าวเหตุการณ์กองหน้า จะได้เพิ่มเติมทัพมาช่วย

ฝ่ายชาวด่านเมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ เมืองไทรโยค ออกไปลาดตระเวนสืบราชการปลายแดน รู้ข่าวว่าทัพพะม่ายกมาอีก ตั้งค่ายมั่นอยู่ณท่าดินแดนสามสบ ก็กลับมาแจ้งแก่กรมการทั้ง ๓ หัวเมือง ๆ ก็บอกข้อราชการศึกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ในเดือนอ้ายข้างแรม กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบข่าวศึกอันยกมานั้น จึงมีพระราชดำรัสให้เกณฑ์กองทัพในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองไว้ให้พร้อมสรรพ ครั้นถึงณวันพฤหัสบดีเดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาเช้า ๓ นาฬิกากับ ๖ บาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตรานาวาทัพหลวงจากกรุงเทพ ฯ ไปโดยทางชลมารค พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย โดยเสด็จ

ตามกระบวนหน้าหลังพรั่งพร้อมเสร็จ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกองทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ที่สมุหนายกไปกองหน้า พลโยธาหาญทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวร ฯ เป็นคน ๓๐,๐๐๐ ยกล่วงหน้าไปก่อน จึงเสด็จยกพยุหโยธาทัพหลวงกับทั้งกรมพระราชวังหลัง และเจ้าต่างกรมหลายพระองค์เป็นพล ๓๐,๐๐๐ เศษหนุนไป และโปรดให้พระยาพลเทพอยู่รักษาพระนคร

ครั้นกองทัพหน้ายกไปถึงเมืองไทรโยค สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงดำรัสให้กองทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธ และกองทัพพระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากร และทัพหัวเมืองทั้งปวง เป็นคน ๒๑,๐๐๐ ขึ้นบกยกพลกระบวนช้างม้ารพลเป็นกองหน้าล่วงไปก่อน แล้วสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าจึงเสด็จยาตราทัพ พล ๑๐,๐๐๐ ยกหนุนไปโดยลำดับ ครั้นทัพหลวงเสด็จไปถึงท่าขนุน จึงเสด็จพระราชดำเนินพยุหโยธาทัพไปโดยทางสถลมารค หนุนทัพสมเด็จพระอนุชาธิราชไป ฝ่ายกองหน้ายกไปถึงค่ายพะม่าซึ่งตั้งอยู่ณสามสบก็ให้ตั้งค่ายลงเป็นหลายค่าย สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าก็เสด็จพระราชดำเนินกองทัพหนุนขึ้นไป ตั้งค่ายหลวงห่างค่ายกองหน้าลงมาทางประมาณ ๕๐ เส้น กองทัพหลวงก็เสด็จพระราชดำเนินตามขึ้นไปในเบื้องหลัง ตั้งค่ายหลวงห่างค่ายสมเด็จพระอนุชาธิราชลง

มาทางประมาณ ๗๐ เส้นเศษ ดำรัสให้ท้าวพระยานายทัพนาย กองแบ่งกองทัพออกจากทัพหลวง และกองทัพกรมพระราชวัง บวร ฯ ยกขึ้นไปบรรจบกองหน้า ให้เร่งเข้าตีค่ายพะม่าทุกทัพ ทุกกองพร้อมกันทีเดียว

ครั้นถึงณวันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้า จึงท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ก็ยกพลทหารออกระดมตีค่ายพะม่าพร้อมกันทุก ๆ ค่าย นายทัพพะม่าก็เร่งพลทหารให้ต่อรบในค่ายทุก ๆ ค่าย พลทัพไทยชุดสนามเพลาะเข้าตั้งประชิดค่ายพะม่า ต่างยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบกันทั้งกลางวันกลางคืนไม่หยุดหย่อน เสียงปืนสนั่นลั่นสะท้านไปทั่วทั้งป่า รบกันอยู่ ๓ วัน ครั้นถึงณวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ทัพไทยยกหนุนเนื่องกันเข้าไปหักค่ายพะม่า พะม่าต่อรบเป็นสามารถ ตั้งแต่เวลาบ่ายจนพลบค่ำประมาณ ๒ ทุ่มเศษ นายทัพพะม่าเห็นเหลือกำลังจะต่อรบต้านทานมิได้ ก็แตกฉานทิ้งค่ายพ่ายหนีไปในกลางคืนวันนั้น กองทัพไทยเข้าค่ายพะม่าได้ทั้งสิ้น แล้วยกติดตามไปทันฆ่าฟันพะม่าล้มตายและลำบากไปตามทางเป็นอันมาก ที่จับเป็นได้ก็มาก ฝ่ายอินแซะมหาอุปราชแม่ทัพหลวง ได้ทราบว่าทัพหน้าแตกแล้วก็ตกพระทัยมิได้คิดอ่านจะตั้งรอรบ ก็ให้เร่งเลิกทัพหลวงกลับไปยังเมืองเมาะตะมะ พลทัพไทยไล่ติดตามพะม่าไปจนถึงค่ายหลวงแม่กระษัตริย์ เก็บได้เครื่องศาสตราวุธเป็นอันมาก จึงมีพระราชดำรัสให้ข้าหลวงไป

สั่งกองหน้า ให้จุดเพลิงเผายุ้งฉางพะม่าซึ่งไว้ข้าวปลาสะเบียงอาหารเสียจงทุกตำบล แล้วก็ให้ถอยทัพกลับมายังกองทัพหลวง

ครั้นมีชัยชำนะอริราชสงครามภกามบีจจามิตรเสร็จแล้ว ก็ดำรัสให้เลิกกองทัพทั้งทางชลมารคสถลมารคกลับคืนยังกรุงเทพมหานคร ในแรมเดือน ๔ ปลายปีมะเมีย อัฐศกนั้น ฝ่ายอินแซะมหาอุปราชเมื่อล่าทัพกลับไปถึงเมืองเมาะตะมะแล้ว บอกข้อราชการซึ่งเสียทัพมานั้นขึ้นไปทูลพระเจ้าอังวะ พระเจ้าอังวะได้ทราบก็เสียพระทัยนัก จึงให้หากองทัพกลับยังพระนคร

สร้างมณฑปพระพุทธบาท

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อตีทัพพะม่าแตกไปแล้ว เสด็จกลับยังพระมหานคร จึงทรงพระราชดำริว่า เมื่อพะม่าล้อมกรุงเก่าอยู่นั้น พวกจีนคลองสวนพลู คบคิดกันขึ้นไปเอาเพลิงจุดเผาพระมณฑปพระพุทธบาทเสีย เอาเครื่องประดับที่เป็นเงินทองไปสิ้น และครั้งแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีให้ขึ้นไปทำ ก็ทำแต่หลังคามุงกะเบื้องกั้นพระพุทธบาทไว้พลาง ยังหาได้สร้างพระมณฑปขึ้นดังเก่าไม่ ได้โปรดให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองปรุงตัวไม้เครื่องบนพระมณฑปไว้แต่ยังไม่สำเร็จ จึงมีพระราชโองการดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

เสด็จขึ้นไปเป็นแม่การยกพระมณฑปพระพุทธบาท สมเด็จพระอนุชาธิราช ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยทางชลมารคถึงที่ประทับท่าเจ้าสนุก จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้เกณฑ์ข้าราชการนายไพร่ขนตัวไม้เครื่องบนพระมณฑปขึ้นไปยังเขาพระพุทธบาท ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระอุตสาหะด้วยกำลังพระราชศรัทธา เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาท ทรงยกตัวลำยองเครื่องบนพระมณฑปตัว ๑ ด้วยพระหัตถ์ขึ้นประดิษฐานเหนือพระอังศา ทรงแบกด้วยพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปตามทาง ให้ตั้งขาหย่างและพลับพลายกที่ประทับไปตามระยะมรรคา เสด็จไปถึงที่ประทับที่ใด ก็ทรงวางตัวไม้ไว้บนขาหย่าง เสด็จหยุดประทับบนพลับพลาที่นั้นพอหายเหนื่อยแล้ว ก็ทรงแบกตัวไม้นั้นเสด็จพระราชดำเนินต่อไป แต่ดังนี้จนเท่าถึงเขาพระพุทธบาท ด้วยอำนาจกำลังพระราชศรัทธาทรงพระมหาอุตสาหะ มิได้คิดแก่ลำบากพระกายหมายจะให้เป็นบุญโกฏฐาสพระราชกุศลอย่างยิ่ง และจะให้เป็นเกียรติยศเพื่อจะให้เห็นว่า พระกำลังทั้ง ๒ ประการปรากฏไปในแผ่นดิน จึงให้ช่างยกเครื่องบนพระมณฑปและยอดเสร็จแล้ว ให้จับการลงรักปิดทองประดับกะจก แล้วให้ทำพระมณฑปน้อยกั้นรอยพระพุทธบาท ภายในพระมณฑปใหญ่เสาทั้ง ๔ กับทั้งเครื่องบนและยอดล้วนแผ่นทองคำหุ้มทั้งสิ้น และการพระมณฑปใหญ่

น้อยสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า กราบทูลถวายพระราชกุศลซึ่งเสด็จขึ้นไปสถาปนาพระมณฑปพระพุทธบาทใหม่แล้วสำเร็จบริบูรณ์

กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปตั้งเมืองเชียงใหม่

ลุจุลศักราช ๑๑๔๙[๑] ปีมะแม นพศก ในครั้งนั้นเมืองเชียงแสนยังอยู่ในอำนาจพะม่า พระเจ้าอังวะให้อาประกามะนีคุมพล ๓,๐๐๐ อยู่รักษาเมืองเชียงแสน แล้วแต่งให้บันยิเวซอกับลุยตองเวาะจอแทงถือพล ๒,๐๐๐ เป็นกองหน้า ให้จอข้องนระทาเป็นแม่ทัพใหญ่ถือพล ๕,๕๐๐ มาสมทบกับกองทัพอาประกามะนีณเมืองเชียงแสน ยกมาตีเมืองฝาง (ลาว) อยู่ฝ่ายเหนือเมืองเชียงใหม่ ซึ่งยังแข็งเมืองมิได้ไปอ่อนน้อมแก่พะม่า อาประกามะนีผู้รักษาเมืองเชียงแสน ได้พลพะม่ามาสมทบกองทัพจอข้องนระทาแต่ ๕๐๐ คน พลพะม่าหลบหนีไปเสียจากเมืองเชียงแสนแต่ก่อนนั้นถึง ๒,๕๐๐ คน ครั้นกองทัพพะม่าตีได้เมืองฝางแล้ว จอข้องนระทาจึงให้อาประกามะนีกลับไปรักษาเมืองเชียงแสนอยู่ดังเก่า ส่วนกองทัพจอข้องนระทานั้นก็ตั้งทำนาสะสมสะเบียง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๐.

อาหารอยู่ที่เมืองฝาง

ในขณะนั้นพระยาแพร่ผู้ชื่อว่ามังไชย ซึ่งพะม่าจับตัวไปได้แต่เมื่อทัพอะแซวุ่นกี้ยกมาตีเมืองพระพิษณุโลก ในปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗[๑] ปีนั้น และครั้งเมื่อสะโดะมหาสิริยอุจนา ยกทัพมาตีเมืองนครลำปางและเมืองเหนือทั้งปวง เมื่อปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗[๒] ก็ได้มากับกองทัพพะม่าด้วย ครั้นทัพพะม่าแตกกลับไปแล้ว จึงให้พระยาแพร่อยู่ณเมืองยอง และพระยาแพร่ยังมีจิตต์คิดสวามิภักดิ์ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพ ฯ มิได้ยอมอยู่เป็นข้าพะม่าโดยสุจริต จึงคิดอ่านชักชวนพระยายองยอมเข้าด้วย แล้วยกกองทัพไปตีเมืองเชียงแสนฝ่ายอาประกามะนีเจ้าเมืองมีไพร่พลพะม่าน้อยตัวเห็นจะสู้รบรักษาเมืองไว้มิได้ ก็พาพรรคพวกหนีมาหาพระยาเชียงราย พระยาแพร่พระยายอง ก็ยกติดตามมาณเมืองเชียงราย พระยาเชียงรายกลับเข้ากับพระยาแพร่ พระยายอง ด้วยเป็นชาติเดียวกัน จับตัวอาประกามะนีพะม่าเจ้าเมืองเชียงแสนส่งให้พระยาแพร่ พระยายอง แล้วบอกส่งมายังพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปาง พระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางบอกส่งพระยาแพร่ พระยายอง กับทั้งจำอาประกามะนีพะม่าลงมาถวายณกรุงเทพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบว่าพระยาแพร่ซึ่งพะม่าจับไปได้นั้น บัดนี้หนี

---

๑. พ.ศ. ๒๓๑๘. ๒. พ.ศ. ๒๓๒๘.

พะม่ากลับมาได้แล้วชักชวนพระยายองมาด้วย ทั้งจับตัวอาประกา มะนีเจ้าเมืองเชียงแสนมาถวายมีความชอบเป็นอันมาก พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรฯก็ทรงพระโสมนัสส์ ดำรัสให้เอาตัวอาประกามะนีจำคุกไว้ แล้วพระราชทานบำเหน็จ รางวัลแก่พระยาแพร่ พระยายอง สมควรแก่ความชอบ แต่ทรง พระราชดำริยังแคลงพระยาแพร่อยู่ ด้วยไปอยู่กับพะม่านานแล้ว เกรงจะมาเป็นกลอุบาย ครั้นจะให้กลับขึ้นไปครองเมืองแพร่ตาม เดิมเล่าก็ยังมิวางพระราชหฤทัย จึงโปรดพระราชทานบ้านเรือน ให้อยู่ทำราชการอยู่ในพระนคร แต่พระยายองนั้นโปรดให้ขึ้นไป อยู่ช่วยราชการด้วยพระยากาวิละที่เมืองนครลำปาง พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสปรึกษาด้วยสมเด็จพระ อนุชาธิราชว่า เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองใหญ่ยังร้างอยู่ หาผู้คนจะ อยู่รักษามิได้ พะม่าได้เมืองฝางแล้วเกลือกจะมาตั้งเมืองเชียง ใหม่เอาเป็นที่มั่น จึงมีพระราชโองการโปรดให้สมเด็จพระอนุชา ธิราช เสด็จขึ้นไปจัดการตั้งเมืองเชียงใหม่ ให้เอาพระยากาวิละ เจ้าเมืองนครลำปางไปครองเมืองเชียงใหม่ ด้วยพระยากาวิละมี ฝีมือเข้มแข็งในการสงคราม จะได้ป้องกันรักษาพระราชอาณา เขตต์ในมลาวประเทศฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือ อย่าให้ปัจจามิตร มาย่ำยีบีฑาได้ พอมีหนังสือบอกเมืองนครลำปางซ้ำลงมาอีกฉะบับ หนึ่งว่า ได้ทราบข่าวว่าจอข้องนระทาแม่ทัพพะม่า ซึ่งตั้งอยู่ณ

เมืองฝางจะยกกองทัพมาตีเมืองนครลำปาง เอาตัวอาประกามะนี และพระยาแพร่ พระยายอง ให้จงได้ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็กราบถวายบังคมลาเสด็จยาตราพยหนาวาทัพจากกรุงเทพมหานคร โดยทางชลมารคขึ้นไปยังเมืองตาก แล้วเสด็จพระราชดำเนินทัพบกไปถึงเมืองนครลำปาง ตั้งค่ายหลวงประทับอยู่นอกเมือง และทัพพะม่าก็หายกมาไม่ จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสให้พระยากาวิละ จัดหาครอบครัวชาวเมืองเชียงใหม่เดิม ซึ่งไปอาศัยอยู่ณเมืองนครลำปางนั้น ให้ยกกลับขึ้นไปอยู่ณเมืองเชียงใหม่ดังเก่า แล้วโปรดตั้งพระยากาวิละเป็นพระยาเชียงใหม่ ให้นายน้อยธรรมผู้น้องที่ ๒ เป็นพระยาอุปราช ให้นายพุทธสารผู้เป็นญาติวงศ์ของพระยากาวิละ ฝ่ายข้างมารดานั้น เป็นพระยาราชวงศ์ ขึ้นไปอยู่รักษาเมืองเชียงใหม่ พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก และพระยาเชียงใหม่ พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ ก็กราบถวายบังคมลายกครอบครัวชาวเมืองทั้งปวงขึ้นไปตั้งอยู่ณเมืองเชียงใหม่ตามรับสั่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งคำโสมผู้น้องรองพระยากาวิละ เป็นพระยานครลำปางแทน ให้ดวงทิพผู้น้องที่ ๓ เป็นพระยาอปราช ให้หมู่ผู้น้อง ๔ ที่เป็นพระยาราชวงศ์ ให้รักษาเมืองนครลำปางสืบไป พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภค เหมือนตั้งเมืองเชียงใหม่นั้น แต่เมืองลำพูนว่างอยู่ด้วยผู้คนยังเบาบางระส่ำระสาย จะแบ่งไปตั้งยังมิได้ก่อน

พระราชทานเรือและเครื่องอาวุธช่วยองเชียงสือ

ฝ่ายองเชียงสือซึ่งหนีออกไปตั้งอยู่ที่เกาะกูด หมดสิ้นสะเบียงอาหารจนต้องกินแต่เนื้อเต่ากับมันกลอย วันหนึ่งองเชียงสือแลเห็นเรือแล่นเข้าไปใกล้เกาะลำ ๑ องเชียงสือตกใจกลัวจึงให้ครอบครัวเข้าไปซ่อนอยู่ในป่า แล้วใช้ให้องจวงลงเรือเล็กไปถามว่าเรือนี้มาแต่ไหน จีนฮุ่นสามีอำแดงโตดญวนเมืองจันทบุรีบอกว่าเรือบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองจันทบุรี ๓๐ เกวียน จะไปจำหน่ายที่เมืองเขมา เมืองเต๊กเซีย ต้องพายุซัดเรือออกไป องจวงจึงบอกแก่จีนฮ่นว่า องเชียงสือหนีมาอยู่ที่เกาะนี้ ให้จีนฮ่นขึ้นไปเฝ้าองเชียงสือด้วยกัน จีนฮุ่นคิดว่าเรือเราลำเดียวพลัดเข้ามาถึงที่นี่โดยจะไม่ไปหาองเชียงสือๆก็จะหักหาญเอา ที่ไหนจะพ้นมือไปได้ จำจะคิดทำคุณไว้ดีกว่า คิดแล้วก็ลงเรือไปด้วยองจวงขึ้นไปหาองเชียงสือ ๆ ปราศรัยว่า เราออกมาอยู่ที่เกาะกูดนี้ช้านานแล้ว ผู้คนหามีข้าวจะกินไม่ เรือจีนฮุ่นซัดออกมาถึงนี่มีข้าวสารก็ดีแล้ว และเงินตราซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานให้เราและมารดาเราเก็บไว้เงิน ๑๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึงนั้น เราจะขอซื้อข้าวสารตามแต่จะขายให้ จีนฮุ่นตอบองเชียงสือว่าท่านออกมาอยู่ที่กันดารอดสะเบียงอาหาร ข้าวสาร ๓๐ เกวียนนั้นข้าพเจ้ายอมให้ท่านทั้งสิ้น ไม่คิดเอาราคา องเชียงสือจึงเขียน

หนังสือสัญญาประทับตรารูปมังกรให้จีนฮุ่นไว้ว่า ถ้าองเชียงสือออกไปตีเอาบ้านเมืองคืนได้เป็นเจ้านายฝ่ายญวนแล้ว ให้จีนฮุ่นออกไปหาองเชียงสือ ๆ จะทดแทนคุณให้ถึงขนาด แล้วองเชียงสือให้พรรคพวกลงไปขนข้าวที่เรือจีนฮ่นขึ้นแล้ว จีนฮ่นก็ลาองเชียงสือกลับมาเมืองจันทบุรี

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครทรงทราบว่า องเชียงสือหนีไปตั้งอยู่เกาะกูด จึงโปรดให้จัดเรือตระเวนหลายลำพร้อมด้วยปืนและกะสุนดินดำ ให้กรมการเมืองตราดส่งไปพระราชทานแก่องเชียงสือที่เกาะกูดให้เป็นกำลังและให้ช่วยลาดตระเวนสลัดด้วย ครั้นองเชียงสือได้รับพระราชทานเรือตระเวนและเครื่องศาสตราวุธ ก็พาสมัครพรรคพวกลงเรือไปตีเอาเมืองเขมา เมืองประมวนสอได้แล้วแต่งให้เรือออกไปลาดตระเวนสลัด จับสลัดญวนได้บ้างยอมเข้าสวามิภักดิ์องเชียงสือบ้าง แล้วองเชียงสือให้ฆ่านายสลัดเสียคน ๑ เอาศีร์ษะใส่ถังมอบให้พระยาราชาเศรษฐีส่งเข้ามากรุงเทพมหานคร และเมื่อองเชียงสือพักอยู่ที่เกาะกูดนั้น ได้แต่งให้องจวงลอบไปสืบการบ้านเมืองตลอดถึงไซ่ง่อน องจวงกลับมาแจ้งว่าได้ไปเกลี้ยกล่อมผู้คนเมืองพระตะพังสมัครเข้าด้วยเป็นอันมาก แล้วองจวงจึงพาองเชียงสือไปพักอยู่ที่ปากน้ำเมืองป่าสัก

ภายหลังองโหเตืองดึก องทงยุงยาน พี่น้องพาครอบครัว

มาทางเมืองลาว มาตามองเชียงสือ เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เจ้าพนักงานนำขึ้นกราบบังคมทูล ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงทรงพระราชดำริว่าองเชียงสือนั้น ให้ลงไปอยู่ข้างล่างใกล้ทะเล จึงหนีไปโดยง่าย ญวนพวกนี้จะต้องให้ไปอยู่ข้างบน ถึงจะคิดหนีออกไปก็ลำบากไม่สะดวก จึงมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ว่า องเชียงสือหนีออกไปจากกรุงเทพมหานครเสียแล้ว ให้องโหเตืองดึก องทงยุงยาน พักครอบครัวไว้ที่บ้านบางโพก่อนเถิด

ครั้นถึงณวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ องเชียงสือมีหนังสือเข้ามาถึงพระยาพระคลัง ให้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “ข้าพเจ้าได้หนีเข้ามาพึ่งพระบารมีพระเดชพระคุณ ทรงพระเมตตากรุณาให้กองทัพออกไปตีเมืองญวนคืนให้ การก็ยังไม่สำเร็จ เพราะด้วยที่กรุงมีการศึกพะม่าติดพันอยู่ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก เมืองประเทศราชทั้งปวงก็รู้แจ้งอยู่แล้ว ข้าพเจ้าได้รับหนังสือเจ้าเมืองตังเกี๋ยและญวนพวกพ้องข้าเก่าของปู่และบิดาข้าพเจ้าว่า ให้ออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนให้จงได้ ข้าพเจ้าจะกราบถวายบังคมลาก็เกรงพระราชอาชญาจะไม่โปรด จึงได้ทำหนังสือตามเรื่องความกราบถวายบังคมลาวางไว้ที่โต๊ะเครื่องบูชาแล้ว จึงได้หนีออกมา ทราบว่าพวกญวนที่รบพุ่งเป็นศึกกับพวกไกเซินไม่มีที่พึ่ง ลงเที่ยวเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ในท้องทะเล ข้าพเจ้าปราบปรามไม่ทิ้งพยศร้าย จึงได้ตัดศีรษะ

ให้เจ้าเมืองบันทายมาศส่งเข้ามาครั้งก่อนแล้ว ครั้งนี้ข้าพเจ้าให้กายดาวคุมเครื่องยศที่พระราชทานแก่ข้าพเจ้า คือกะบี่บั้งทองเล่ม ๑ คนโททอง ๑ ถาดหมากทอง ๑ เข้ามาส่ง ขอรับพระราชทานเรือตระเวนปืนกะสุนดินดำ ที่พระราชทานให้ข้าพเจ้าออกไปลาดตระเวนนั้น ไปทำศึกกับไกเซินต่อไป ถ้าเสร็จการแล้วจึงจะส่งคืนเข้ามาถวาย" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบแล้วจึงพระราชทานปืนกะสุนดินดำเพิ่มเติมออกไปให้อีก ครั้นกายดาวกราบถวายบังคมลากลับไปแล้ว จึงบอกองเชียงสือว่า องโหเตืองดึก องทงยุงยาน พาครอบครัวอพยพหนีไกเซินเข้าไปอยู่กรุงเทพ ฯ

ทัพหลวงไปตีเมืองทะวาย

ในปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙[๑] นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจะเสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงไปตีเมืองทะวาย ให้พะม่าเห็นว่าไทยมีกำลังพอจะทำศึกตอบแทนได้บ้าง จึงมีพระราชดำรัสให้เกณฑ์กองทัพไว้ให้พร้อม ครั้นณวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลา ๓ โมงเช้า ๔ บาท ได้มหาพิไชยฤกษ์ จึงพระบาทสมเด็จบรมนารถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว เสด็จ

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๐.

ยาตรานาวาพยุหทัพหลวงจากกรุงเทพมหานคร โดยทางชลมารค และพลโยธาหาญในกระบวนทัพหลวงยกจากกรุงครั้งนั้น เป็นพล ๒๐,๐๐๐ เศษ พร้อมด้วยเรือพระราชวงศานุวงศ์ และท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง โดยเสด็จพระราชดำเนินเป็นอันมาก ดำรัสให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช เป็นกองหน้า พระยาพระคลัง เป็นเกียกกาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นยกกระบัตร สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นทัพหลัง เสด็จประทับรอนแรมไปตามระยะทางชลมารค ถึงท่าตะกั่วแม่น้ำน้อย จึงเสด็จขึ้นประทับณพระตำหนักค่ายหลวง ซึ่งกองหน้าทำไว้รับเสด็จ แล้วดำรัสให้กองหน้ากองหนุนเป็นคน ๑๐,๐๐๐ ยกล่วงหน้าไปก่อน แล้วทัพหลวงจึงเสด็จพระราชดำเนินตามไป

ครั้งนั้นฝ่ายข้างเมืองทะวาย พระเจ้าอังวะแต่งให้แมงจันจาผู้บุตรสะดุแมงกองลงมาเป็นเจ้าเมือง อนึ่งกองทัพพะม่าซึ่งยกมาทางเมืองมะริดแต่ครั้งก่อนนั้น ก็พร้อมกันอยู่ที่เมืองทะวายทั้งสิ้น ทวายวุ่น กับแกงวุ่น แมงยี่ แม่ทัพและนายทัพนายกองทั้งปวงได้แจ้งว่า กองทัพไทยยกมาทางด่านวังปอเขาสูง จะมาตีเมืองทะวาย แม่ทัพจึงแต่งให้นัดมิแลงถือพล ๓,๐๐๐ ยกมาตั้งค่ายรับอยู่ ณด่านวังปอทัพ ๑ แล้วให้ทวายวุ่นเจ้าเมืองทะวายถือพล ๔,๐๐๐ ยก

มาตั้งค่ายปักกาสะกัดท้องทุ่ง ทางซึ่งจะมาแต่เมืองกลิอ่องถึงเมืองทะวาย แล้วเกณฑ์ให้นายทัพนายกองทั้งปวงคุมพลทหาร ๑,๐๐๐ ยกไปตั้งค่ายรับอยู่ที่เมืองกลิอ่องอีกตำบล ๑ แล้วจัดพลทหารทั้งพะม่าและทะวาย ชาวเมืองขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินกำแพงเมืองโดยรอบ กอบด้วยเครื่องสรรพศาสตราวุธ ปืนใหญ่น้อยพร้อมสรรพ แต่ตัวแกงวุ่น แมงยี่แม่ทัพ ตั้งมั่นรักษาอยู่ในกำแพงจัดการป้องกันเมืองเป็นสามารถ แล้วบอกหนังสือขึ้นไปทูลพระเจ้าอังวะว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ยกทัพหลวงมาตีเมืองทะวาย

ฝ่ายเจ้าพระยารัตนาพิพิธแม่ทัพหน้า เดินทัพข้ามเขาสูงไปแล้ว จึงให้พระยาสุรเสนา พระยามหาอำมาตย์ และท้าวพระยานายทัพนายกองเป็นหลายนาย คุมพลทหาร ๕ ๐๐๐ ล่วงหน้าไปก่อน ลงตกเชิงเขาสูงข้างโน้นถึงค่ายวังปอ ซึ่งทัพพะม่ามาตั้งรับอยู่นั้น จึงพระยาสุรเสนา พระยามหาอำมาตย์ นายกองหน้าก็ให้ตั้งค่ายลงเป็นหลายค่าย ครั้นถึงณวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลาเช้า จึงพระเสนานนท์กับขุนหมื่น และไพร่พลในกองทัพ ยกเข้าปล้นค่ายพะม่า ๆ ยิงปืนนกสับออกมาแต่ในค่าย ต้องต้นขาเบื้องซ้ายพระเสนานนท์ พลทหารเข้าช่วยพะยุงพามาเข้าในค่าย จึงพระยามหาอำมาตย์ก็ขับพลทหารหนุนเข้าไปปล้นค่ายพะม่า ๆ ต่อรบเป็นสามารถ จะหักเอาค่ายมิได้ก็ถอยออกมา แต่ยกเข้าปล้นดังนั้นเป็นหลายวัน พระยาสุรเสนา พระยาสมบัติบาล

ต้องปืนข้าศึกตายในที่รบ ครั้นณวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ จึงเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา ก็ยกพลทหารหนุนไปช่วยกองหน้า เข้าระดมตีค่ายพะม่าๆ ต่อรบเป็นสามารถรบกันตั้งแต่เช้าจนค่ำ พลทัพไทยก็หนุนเนื่องกันเข้าไปมิได้ท้อถอย บ้างเย่อแย่งปีนค่าย พะม่าสู้รบอยู่จนเวลาประมาณยาม ๑ นัดมิแลงนายทัพเห็นเหลือกำลังจะต้านทานมิได้ ก็พาพลทหารแตกออกทางหลังค่ายหนีไปเมืองกลิอ่อง กองทัพไทยก็ได้ค่ายวังปอ แล้วให้ม้าใช้รีบลงมากราบทูลพระกรุณายังทัพหลวง แล้วตั้งพักรี้พลอยู่ณค่ายวังปอ ๒ วัน

ครั้นณวันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ กองทัพหน้าก็ยกตามลงไปถึงค่ายเมืองกลิอ่อง ฝ่ายทัพหลวงก็เสด็จขึ้นข้ามเขาสูงหนุนไป และเขานั้นชันนักจะทรงช้างพระที่นั่งขึ้นไปมิได้ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ผูกราวแล้วต้องทรมานพระกาย เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาทยึดราวขึ้นไปตั้งแต่เชิงเขา แต่เช้าจนเที่ยงจึงถึงยอดเขา และช้างซึ่งขึ้นเขานั้น ต้องเอางวงยึดต้นไม้จึงเหนี่ยวกายขึ้นไปได้ความลำบากนัก ช้างที่พลาดพลัดตกเขาลงมาตายทั้งคนทั้งช้างก็มีบ้าง จึงมีพระราชโองการดำรัสว่า “ไม่รู้ว่าทางนี้เดินยาก พาลูกหลานมาได้ความลำบากยิ่งนัก” เมื่อจะลงไปเชิงเขาข้างโน้น ก็เสด็จพระราชดำเนินทรงยึดราวไปเหมือนกัน ครั้นกองทัพหลวงยกข้ามเขาสูงล่วงพ้น

ไปแล้ว จึงเสด็จยั้งทัพหลวงหยุดประทับแรมอยู่ณค่ายวังปอ ให้ตำรวจไปเร่งกองหน้าให้ตีเมืองกลิอ่องให้แตกโดยเร็ว เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช ก็ขับพลทหารเข้าหักค่ายเมืองกลิอ่อง พะม่าต่อรบเป็นสามารถ และรบกันทั้งกลางวันกลางคืน เสียงปืนยิงโต้ตอบกันมิได้หยุดหย่อน ครั้นถึงณวันเสาร์ เดือน๔ ขึ้น๒ค่ำ เวลากลางคืนยามเศษ เจ้าเมืองทะวายและนัดมิแลงเห็นเหลือกำลังจะต้านทานต่อรบมิได้ ก็เปิดประตูหนีออกทางหลังค่ายแตกพ่ายหนีไปเมืองทะวาย กองทัพไทยก็ได้เมืองกลิอ่อง ให้หยุดพักพลจัดหาสะเบียงอาหารอยู่ที่นั่นหลายวัน แล้วแต่งให้กองสอดแนมลงไปสืบ แจ้งว่าพะม่าตั้งค่ายปืกกาสะกัดท้องทุ่ง คอยรับอยู่กลางทางซึ่งจะลงไปเมืองทะวาย จึงบอกไปกราบบังคมทูลพระกรุณายังทัพหลวงณค่ายวังปอ จึงมีพระราชดำรัสให้กองหน้าตรวจเตรียมรี้พลจงกวดขันทุกทัพทุกกอง อย่าประมาทให้เสียทีแก่ข้าศึกได้ ให้ยกไปตีค่ายปืกกาพะม่าให้แตกในวันเดียว แม้นล่วงวันไปจะเอาโทษแก่นายทัพนายกองถึงสิ้นชีวิต ครั้นณวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๙ ค่ำ เวลาเช้า กองหน้าก็ยกพลทหารเข้าระดมตีค่ายปืกกา และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย กั้นสัปทนแดงดายไปทั้งท้องทุ่ง ปันหน้าที่กันเร่งขับพลทหารเข้ารบหักค่ายปืกกาพร้อมกันทุกทัพทุกกอง ยิงปืนใหญ่น้อยเสียงสะเทือนสะท้านไปทั้งท้องทุ่ง พะม่ายิงปืนใหญ่

น้อยออกจากค่ายปีกกาทุกหน้าที่ รบกันแต่เช้าจนพลบค่ำ พลทหารไทยเยียดยัดหนุนเนื่องกันเข้าไปมิได้ท้อถอย บ้างปีนค่ายแย่งค่ายต่อรบกันถึงอาวุธสั้น พลพะม่าสู้รบต้านทานมิได้เหลือกำลัง ก็แตกฉานพ่ายหนีเข้าเมือง พลทัพไทยตีค่ายปีกกาแตกแล้วก็ยกติดตามลงไปเมืองทะวายในเวลากลางคืนวันนั้น

ฝ่ายแกงวุ่น แมงยี่ แม่ทัพใหญ่ และแมงจันจาเจ้าเมืองทะวาย กับทั้งนายทัพนายกองทั้งปวงก็คิดปรึกษากันว่า จะล่อให้ทัพไทยเข้าอยู่ในเมืองแล้วจะล้อมเมืองไว้ชั้นนอก ด้วยเห็นว่าพลเมืองเป็นทะวาย ไทยอดสะเบียงอาหารเข้าก็จะแย่งชิงพลเมืองกิน ไพร่พลเมืองได้ความเดือดร้อนนักก็จะเกิดเป็นกบฏขึ้นในเมือง พะม่าก็จะมีชัยชำนะถ่ายเดียว ปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้วก็ชวนกันออกจากเมืองหนีข้ามแม่น้ำไปผั่งโน้นก็มีบ้าง ที่ยังอยู่ในเมืองก็มีบ้าง แต่มิได้มีผู้คนขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินกำแพงเมือง ถึงณวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๙ ค่ำเวลาเช้า พลทัพไทยกองหน้าก็ยกไปถึงเชิงกำแพงเมืองทะวาย ไม่เห็นผู้คนขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทิน แต่ประตูเมืองนั้นปิดอยู่ แม่ทัพจึงปรึกษากันว่า ครั้นจะทำลายประตูเมืองเข้าไปในเมือง ก็เกรงว่าพะม่าจะแต่งกลซุ่มพลทหารไว้ ควรรอทัพอยู่แต่นอกเมืองก่อน คอยดูท่วงทีพะม่าจะทำประการใดปรึกษาเห็นพร้อมกันดังนั้น จึงถอยออกมาตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ๓ ด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำ ฝ่าย

นายทัพนายกองพะม่าเห็นว่าทัพไทยยั้งอยู่มิได้เข้าเมืองแล้ว ก็ผ่อนกันกลับเข้าเมืองเกณฑ์พลทหารขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินกำแพงเมืองป้องกันรักษาเมืองเป็นสามารถ

ฝ่ายทัพหลวงก็เสด็จพระราชดำเนินยกตามกองหน้าเข้าไปตั้งค่ายหลวงใกล้เมือง ห่างค่ายกองหน้าซึ่งตั้งล้อมเมืองออกมาประมาณ ๕๐ เส้น ดำรัสให้กองทัพสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรยกไปตั้งค่ายใหญ่หนุนค่ายกองหน้าอยู่หน้าค่ายหลวง ขณะนั้นช้างต้นพังเทพลีลาป่วยลงไม่จับหญ้าถึง ๓ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกนัก ด้วยเป็นช้างพระที่นั่งข้าหลวงเดิม ได้เคยทรงเสด็จไปงานพระราชสงครามมาแต่ก่อนทุกครั้ง ทรงพระอาลัยว่าเป็นราชพาหนะเพื่อนทุกข์เพื่อนยากเกรงจะล้มเสีย จึงทรงพระอธิษฐานเสกเข้า ๓ ปั้นให้ช้างนั้นรับพระราชทานด้วยเดชะพระบารมีเป็นมหัศจรรย์ ช้างนั้นก็หายไข้เป็นปกติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระไทยยิ่งนัก ฝ่ายนายทัพนายกองพะม่าซึ่งตั้งรักษาเมืองทะวายอยู่นั้น เกรงกลัวพระเดชานุภาพเป็นกำลัง มิได้ยกพลทหารออกต่อรบนอกเมือง เป็นแต่รักษาเมืองนิ่งอยู่

กองทัพไทยตั้งล้อมเมืองทะวายอยู่กึ่งเดือน สะเบียงอาหารก็เบาบางลง ขณะนั้นเจ้าอินท์ซึ่งเป็นบุตรพระเจ้าล้านช้างเก่า จึงกราบทูลพระกรุณาว่า จะขออาสายกเข้าปีนปล้นเอาเมือง มีพระราชโองการดำรัสห้ามว่า ทัพหลวงตั้งอยู่ใกล้เมืองนักเกรงจะไม่

สมคะเนล่าถอยออกมา ข้าศึกได้ทีจะยกออกจากเมืองไล่ติดตาม กะทั่งปะทะค่ายหลวง จะเสียทีเหมือนเมื่อครั้งเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก ภายหลังพระยาสีหราชเดโชและท้าวพระยานายทัพนายกองเป็นหลายนาย กราบบังคมทูลขออาสาปล้นเอาเมือง ก็ดำรัสห้ามเสียเหมือนดังนั้น พอสะเบียงอาหารขัดถงก็ดำรัสให้เลิกทัพหลวงถอยมาทางคะมองส่วย ให้กองทัพหน้ารอรั้งมาเบื้องหลัง พะม่ายกทัพติดตามกองหน้ากรบมาจนสิ้นแดนเมืองทะวาย

ในขณะนั้นฝ่ายสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าเสด็จพระราชดำเนินพยุหโยธาทัพออกจากเมืองทะวาย ก็เสด็จยาตราทัพออกจากเมืองนครลำปางกลับมายังพระนครแล้ว ก็เสด็จโดยทางชลมารคออกไปตามเสด็จถึงแม่น้ำน้อย. พอทัพหลวงเสด็จกลับมาถึงพระตำหนักค่ายท่าเรือ ก็เสด็จขึ้นไปเฝ้ากราบถวายบังคมทูลว่า “ขอเชิญเสด็จพระราชดำเนินคืนยังพระนครเถิด ข้าพระพุทธเจ้าจะตั้งทัพอยู่ที่นี่ ดูทีพะม่าจะทำประการใด จะได้คิดอ่านป้องกันสู้รบรักษาพระราชอาณาเขตต์” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงเสด็จกรีฑานาวาทัพกลับคืนยังกรุงเทพมหานคร ฝ่ายกองทัพพะม่ายกติดตามมาพ้นสิ้นแดนเมืองทะวายแล้วก็ยั้งทัพอยู่ มิได้ยกล่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ ก็เลิก

ทัพกลับไปเมืองทะวาย สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ทรงจัดให้พลหัวเมืองอยู่รักษาด่านทางมั่นคงแล้ว ก็เสด็จเลิกทัพกลับยังพระนคร

ฝรั่งเข้ามาพะนันชกมวย

ลุจุลศักราช ๑๑๕๐ ปีวอก สัมฤทธิศก[๑] มีกำปั่นฝรั่งเศสเข้ามาถึงพระนครลำ ๑ ฝรั่งซึ่งเป็นนายกำปั่นนี่น้อง ๒ คน และน้องชายนั้นเป็นคนมวยมีฝีมือ เที่ยวพะนันชกมวยชะนะมาเป็นหลายเมืองแล้ว ครั้นเข้ามาถึงพระนคร จึงบอกให้ล่ามกราบเรียนพระยาพระคลัง ว่าจะขอชกมวยพะนันกับคนมวยในพระนครนี้ พระยาพระคลังจึงกราบบังคมทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึงมีพระราชโองการดำรัสปรึกษาสมเด็จพระอนุชาธิราช ๆ กราบทูลว่า “ครั้นจะไม่แต่งคนมวยออกต่อสู้ด้วยฝรั่ง ๆ เป็นคนต่างประเทศก็จะดูหมิ่นว่าพระนครนี้ หาคนมวยดีจะต่อสู้มิได้ ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอรับแต่งคนมวยที่มีฝีมือออกต่อสู้กับฝรั่ง เอาชัยชะนะให้จงได้” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงดำรัสให้พระยาพระคลังบอกแก่ฝรั่งรับพะนันชกมวยกัน

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๑.

วางเดิมพันเป็นเงิน ๕๐ ชั่ง จึงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ จัดได้หมื่นผลาญผู้หนึ่งเป็นทนายเลือกในพระราชวังหน้า รูปกายล่ำสันมีฝีมือดีกว่าพวกมวยสิ้นทั้งนั้น จึงดำรัสให้ปลูกพลับพลาใกล้โรงละครฝ่ายตะวันตกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งสนามมวยที่นั้น ครั้นถึงวันกำหนดจะชกมวยพะนันกับฝรั่ง จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้แต่งตัวหมื่นผลาญเอาน้ำมันว่านอันอยู่คงชะโลมทั่วทั้งกาย แล้วให้ขึ้นคอคนลงมายังพระบรมมหาราชวัง ฝ่ายฝรั่งเศสนายกำปั่นทั้ง ๒ คนพี่น้องกับพรรคพวกบ่าวไพร่ ก็ขึ้นมาพร้อมที่สนามมวยในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกประทับพลับพลาทอดพระเนตรพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จประทับบนพลับพลาชั้นลดที่ ๒ และพระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเฝ้าอยู่พร้อมกันเป็นอันมาก จึงให้เอาเส้นเชือกขึงเป็นวงสนาม แล้วหมื่นผลาญกับฝรั่งคู่มวยก็เข้ามากราบถวายบังคมในกลางสนาม แล้วยืนขึ้นตั้งท่าเข้าชกกัน และฝรั่งนั้นล้วงมือจะจับหักกะดูกไหปลาร้าหมื่นผลาญ ๆ ยกมือขึ้นกัน และชกพลางถอยพลาง ฝรั่งถูกต้องหมัดก็มิได้ล้ม ตั้งแต่ล้วงอย่างเดียว หมื่นผลาญก็ถอยพลางชกพลางฝรั่งจะจับหมื่นผลาญไม่ได้ ฝรั่งพี่ชายเห็นดังนั้นจึงลุกเข้าไปผลักหมื่นผลาญไม่ให้ถอยหนี สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทอด

พระเนตรเห็นดังนั้นก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าเล่นชกพะนันกันก็ตัวแต่ตัวไฉนจึงช่วยกันเป็น ๒ คนเล่า จึงเสด็จลงจากพลับพลาโดยเร็ว ยกพระบาทถีบเอาฝรั่งพี่ชายล้มลง ขณะนั้นพวกทนายเลือกก็วิ่งกรูกันเข้าชกต่อยฝรั่งทั้ง ๒ คนพี่น้องเจ็บป่วยเป็นสาหัส พวกบ่าวไพร่ฝรั่งก็เข้าแบกหามนายลงไปยังกำปั่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสสั่งพระราชทานหมอนวดหมอยาให้ลงไปรักษาพยาบาล ฝรั่งทั้ง ๒ คนหายป่วยแล้วก็บอกล่ามให้กราบเรียนพระยาพระคลัง ให้ช่วยกราบทูลถวายบังคมลาแล้วถอยกำปั่นเลื่อนลงไปจากพระนคร ออกจากปากน้ำเมืองสมุทรปราการ ตกถึงท้องทะเลใหญ่แล้วก็ใช้ใบไป

พระราชทานเรือรบและปืนช่วยองเชียงสือ

ในเดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก[๑] นั้น องเชียงสือมีหนังสือเข้ามาฉะบับ ๑ ใจความว่า “ด้วยโปรดให้กายดาวคุมสิ่งของออกไปพระราชทานนั้น ระยะทางไกลไปมากันดารนักข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก บัดนี้นายทัพนายกองและไพร่พลพวกไกเซินหาปกติกันไม่ หนีมาหาข้าพเจ้าหลายพวกหลายเหล่า ข้าพเจ้าทราบว่าองโหเตืองดึก องทงยุเยาน เป็นขุนนาง

๑. พ.ศ. ๒๓๓๑.

ของข้าพเจ้า ไกเซินจับไปได้ บัดนี้องโหเตียงดึก องทงยุงยาน หนีไกเซินมาอยู่ณกรุงเทพมหานคร และองโหเตียงดึก องทงยุงยาน รู้แยบคายการศึกอยู่ ขอรับพระราชทานองโหเตียงดึก องทงยุงยาน ออกไป จะได้ช่วยข้าพเจ้าทำศึกกับไกเซินต่อไป และปืนกะสุนดินดำมีน้อย ขอรับพระราชทานปืนกะสุนดินดำให้องโหเตียงดึก องทงยุงยาน คุมออกไปพระราชทานข้าพเจ้าด้วย" ได้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงโปรดพระราชทานเรือรบให้องโหเตียงดึกลำ ๑ องทงยุงยานลำ ๑ ปืนกะสุนดินดำพร้อม ออกไปช่วยการศึกองเชียงสือที่เมืองญวน องโหเตียงดึก องทงยุงยาน ออกไปด้วยกายดาว พบองเชียงสือที่ปากน้ำเมืองบ่าสักแล้ว องเชียงสือจึงเกลี้ยกล่อมญวน เขมร เข้าด้วยเป็นอันมาก ก็ยกทัพเรือขึ้นไปถึงแพรกทะเลิง ญวนไกเซินชื่อองดกเซมยกมาจากเมืองไซ่ง่อนได้สู้รบกัน องดกเซมสู้มิได้หนีไป องเชียงสือก็ได้รี้พลเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะญวนทั้งปวงนั้นนับถือว่าเป็นเจ้านายของตัว ครั้งนั้นองเชียงสือยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองไซ่ง่อนก็ได้โดยง่าย

ทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่

ครั้นมาถึงณเดือน ๘ ในปีวอก สัมฤทธิศกนั้น สมเด็จพระ

เจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระชนมายุได้ ๒๑ พรรษา ควรจะทรงบรรพชาอุปสมบท และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศร์ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ทั้ง ๒ พระองค์ พระชนมายุเกินอุปสมบทแล้วยังหาได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ออกทรงผนวช ครั้นณวันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินณพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะ และราชวงศานุวงศ์ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลาย สโมสรสันนิบาตโดยอันดับ จึงเสนาบดีปรึกษาให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรทรงผนวชก่อน ถึงอ่อนพระชนมพรรษาก็เป็นลูกหลวงเอก มีบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์ ๆ นั้น เป็นแต่พระโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ พระชนม์แก่กว่าก็จริง แต่บรรดาศักดิ์ต่ำกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ให้ทรงผนวชทีหลัง ครั้นเสร็จอุปสมบทแล้วก็ประทับอยู่ในพระอุโบสถ เวลาบ่ายพระสงฆ์ราชาคณะสวดพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าพระสงฆ์ฉันเป็นการฉลองเสร็จแล้ว ก็ตั้งกระบวนแห่กรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นไปประทับอยู่วัดสมอราย

องเชียงสือถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๑
พระราชทานกำลังช่วยองเชียงสือ

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ในปีวอก สัมฤทธิศก นั้น องเชียงสือมีหนังสือบอกเข้ามาฉะบับ ๑ ใจความในหนังสือว่า เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ องเชียงสือตีได้เมืองไซ่ง่อน เมืองโลกนาย เมืองบาเรีย แล้ว ครั้นมาถึงเดือน ๑๒ องเชียงสือคิดถึงพระเดชพระคุณ จึงได้ทำต้นไม้เงิน ๑ ทอง ๑ ด้วยฝีมีช่างลายแทงทั้งต้นและกะถางสูง ๒๐ นิ้ว แต่งให้องโบโฮคุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ก็โปรดให้ไปบชาไว้ในหอพระเจ้า ในหนังสือนั้นว่าอ้ายเชียงซำผู้รักษาเมืองไซ่ง่อนแตกหนีมาอยู่เมืองบ่าสัก และขอพระราชทานยืมเรือรบ ๓๐ ลำ กับปืนหน้าเรือปืนท้ายเรือกะสุนดินดำออกไป และขอกองทัพเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์เขมร ๓,๐๐๐ คน จะให้ตัดผมเปีนไทยไปช่วยตีเมืองบ่าสัก จับอ้ายเชียงซำ ก็โปรดให้องโบโฮ องโหเตืองดึก องไกจัด ไปเลือกเรือรบก็มีแต่เรือชำรุด ได้เรือดี ๕ ลำ พระราชทานปืนนกโพรงออกไปด้วย ๗๐ กะบอก กะสุนดินดำสำหรับเรือพร้อม และมีตราออกไปให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ แต่งกองทัพเขมรลงไปช่วยองเชียงสือ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ไปถึงพร้อมกับองเชียงสือ ก็เข้าล้อมเมืองบ่าสักไว้ อ้ายเชียงซำก็เข้าหาองเชียงสือ แล้วองเชียงสือก็ให้พระยาจักรี

(แกบ) เขมรรักษาเมืองบ่าสักไว้เป็นเมืองของเขมร เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็กลับไปเมืองเขมร

ทำสังคายนาพระไตรปิฎก

ในปีวอกสัมฤทธิศกนั้น พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริถึงพระไตรปิฎกธรรม อันเป็นมูลรากแห่งพระปริยัติศาสนา ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้เป็นค่าจ้างลานจารึกพระไตรปิฎกลงลานแต่บรรดามีฉะบับในที่ใด ๆ ที่เป็นอักษรลาว อักษรรามัญ ก็ให้ชำระแปลงออกเป็นอักษรขอม สร้างขึ้นไว้ในตู้ณหอพระมณเฑียรธรรม และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ให้เล่าเรียนทุก ๆ พระอารามหลวงตามความปรารถนา

จึงจมื่นไวยวรนารถกราบทูลว่า พระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างขึ้นไว้ทุกวันนี้ อักขระบทพยัญชนะตกวิปลาศอยู่แต่ฉะบับเดิมมา หาผู้จะทำนุบำรุงตกแต้มดัดแปลงให้ถูกต้องบริบูรณ์ขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงสดับจึงทรงพระปรารภว่า พระบาลีและอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ เมื่อและผิดเพี้ยนพิปลาศอยู่เป็นอันมากฉะนี้ จะเป็นเค้ามูลพระศาสนากระไรได้ อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกมีอยู่ทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็น

ว่าพระปริยัติศาสนา และปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา จะเสื่อมศูนย์เป็นอันเร็วนัก สัตวโลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งบมิได้ในอนาคตภายหน้า ควรจะทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาไว้ให้ถาวรวัฒนาการ เป็นประโยชน์ไปแก่เทพดามนุษย์ทั้งปวง จึงจะเป็นทางพระบรมโพธิญาณบารมี

ทรงพระราชดำริฉะนี้แล้ว จึงดำรัสให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นประธานในพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ให้อาราธนาสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ ฐานานุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูป มารับพระราชทานฉัน ครันเสร็จสังฆภัตตกิจแล้ว พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายนมัสการดำรัสเผดียงถามพระราชาคณะทั้งปวงว่า พระไตรปิฎกธรรมทุกวันนี้ ยังถูกต้องบริบูรณ์อยู่หรือพิรุธผิดเพี้ยนประการใด จึงสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะทั้งปวงพร้อมกันถวายพระพรว่า “พระบาลีและอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้พิรุธมาช้านานแล้ว หากษัตริย์พระองค์ใดจะทำนุบำรุงให้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้ แต่กำลังอาตมาภาพทั้งปวงก็คิดจะใคร่ทำนุบำรุงอยู่ แต่เห็นจะไม่สำเร็จ และกาลเมื่อสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์พระพุทธองค์ผู้ทรงทศอรหาทิคุณอันประเสริฐ เมื่อพระองค์บรรทมเหนือพระปรินิพพานมัญจพุทธอาสน์ เป็นอนุฎฐานะไสยาสน์ณระหว่างนางรังทั้งคู่ในสาลว

โนทยานของพระเจ้ามลราชใกล้กรุงกุสินารานคร มีพระพุทธฎีกาตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกรสงฆ์ทั้งปวง พระธรรมวินัยอันใดทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์อันพระตถาคตเทศนาสั่งสอนท่าน เมื่อพระตถาคตนิพพานแล้ว พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้นจะเป็นครูสั่งสอนท่านและสรรพสัตว์ทั้งปวงต่างองค์พระตถาคตสืบไป พระองค์ตรัสมอบพระพุทธศาสนาไว้อาศัยพระปริยัติธรรมฉะนี้แล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน”

“จำเดิมแต่สมเด็จพระสัพพัญญูเจ้านิพพาน ถวายพระเพลิงแล้วได้ ๗ วัน พระมหากัสสปเถรเจ้าระลึกถึงคำพระสุภัททภิกษุว่ากล่าวติเตียนพระบรมศาสดาเป็นมูลเหตุ จึงดำริการจะทำสังคายนา เลือกสรรพระภิกษุทั้งหลาย ล้วนพระอรหันต์ทรงพระจตุปฏิสัมภิทาญาณกับพระอานนท์เป็นเสกขบุคคลพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้พระอรหัตต์ในราตรีรุ่งขึ้นวันจะสังคายนา พอครบ ๕๐๐ พระองค์ มีพระเจ้าอชาตศัตรูราชเป็นศาสนูปถัมภก ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในพระมณฑป แทบถ้ำสัตตบรรณคูหาณเขาเวภารบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์มหานคร ๗ เดือนจึงสำเร็จการปฐมสังคายนา

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วได้ ๑๐๐ ปี พระภิกษุชาววัชชีคามเป็นอลัชชีสำแดงวัตถุ ๑๐ ประการ กระทำผิดพระวินัยบัญญัติ และพระมหาเถรขีณาสพ ๘ พระองค์ มีพระยศเถรเป็น

ต้น พระเรวัตตเถรเป็นปริโยสาน ชำระทศวัตถุอธิกรณ์ ๑๐ ประการให้ระงับ ยังพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ แล้วเลือกสรรพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณ ๗๐๐ พระองค์ มีพระสัพพกามีเถรเจ้าเป็นประธาน ทำสังคายนาพระไตรปิฎก ในวาลุการามมหาวิหารใกล้กรุงเวสาลี พระเจ้ากาลาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ๙ เดือนจึงสำเร็จการทุติยสังคายนา

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๑๙ ปี ครั้งนั้นเหล่าเดียรถีย์เข้าปลอมบวชในพระศาสนา จึงพระโมคคลีบุตรดิศเถรยังพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชให้เรียนรู้ในพุทธสมัย แล้วชำระสีกเดียรถีย์เสีย ๖๐,๐๐๐ ยังพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ แล้วพระโมคคลีบุตรดิศเถรจึงเลือกพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณ ๑,๐๐๐ พระองค์ ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในอโสการามวิหารใกล้กรุงปาตลีบุตรมหานคร พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ๙ เดือนจึงสำเร็จตติยสังคายนา

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๓๘ ปี จึงพระมหินทรเถรเจ้าออกไปลังกาทวีป บวชกุลบุตรให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม คือหยั่งรากพระพุทธศาสนาลงในเกาะลังกาแล้ว พระขีณาสพทั้ง ๓๘ พระองค์ มีพระมหินทรเถร และพระอริฏฐเถรเป็นประธาน กับพระสงฆ์ซึ่งทรงพระปริยัติธรรม ๑,๑๐๐ รูป ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในมณฑปถูปารามวิหารใกล้กรุงอนุราธบุรี พระ

เจ้าเทวานัมปิยดิศเป็นศาสนูปถัมภก ๑๐ เดือนจึงสำเร็จการจตุตถสังคายนา

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๔๓๓ ปี ครั้งนั้นพระอรหันต์ทั้งปวงในลังกาทวีปพิจารณาเห็นว่า พระพุทธศาสนาจะเสื่อมลง เพราะพระสงฆ์ซึ่งทรงพระไตรปิฎกให้ขึ้นปากเจนใจนั้นเบาบางลงกว่าแต่ก่อน จึงเลือกพระอรหันต์อันทรงปฏิสัมภิทาญาณ และพระสงฆ์บุถุชนผู้ทรงพระปริยัติธรรมมากกว่า ๑,๐๐๐ ประชุมกันในมหาวิหารใกล้เมืองอนุราธบุรี พระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยเป็นศาสนูปถัมภก ทำมณฑปถวายให้ทำการสังคายนา คือจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลาน ทั้งพระบาลีและอรรถกถาเป็นสิงหฬภาษา ปี ๑ จึงสำเร็จการปัญจมสังคายนา

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๙๕๖ ปี จึงพระพุทธโฆษาจารย์เจ้าออกไปแต่ชมพูทวีป แปลพระไตรปิฎกอันเป็นสิงหฬภาษาออกเป็นมคธภาษา แล้วจารึกลงในใบลานใหม่ ในโลหปราสาทเมืองอนุราธบุรี พระเจ้ามหานามเป็นศาสนูปถัมภก ปี ๑ จึงสำเร็จ นับเนื่องเข้าในฉัฏฐมสังคายนา

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๑๕๘๗ ปี ครั้งนั้นพระเจ้าปรากรมพาหุราชได้เสวยราชสมบัติในลังกาทวีป ย้ายพระนครจากอนุราธบุรีมาตั้งอยู่เมืองปุรัตถิมมหานคร จึงพระกัสสปเถรเจ้า กับพระสงฆ์บุถุชนผู้ทรงธรรมวินัย ประชุมกันชำระพระไตร

ปิฎกซึ่งเป็นสิงหฬภาษาบ้าง มคธบ้าง ปะปนกันอยู่ ให้แปลงแปลออกเป็นมคธภาษาทั้งสิ้น แล้วจารึกลงลานใหม่ พระเจ้าปรากรมพาหุราชเป็นศาสนูปถัมภก ปี ๑ จึงสำเร็จบริบูรณ์ นับเนื่องเข้าในสัตตมสังคายนา

"เบื้องหน้าแต่นั้นมา จึงพระเจ้าธรรมานุรุธผู้เสวยราชสมบัติณเมืองอริมัตถบุรี คือเมืองภุกาม ออกไปจำลองพระไตรปิฎกในลังกาทวีปเชิญลงลำเภามายังชมพูทวีปนี้ แต่นั้นมาพระปริยัติธรรมจึงแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศทั้งปวง บรรดาที่เป็นสัมมาทิฏฐินับถือพระรัตนไตรนั้นได้จำลองต่อ ๆ กันไป เปลี่ยนแปลงอักษรตามประเทศภาษาของตน ๆ ก็ผิดเพี้ยนวิปลาศไปบ้างทุก ๆ พระคัมภีร์ ที่มากบ้าง ที่น้อยบ้าง

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ ๒๐๒๐ ปี จึงพระธรรมทินนเถรเจ้า ผู้เป็นมหาเถรอยู่ณเมืองนเพสินคร คือเมืองเชียงใหม่ พิจารณาเห็นว่าพระไตรปิฎกพิรุธมากทั้งพระบาลี และอรรถกถาฎีกา จึงถวายพระพรแก่พระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิดิลกราช ซึ่งเสวยราชสมบัติณเมืองเชียงใหม่ว่า จะชำระพระปริยัติธรรมให้บริบูรณ์ พระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิดิลกราช จึงให้กระทำพระมณฑปในมหาโพธารามวิหารในพระนคร พระธรรมทินเถรจึงเลือกพระสงฆ์ซึ่งทรงพระไตรปิฎกมากกว่า ๑๐๐ ประชุมพร้อมกันในพระมณเฑปนั้น กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกตกแต้มให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ พระเจ้า

ศิริธรรมจักรวรรดิ์ดิลกราชเป็นศาสนูปถัมภก ปี ๑ จึงสำเร็จ นับเนื่องเข้าในอัฏฐมสังคายนาอีกครั้งหนึ่ง

"เบื้องหน้าแต่นั้นมา พระเถรานุเถรในชมพูทวีปได้เล่าเรียนพระไตรปิฎกและสร้างสืบต่อกันมา และท้าวพระยาเศรษฐีคฤหบดีมีศรัทธาสร้างไว้ในประเทศต่างๆ คือ เมืองไทย เมืองลาว เมืองเขมร เมืองพะม่า เมืองมอญ เป็นอักษรสำสมผิดเพี้ยนกันอยู่เป็นอันมาก หาท้าวพระยาและสมณะผู้ใดที่จะศรัทธาสามารถอาจชำระพระไตรปิฎกขึ้นไว้ให้บริบูรณ์ ดุจท่านแต่ก่อนนั้นมิได้

"ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ ๒๓๐๐ ปีเศษแล้ว บรรดาเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง ก็เกิดการยุทธสงครามแก่กันถึงพินาศฉิบหายด้วยภัยแห่งปัจจามิตร มีผู้ร้ายเผาวัดวาอารามพระไตรปิฎกก็สาบศูนย์สิ้นไป จนถึงกรุงศรีอยุธยาเก่าก็ถึงแก่กาลพินาศแตกทำลายด้วยภัยพะม่าข้าศึก พระไตรปิฎกและพระเจดียสถานทั้งปวงก็เป็นอันตรายสาบศูนย์ไป สมณะผู้รักษาร่ำเรียนพระไตรปิฎกนั้น ก็พลัดพรายล้มตายเป็นอันมาก หาผู้ใดที่จะเป็นที่พำนักป้องกันข้าศึกศัตรูมิได้ เหตุฉะนี้พระไตรปิฎกจึงมิได้บริบูรณ์ เสื่อมศูนย์ร่วงโรยมาจนเท่ากาลทุกวันนี้"

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ เมื่อได้ทรงสดับพระสงฆ์ราชา

คณะถวายพระพรโดยพิสดารดังนั้น จึงดำรัสว่า “ครั้งนี้ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง จงมีอุตสาหะในฝ่ายพระพุทธจักรให้พระไตรปิฎกบริบูรณ์ขึ้นให้จงได้ ฝ่ายข้างอาณาจักรที่จะเป็นศาสนูปถัมภกนั้น เป็นพนักงานโยม ๆ จะสู้เสียสละละชีวิตบูชาพระรัตนตรัย สุดแต่จะให้พระปริยัติบริบูรณ์เป็นมูลที่จะตั้งพระพุทธศาสนาจงได้” พระราชาคณะทั้งปวงรับสาธุแล้วถวายพระพรว่า “อาตมาภาพทั้งปวงมีสติปัญญาน้อยนักไม่เหมือนท่านแต่ก่อน แต่จะอุตส่าห์ชำระพระปริยัติธรรมสนองพระเดชพระคุณตามสติปัญญา และสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาครั้งนี้ ก็นับได้ชื่อว่านวมสังคายนาคำรบ ๙ ครั้งจะยังพระปริยัติศาสนาให้ถาวรวัฒนายืนยาวไปในอนาคตสมัยสิ้นกาลช้านาน” แล้วถวายพระพรลาออกมาประชุมพร้อมกันณวัดบางว้าใหญ่ จึงสมเด็จพระสังฆราชให้เลือกสรรพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญอันดับ ที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกในเวลานั้น จัดได้พระสงฆ์ ๒๑๘ รูปกับราชบัณฑิตยาจารย์ ๓๒ คน ที่จะทำการชำระพระไตรปิฎก

จึงมีพระราชดำรัส ให้จัดการที่จะทำสังคายนาณวัดนิพพานาราม เหตุประดิษฐานอยู่หว่างพระราชวังทั้ง ๒ และครั้งนั้นจึงพระราชทานนามใหม่ให้ชื่อวัดพระศรีสรรเพ็ชญดาราม แล้วทรงบริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่ายเกณฑ์พระราชวงศานุวงศ์ และข้า

ราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งพระราชวังหลวง พระราชวังบวร ฯ พระราชวังหลัง ให้ทำสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์ ซึ่งชำระพระไตรปิฎกทั้งเช้าทั้งเพล เวลาละ ๔๓๖ สำรับทั้งคาวหวาน พระราชทานเป็นเงินตราค่าขาทนียโภชนียาหารสำรับค่ละบาท

ครั้นณวันกัตติกปุรณมีเพ็ญเดือน ๑๒ ในปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พระพุทธศักราช ๒๓๓๑ พรรษา เป็นพุธวาร ศุกรบักษ์ดฤถี เวลาบ่าย ๓ โมง มีพระราชกำหนดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีสรรเพ็ชญดาราม แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินด้วยมหันตราชอิสริยยศบริวารยศ พร้อมด้วยเครื่องสูง และปี่กลองชะนะแห่ออกจากพระราชวังไปยังพระอาราม เสด็จณพระอุโบสถทรงถวายนมัสการพระรัตนตรัยด้วยเบ็ญจางคประดิษฐ์ แล้วอาราธนาพระพิมลธรรมให้อ่านคำประกาศเทวดาในท่ามกลางสงฆสมาคม ขออานุภาพเทพดาเจ้าทั้งปวง ให้อุปถัมภนาการให้สำเร็จกิจมหาสังคายนา แล้วให้แบ่งพระสงฆ์เป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่กองชำระพระสุตตันตปิฎกกอง ๑ พระวันรัตเป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎกกอง ๑ พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระสัททาวิเศสกอง ๑ และครั้งนั้นพระธรรมไตรโลกเป็นโทษอยู่ มิได้เข้าในสังคายนา พระธรรมไตรโลกจึงมาอ้อนวอนสมเด็จพระสังฆราช ขอเข้าช่วย

ชำระพระไตรปิฎกด้วย ก็ได้เป็นแม่กองชำระพระปรมัตถปิฎก กอง ๑ และพระสงฆ์ทั้ง ๔ กองนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้นิมนต์แยกกันชำระพระปริยัติอยู่ณพระอุโบสถกอง ๑ อยู่ณพระวิหารกอง ๑ อยู่ณพระมณฑปกอง ๑ อยู่ณการเปรียญกอง ๑ ทรงถวายปากไก่หมึกหรดาลครบทุกองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จพระราชดำเนินออกไปณพระอารามทุก ๆ วัน วันละ ๒ เวลา เวลาเช้าทรงประเคนสำรับประณีตขาทนียโภชนียาหารแก่พระสงฆ์ ให้ฉันณพระระเบียงโดยรอบ เวลาเย็นทรงถวายอัฏฐบานธูปเทียนเป็นนิตย์ทุกวัน และพระสงฆ์ทั้งราชบัณฑิตประชุมกันพิจารณาดูพระปริยัติ สอบสวนพระบาลีกับอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาศ ก็ตกแต้มเปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่น้อยทั่วทั้งสิ้น และที่ใดสงสัยเคลือบแคลงก็ปรึกษาไต่ถามพระราชาคณะผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นมหาเถรให้วิสัชชนาตัดสินที่ผิดและชอบ การชำระพระไตรปิฎกตั้งแต่ณวันเพ็ญเดือน ๑๒ ปีวอก สัมฤทธิศก มาจนถึงวันเพ็ญเดือน ๕ ปีระกา เอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑[๑] พอครบ ๕ เดือนก็สำเร็จการสังคายนา จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จำหน่ายพระราชทรัพย์ เป็นมูลค่าจ้างให้ช่างจาน คฤหัสถ์ และพระสงฆ์สามเณร จารึกพระไตรปิฎกซึ่งชำระบริสุทธิ์แล้วนั้นลงลานใหญ่

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๒.

สำเร็จแล้ว ให้ปิดทองทึบทั้งใบปกหน้าหลังและกรอบทั้งสัน เรียกว่าฉะบับทอง ห่อด้วยผ้ายกเชือกรัดถักด้วยไหมเบ็ญจพรรณ มีสลากงาแกะเป็นลวดลายเขียนอักษรด้วยน้ำหมึก และฉลากทอเป็นตัวอักษรบอกชื่อพระคัมภีร์ทุก ๆ พระคัมภีร์ อนึ่งเมื่อสำเร็จการสังคายนานั้น ทรงถวายไตรจีวรบริกขารภัณฑ์แก่พระสงฆ์ทั้ง ๒๑๘ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ล้วนประณีตทุกสิ่งเป็นมหามหะกรรมฉลองพระไตรปิฎก และพระราชทานรางวัลเสื้อผ้าแก่พระยาธรรมปโรหิต พระยาพจนาพิมล และราชบัณฑิตทั้ง ๓๒ คนนั้นด้วย แล้วทรงสุวรรณภิงคารหล่อหลั่งทักษิโณทกธารา อุทิศแผ่ผลพระราชกุศลศาสนูปถัมภกกิจ ไปถึงเทพดามนุษย์สรรพสัตว์ทั้งหลายทั่วอนันตโลกธาตุ เป็นปัตตานุปทานบุญกิริยาวัตถุอันยิ่ง เพื่อประโยชน์แก่พระบรมโพธิสัพพัญญุตญาณ

ครั้นเมื่อเสร็จการสร้างพระไตรปิฎกฉะบับทองแล้ว จึงให้เชิญพระคัมภีร์ทั้งปวงขึ้นพระยานุมาศ พระราชยานต่าง ๆ ตั้งกระบวนแห่สมโภชพระไตรปิฎก มีเครื่องเล่นเป็นอเนกนานานุประการ เป็นมหรสพแก่ตาประชาราษฎรทั้งปวง แล้วเชิญพระคัมภีร์ปริยัติธรรมเข้าประดิษฐานไว้ในตู้ประดับมุก ตั้งไว้ในหอพระมนเทียรธรรมกลางสระในวัดพระศรีรัตนศาสดารามภายในพระราชวัง แล้วให้มีงานมหรสพสมโภชพระไตรปิฎกณหอพระ

มนเทียรธรรม ครั้งนั้นมีละครผู้หญิงด้วย ครั้นเวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุไปตกหลังคาหอพระมนเทียรธรรมเพลิงติดไหม้ขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งข้าราชการทั้งปวงให้เข้าไปยกตู้ประดับมุก และขนพระไตรปิฎกออกมาได้สิ้นเพลิงมิได้ไหม้ ไหม้แต่หอพระมนเทียรธรรมแห่งเดียวเท่านั้น และที่พระอุโบสถพระแก้วนั้นลูกไฟไปไม่ถึง บริบูรณ์ดีอยู่ จึงมีพระราชโองการตรัสว่าเทพดาผู้บำรุงรักษาพระพุทธศาสนาเห็นว่าหอพระไตรปิฎกยังต่ำอยู่ จึงบันดาลให้เพลิงไหม้แต่ฉะเพาะหอไตรมิให้ไหม้พระอุโบสถ ด้วยจะให้สร้างพระมณฑปขึ้นใหม่ไว้พระไตรปิฎก จึงมีพระราชดำรัสสั่งพระยายมราช (บุนนาค) ซึ่งเป็นพระยาอุไทยธรรมแต่ก่อนกับพระยาราชสงครามให้เป็นแม่กองทำพระมณฑป ให้ถมสระเดิมเสียขุดรากก่อพระมณฑปลงในที่นั้น ภายในพระมณฑปปูลาดด้วยแผ่นเงิน และตั้งตู้มณฑปประดับมุกเป็นที่ไว้คัมภีร์พระไตรปิฎกฉะบับทอง ส่วนบริเวณรอบพระมณฑปนั้นมีชั้นชาลาและกำแพงแก้วเป็นที่ทักษิณล้อมรอบพระมณฑป ลดพื้นลงมา ๓ ชั้น แล้วให้ขุดสระใหม่ลงเบื้องบุรพทิศก่ออิฐถือปูนรอบ แล้วโปรดให้ช่างจำลองรูปสิงห์ทองสัมฤทธิ์ ซึ่งได้มาแต่เมืองบันทายมาศแต่ก่อน ๒ รูปนั้น หล่อเติมขึ้นอีก ๑๐ รูป ทำฐานก่ออิฐถือปูนตั้งไว้นอกประตูกำแพงแก้วล้อมพระมณฑปชั้นล่าง ประตูละคู่

ทั้ง ๔ ประตู และตั้งไว้ตามมุมอีกมุมละรูปทั้ง ๔ มุม บนหลังกำแพงแก้วทั้ง ๓ ชั้นนั้น ให้ทำโคมรูปหม้อปรุด้วยทองแดงสำหรับตามประทีปตั้งเรียงรายไปโดยรอบ หว่างโคมนั้นให้บึกฉัตรทำด้วยทองแดง มีใบโพธิ์ห้อยลงรักปิดทองด้วยทุกชั้น บูชาพระไตรปิฎกธรรมเป็นมโหฬารยิ่งนัก และกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทรงจัดช่างวังหน้ามาสมทบทำหอพระมนเทียรธรรมขึ้นใหม่ฝ่ายทิศอิสาณแห่งพระมณฑป เป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎกฉะบับครูเดิมและฉะบับอื่นที่ทรงสร้างใหม่ และให้เป็นที่พักของราชบัณฑิตสงฆ์รับบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรด้วย

องเชียงสือถวายข้าวสาร

จุลศักราช ๑๑๕๑ ปีระกา เอกศก นั้น เมื่อเดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ องเชียงสือจัดข้าวสาร ๒๐๐ เกวียนเข้ามาถวาย ตามมีท้องตราออกไป

ไฟไหม้พระมหาปราสาท

เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๖ บาท ฝนตกอสนีบาตลงต้องหน้าบันมุขเด็จพระที่นั่งอมรินทรา

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๒.

ภิเษกมหาปราสาทติดเป็นเพลิงโพลงขึ้น ไหม้เครื่องบนพระมหาปราสาทกับทั้งหลังคามุขทั้ง ๔ ทำลายลงสิ้น แล้วเพลิงลามไปติดไหม้พระปรัศว์ซ้ายด้วยอีกหลังหนึ่ง และขณะเมื่อเพลิงพ้าแรกติดพระมหาปราสาทนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวงสานุวงศ์ทั้งปวง กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และพระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมทุก ๆ พระอารามหลวง ก็เข้ามาช่วยดับเพลิงพร้อมกันสิ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ข้าราชการช่วยกันยกพระที่นั่งราชบัลลังก์ประดับมุก ซึ่งกั้นเศวตฉัตรอยู่บนพระมหาปราสาทนั้นลงมาพ้น เพลิงหาทันไหม้ไม่ ฝ่ายพระสงฆ์ คฤหัสถ์ ข้าราชการทั้งปวงที่เข้าสาดน้ำดับเพลิงบ้าง ที่เข้าขนถุงเงินพระราชทรัพย์ในพระคลังในลงทิ้งในสระในพระอุทยานภายในพระราชวังบ้าง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระแสงง้าว เร่งให้ข้าราชการดับเพลิงจนเพลิงดับสงบ

และที่มีเหตุเพลิงอสนีบาตตกลงไหม้พระมหาปราสาทครั้งนั้น ทรงพระปริวิตกว่าจะเป็นอวมงคลนิมิตรแก่บ้านเมือง จึงพระสงฆ์ทั้งหลายมีสมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะเป็นประธาน พร้อมกันถวายพระพรว่า ได้ตรวจค้นดูในพระบาลีและคัมภีร์พุทธศาสตร์และโลกศาสตร์ ได้ความตามโบราณคดีถือสืบต่อกันมาว่า อสนีบาตตกลงที่ใดย่อมถือว่าเป็นมงคลนิมิตร แม้

จะเสื่อมเสียทรัพย์สมบัติ ก็เสียแต่เท่าที่ต้องอสนีภัย จะเสียยิ่งไปกว่านั้นหาไม่ ความตามคัมภีร์พิมพานิพพานมีปรากฏว่า ถ้าอสนีบาตตกต้องกำแพงเมืองใด แม้ข้าศึกมาย่ำยีเมืองนั้นก็มีแต่จะปราชัยพ่ายแพ้ไปถ่ายเดียว ว่าโดยโลกศาสตร์ตามนิทานและเรื่องราวที่ปรากฏมาแต่ปางก่อน บางทีอสนีตกต้องศีรษะคนซึ่งผู้หามอยู่เหนือบ่า ผู้นั้นต่อไปได้ดีก็มีบ้าง บางทียกทัพไปอสนีตกต้องช้าง ไปทำศึกได้บ้านเมืองก็มีบ้าง ที่ว่าเป็นนิมิตรอวมงคลมิได้พบในแห่งใด พระสงฆ์ทั้งหลายจึงมิได้เห็นว่าเหตุที่อสนีบาตตกต้องพระมหาปราสาท จะเป็นอวมงคลนิมิตร ส่วนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ก็เข้าชื่อกันกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายไชยมงคล โดยใจความอย่างเดียวกัน

แล้วดำรัสสั่งสมุหนายกให้จัดการรื้อปราสาทเก่าเสีย ให้ฐาปนาปราสาทขึ้นใหม่ย่อมกว่าองค์ก่อน และปราสาทองค์ก่อนนั้นสูงใหญ่เท่าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทกรุงเก่า มุขหน้ามุขหลังนั้นยาวกว่ามุขข้าง และมุขเบื้องหลังนั้นอยู่ที่ข้างในยาวไปจดถึงพระปรัศว์ซ้ายปรัศว์ขวา พระมหาปราสาทองค์ใหม่นี้ยกออกมาตั้งณที่ข้างหน้าทั้งสิ้น มุขทั้ง ๔ นั้นก็เสมอกันทั้ง ๔ ทิศ ใหญ่สูงเท่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์กรุงเก่า ยกปะราลีเสียมิได้มีเหมือนองค์ก่อน แต่มุขเด็จยอดทั้ง ๔ มุมนั้น ยกทวยเสียใช้รูปครุฑเข้าแทนแล้ว ให้ฐาปนาพระที่นั่งขึ้นใหม่ที่ข้างในต่อมุขหลังเข้า

ไปอีกหลัง ๑ พอเสมอท้ายมุขปราสาทองค์เก่า พระราชทานนามว่าพระที่นั่งพิมานรัถยา แล้วทำพระปรัศว์ซ้ายขึ้นใหม่คงตามเดิม และหลังคาปราสาทและมุขกับทั้งพระที่นั่งพิมานรัถยาพระปรัศว์ดาดด้วยดีบุกเหมือนอย่างเก่าทั้งสิ้น ครั้นการพระมหาปราสาทลงรักปิดทองเสร็จแล้ว จึงพระราชทานนามปราสาทองค์ใหม่ว่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ปราบรายาเมืองตานี

ครั้นมาถึงณเดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีระกา เอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ มีหนังสือพระยาพระคลังออกไปถึงองเชียงสือฉบับ ๑ ใจความว่าองเชียงสือบอกข้อราชการศึกเข้าไปเมื่อใด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะให้ยกกองทัพออกมาช่วย แต่จะไปทางบกนั้นไกลนัก ครั้นจะให้ไปทางเรือเล่า เรือรบที่กรุงก็มี ๗๐ ลำ ๘๐ ลำ บรรจุไพร่พลก็ได้น้อย ถ้าองเชียงสือว่างการศึกแล้วก็ให้คิดต่อเรือกูไลให้ได้สัก ๖๐ ลำ ๗๐ ลำ กับเรือกูไลอย่างดีสำหรับเป็นเรือพระที่นั่งเข้าไปถวายด้วย และครอบครัวองโหเตืองดึกชายหญิง ๖๓ คนนั้น ได้มอบให้องไกจัดคุมออกมาด้วยแล้ว ครั้นมาถึงณเดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ องเชียงสือมีหนังสือ

๑, พ. ศ. ๒๓๓๒.

บอกเข้ามาใจความในหนังสือว่า เมื่อณเดือน ๑๑ ปีระกา เอกศก รายาแขกเมืองตานีให้นักกุดาสุงถือหนังสือ และคุมเอาปืนครำทอง ๒ บอก ดาบด้ามทอง ๒ เล่ม แหวนทองประดับเพ็ชร์เข้ามาให้ ในหนังสือตานีนั้นว่า รายาตานีมีความพยาบาทอยู่กับกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา รายาตานีจะยกกองทัพเข้ามาตีกรุง ให้องเชียงสือแต่งกองทัพเรือยกเข้ามาช่วยรายาตานีตีกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาด้วย และเมืองเชียงสือเสียบ้านเมืองแก่ไกเซินแล้วหนีเข้ามาอยู่ณกรุง ได้พึ่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังระลึกถึงพระเดชพระคุณอยู่ จึงมิได้รับของที่รายาตานีที่ให้นั้นไว้ แต่ตัวนักกุดาสงนั้นจะส่งเข้ามาก็เห็นว่าเป็นแต่นายเรือเล็กน้อย และธรรมเนียมเมืองจีนและเมืองญวนมีกฎหมายห้ามมิให้ทำร้ายแก่ผู้ถือหนังสือ เกรงจะเสียประเพณีไป จึงให้พระยาพิมลวารี พระราชมนตรี นำต้นหนังสือรายาตานีเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ได้ทรงทราบแล้ว ทรงพระดำริว่ารายาผู้นี้เป็นแต่เทือกเถาเจ้าเมืองตานีเก่า มีใจกำเริบโอหังนักไม่เจียมตัวว่าเป็นผู้น้อย คิดองอาจจะมาตีเมืองใหญ่จะละไว้มิได้ จะไปเที่ยวชักชวนเมืองแขกทั้งปวงพลอยเป็นกบฏขึ้นหมด จึงโปรดให้พระยากลาโหมราชเสนา ซึ่งเป็นบิดาเจ้าพระยายมราช (ทองสุก) เป็นแม่ทัพเรือกับนายทัพนายกองยกออกไปเมืองตานี ได้สู้รบกับพวกรายาตานีเป็นสามารถ รายาตานีสู้

มิได้ก็หนีไป กองทัพไล่ติดตามไปจับได้ในกุฎีพระสงฆ์ที่วัดแห่งหนึ่ง พระยากลาโหมให้จองจำไว้มั่นคงแล้ว กวาดครอบครัวเมืองตานีกลับเข้ามา มีรับสั่งให้เอาตัวรายาตานีไปจำคุกไว้กว่าจะตาย

องเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก ถวายต้นไม้ทองเงินเป็นครั้งที่ ๒

ลุจุลศักราช ๑๑๕๒ ปีจอ โทศก [๑] องเชียงสือซึ่งตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าอนัมก๊ก แต่งให้องโบโฮ ๑ องเบ็ดเลือง ๑ องโดยเวียน ๑ คุมต้นไม้ทองเงิน กับเครื่องราชบรรณาการ ระย้าแก้วคู่ ๑ เชิงเทียนคู่ ๑ กะจกคู่ ๑ ตัวอย่างเรือพระที่นั่งที่จะต่อถวายลำ ๑ เข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย และมีหนังสือให้องโบโฮถือเข้ามาถึงพระยาพระคลังว่า ฝนแล้งอาณาประชาราษฎรเมืองไซ่ง่อนทำนาได้ผลน้อย ถ้าเรือลูกค้าจะออกไปค้าขายณเมืองไซ่ง่อน ขอได้โปรดให้บรรทุกข้าวสารออกไปจำหน่าย จะได้เป็นกำลังแก่ไพร่พลทำการศึกต่อไป

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๓.

ทัพเวียงจันท์รบญวนไกเซิน

ฝ่ายเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุตเวียงจันท์บอกลงมาว่า องลองเยือง องดึก องแอม แต่งให้องเจียงบา องเจียงเวียน เป็นแม่ทัพคุมญวนไกเซิน ๓,๐๐๐ กับกองทัพลาวเมืองพวน ๓,๐๐๐ รวม ๖,๐๐๐ ยกมา เจ้าเวียงจันท์แต่งกองทัพลาวออกไป ได้รบกันกับพวกทัพญวนที่เมืองพวน ฝ่ายกองทัพลาวตีกองทัพญวนเมืองตังเกี๋ยแตกกระจัดกระจายล้มตาย ได้ปืนเครื่องศาสตราวุธเป็นอันมาก จับได้ลาว นายภูทหาร นายทอง นายปาน กับไพร่ ๓๐ คนส่งลงมากรุงเทพฯ โปรดให้เอาตัวนายภูทหาร นายทอง นายปาน ญวนมีชื่อ ๓๐ คนไปให้องโบโฮ องเบ็ดเลือง องโดยเวียน ถามเอาปากคำ นำความไปแจ้งแก่เจ้าอนัมก๊ก

เจ้าอนัมก๊กกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์

พอเจ้าอนัมก๊กมีหนังสือฝากเรือจีนตงลูกค้าเข้ามาอีกฉะบับ ๑ ใจความกล่าวโทษหลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ข้าหลวงว่า ไปลักผู้หญิงญวนเข้ามาไม่บอกให้ทราบ พวกด่านจับได้เอาผู้หญิงนั้นไว้เสีย หลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา โกรธว่า เข้ามาถึงกรุงเทพฯ จะกราบบังคมทูลพระกรุณา ครั้นภายหลังขุนสมุทรต่างภาษาเชิญ

ท้องตราออกไปว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองมาก ให้ออกมาคืนเอาเป็นที่พระราชทานออกมาเข้าไปให้สิ้น องเชียงสือรวบรวมได้เป็นเสร็จแต่ใน ๙ วัน จะมอบให้ขุนสมุทรต่างภาษาเข้ามา ขุนสมุทรต่างภาษาก็เชือนแชไปเที่ยวเล่นเบี้ยเล่นผู้หญิง ทำให้เสียราชการ ข้อ ๑ กล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ว่าเกณฑ์กองทัพเขมรต่อเรือรบขึ้นมาก เจ้าอนัมก๊กก็แต่งให้คนไปสืบได้ความว่าจะมาทำร้ายแก่เจ้าอนัมก๊ก ๆ จะต่อสู้ก็เกรงพระราชอาชญาเป็นอันมาก ด้วยมีพระเดชพระคุณเหลือล้นที่จะทดแทน ครั้นสู้รบก็จะเป็นคนอกตัญญู ขอพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่งด้วย และเรือรบที่โปรดให้เกณฑ์ต่อนั้นแล้วเสร็จ จะส่งเข้ามาถวายในเดือน ๕ เดือน๑๐ ปีกุน ก็ยังเกรงเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์อยู่ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ หลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ขุนสมุทรต่างภาษา จะเอาความเท็จมิจริงมากราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ขัดเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ถ้ามิสัตย์ดังข้าพเจ้าบอกมาฉะนี้ ขอให้สืบบรรดาบ่าวซึ่งออกไปด้วยขุนหลวงทั้ง ๓ นาย ให้เห็นเท็จและจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีหนังสือตอบแจ้งไปถึงเจ้าอนัมก๊ก ด้วยเรื่องความมองลองเยืององดำ องแวม แต่งให้องเจียงบา องเจียงเวียน เป็นแม่ทัพคุมไพร่มาตีเมืองเวียงจันท์ เจ้าเมืองเวียงจันท์เกณฑ์กองทัพออกไป ได้รบพุ่งกับกองทัพญวนณเมืองพวนแตกไป กับว่าเจ้า

พระยาอภัยภูเบศร์คิดการเสียนหนามต่อเจ้าอนัมก๊ก ๆ คิดถึงพระเดชพระคุณหาถือไม่ ความข้อนี้

ฝ่ายเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็กล่าวโทษเจ้าอนัมก๊กเข้าไป แจ้งอยู่ในหนังสือบอกเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ทั้ง ๓ ฉะบับนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหาทรงเชื่อไม่ ครั้นคอยฟังข่าวข้างเจ้าอนัมก๊กเล่าก็หายไป ไม่ใช้ผู้ใดเข้าไปแจ้งราชการเลย เป็นแต่สงสัยพระทัยอยู่ ต่อเจ้าอนัมก๊กบอกหนังสือแจ้งความเข้าไป่ จึงได้ทราบว่าเจ้าอนัมก๊กตั้งอยู่ในสัตย์สุจริต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัยยิ่งนัก ด้วยเหตุว่า หมายพระทัยแต่เดิมมาจะทรงทำนุบำรุงเจ้าอนัมก๊กให้สืบวงศ์เจ้านายในเมืองญวน

ฝ่ายกรุงกัมพูชาธิบดีเล่า ก็ตั้งพระทัยทำนุบำรุงจะให้นักพระองค์เองออกไปครอบครองไพร่ฟ้าประชากรตามเดิม พระนครทั้ง ๒ จะได้เป็นทองแผ่นเดียวกัน อาณาประชาราษฎรลูกค้าวาณิชจะได้อยู่เย็นเป็นสุข แต่ถ้าว่าเจ้าอนัมก๊กยังตั้งมั่นลงมิได้ จึงให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ออกมาว่าราชการกรุงกัมพูชาธิบดี เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็มิได้เป็นเชื้อวงศ์เจ้า เจ้าอนัมก๊กก็แจ้งอยู่แล้ว ถ้าแลเสร็จการทำพระนครแล้ว ก็จะให้นักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชาสืบไป ข้อซึ่งว่าขอให้เรือลูกค้าบรรทุกข้าวออกมาขายณเมืองไซ่ง่อนนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ให้ป่าวร้องบรรดาเรือลูกค้า ให้ออกมาค้าขายณเมือง

ไซ่ง่อนตามมีหนังสือบอกเข้าไปนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดม้าผู้สีขาวสูง ๒ ศอกคืบม้า ๑ สีแดงสูง ๒ ศอกคืบม้า ๑ เครื่องม้าอย่างไทยคร่ำเงินสำรับ ๑ อย่างฝรั่งสำรับ ๑ พรมใหญ่ผืน ๑ ศิลาปากนก ๑๐,๐๐๐ ศิลาฝนหมึกอัน ๑ หมึกหีบ ๑ ภู่กันหีบ ๑ แพรมังกรอย่างดีสีต่าง ๆ ๑๐ ม้วน ฆ้องใหญ่ ๔ ฆ้อง กลองญวนใบ ๑ ธงมังกร ๓ คัน กระดาษแพรลายมังกร ๑๐ แผ่น กระดาษแพรสีต่างกัน ๒๐ ม้วน ให้พระราชมนตรี ขุนศรีเสนา ออกไปกับองโบโฮ องเบ็ดเลือง องโดยเวียน ซึ่งเข้ามาถวายต้นไม้ทองเงิน คุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊กด้วย แต่ความหลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ขุนสมุทรต่างภาษา ซึ่งเข้ามากราบทูลกล่าวโทษเจ้าอนัมก๊กนั้น หาได้ตอบไปไม่

แขกเซียะตีเมืองสงขลา

ลุจุลศักราช ๑๑๕๓ ปีกุน ตรีศก[๑] ณเดือน ๖ แขกเมืองเซียะอยู่นอกพระราชอาณาเขตย์ยกกองทัพเรือมาตีเมืองสงขลา เจ้าเมืองกรมการสู้รบมิได้ ก็พาครอบครัวชาวเมืองยกหนีไปอยู่แขวงเมืองพัทลุง ฝ่ายพระศรีไกรลาศซึ่งออกไปเป็นพระยาพัทลุง ก็พลอยตื่นตกใจกลัวทัพแขกข้าศึก ๆ ก็ยังมิได้ยกมาถึงเมืองพัทลุง

๑. พ.ศ. ๒๓๓๔.

พากรมการและครอบครัวอพยพหนีเข้าป่า มิได้คิดที่จะตั้งมั่นอยู่ต่อรบดูท่วงทีข้าศึกก่อน

ครั้นเจ้าพระยานครศรีธรรมราชได้ข่าวว่ากองทัพแขกมะลายูเมืองเซียะยกมาตีเมืองสงขลา จึงเกณฑ์กองทัพเมืองนครศรีธรรมราชยกออกไปช่วยเมืองสงขลา ได้รบกันกับทัพแขก ๆ แตกพ่ายหนีไป จึงบอกข้อราชการทั้งปวงเข้ามายังกรุงเทพมหานคร ให้สมุหพระกลาโหมกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระพิโรธแก่พระยาพัทลุงดำรัสว่าข้าศึกมายังมิทันจะถึงเมืองก็แตกหนี ให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไปถอดพระยาพัทลุงเสีย แล้วลงพระราชอาชญาจำคุมเข้ามาณกรุงเทพมหานคร จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งหลวงศักดินายเวรมหาดเล็ก ซึ่งเป็นบุตรพระยาพัทลุงคนก่อน ออกไปว่าราชการเมืองพัทลุงบ้องกันพระราชอาณาเขตต์สืบไป

เจ้าอนัมก๊กถวายเรือรบ และพระราชทานบื้นตอบ

ครั้นมาถึงณเดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำในปีกนนั้น เจ้าอนัมก๊กมีหนังสือเข้ามาขอจัดซื้อปืนคาบศิลา ๑,๐๐๐ บอก เหล็กท่าซุงหนัก ๑,๐๐๐ หาบ แล้วจัดเปลญวนเข้ามาถวาย ๓๐ สำรับกับส่งเรือรบที่เกณฑ์ให้ต่อเข้ามาด้วย ๗๐ ลำ เรือนั้นโปรดให้เอาไปไว้ที่แหลมบางอ้อ เมื่อ

ณวันพฤหัสบดีเดือน๓แรม๒ค่ำ โปรดพระราชทานเหล็กท่าซุง๒๐๐ หาบ ปืนลำกล้องเปล่า ๒๐๐ บอก ออกไปให้เจ้าอนัมก๊ก

ทัพเวียงจันท์ตีเมืองหลวงพระบาง

ในปีนั้นพระเจ้าจันทบูรีศรีสัตนาคนะหุต วิสุทธิรัตนราชธานีบูรีรมย์ ล้านช้างร่มขาวเวียงจันท์ ให้ข้าหลวงถือศุภอักษรลงมายังกรุงเทพมหานคร ให้สมุหนายกกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เจ้ามหาอุตมวงศ์ ขงศรีสัตนาคนะหุ ตอุตมรัตนบูรีรมย์ พรหมจักรพรรดิมหานครราชธานี ล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง คิดการเป็นกบฏไปเข้าด้วยพะม่า ใช้คนไปถึงเมืองอังวะ พะม่าก็ใช้คนมาถึงเมืองหลวงพระบาง ต่างไปมาถึงกัน ได้แต่งคนไปลอบสืบราชการได้ความเป็นแน่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบในหนังสือบอกเมืองเวียงจันท์ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งสมุหนายกให้มีศุภอักษรตอบขึ้นไปว่ามีพระราชโองการดำรัสให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุตยกกองทัพไปตีเมืองหลวงพระบางให้แตกฉานจงได้แล้ว จับตัวพระเจ้าร่มขาวจำส่งลงมาถวายณกรุงเทพมหานคร

ครั้นพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุตได้ทราบรับสั่งโปรดขึ้นมาดังนั้น จึงเกณฑ์กองทัพพลทหารเป็นอันมาก ทั้งทัพเรือ

ทัพบกยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง ให้ตั้งค่ายรายล้อมเมือง ฝ่ายพระเจ้าร่มขาวเป็นอริกับพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุตมา แต่ก่อน ครั้นกองทัพเมืองเวียงจันท์ยกมาล้อมเมือง ก็แต่งกองทัพยกออกมาต่อรบ ได้รบกันเป็นสามารถ และเจ้าอุปราชเมืองเวียงจันท์ต้องปืนชาวเมืองหลวงพระบางถึงแก่พิราลัยในที่รบ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุตขับพลทหารเข้าป่ายปีนปล้นเอาเมือง ชาวเมืองขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมือง ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบกันอยู่ประมาณ ๑๔ วัน ๑๕ วัน พวกพลทหารเมืองเวียงจันท์เอาบันไดเข้าพาดกำแพงเมืองปีนปล้นเอาเมืองได้ ไล่ฆ่าฟันชาวเมืองล้มตายเป็นอันมาก จับได้ตัวพระเจ้าร่มขาวและบุตรภรรยาญาติวงศ์ได้สิ้นส่งออกมายังค่าย พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุตให้จำพระเจ้าร่มขาวไว้แล้ว ตั้งเมืองแสนขุนนางผู้ใหญ่เมืองหลวงพระบางซึ่งเข้ามายอมสวามิภักดิ์นั้น ให้เป็นพระยาหลวงพระบางอยู่รั้งเมืองแล้ว เลิกกองทัพกลับมายังเมืองล้านช้าง จึงบอกข้อราชการให้ขุนนางและไพร่คุมตัวพระเจ้าร่มขาวส่งลงมาณกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ลงพระราชอาชญาจำพระเจ้าร่มขาวไว้ณคุก ครั้นภายหลังทรงพระกรุณาโปรดให้พระเจ้าร่มขาวพ้นโทษพาสมัครพรรคพวกขึ้นไปครองเมืองหลวงพระบางดังเก่า

เมืองทะวายสวามิภักดิ์

ในปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓[๑] นั้น ฝ่ายข้างเมืองทะวาย พระเจ้าอังวะตั้งขุนนางลงมาเป็นเจ้าเมืองกรมการ อยู่รักษาเมืองทะวาย จะให้เปลี่ยนเจ้าเมืองกรมการเก่าออกและให้หาเจ้าเมืองกรมการเก่านั้นกลับขึ้นไป ส่วนแมงจันจาเจ้าเมืองทะวายเก่ากับจิกแคปลัดเมืองนั้น ได้แจ้งข่าวว่าเจ้าเมืองกรมการตั้งลงมาผลัดใหม่ จึงคิดกันไม่ยอมกลับไปเมืองอังวะ ครั้นเจ้าเมืองกรมการใหม่มาใกล้จะถึงเมือง จึงคิดเป็นกลอุบายออกไปต้อนรับแต่นอกเมือง ให้จัดของเลี้ยงออกไปเลี้ยงให้กินอิ่มหนำสำเร็จแล้ว ก็ให้ทหารเข้าล้อมจับฆ่าเสียสิ้น แล้วกลับเข้าเมืองคิดการกบฏตั้งแข็งเมืองอยู่

ฝ่ายกรมการเมืองเมาะตะมะแจ้งว่าแมงจันจาคิดการกบฏ ฆ่าเจ้าเมืองกรมการซึ่งมาผลัดใหม่นั้นเสีย จึงมีหนังสือบอกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าอังวะ ๆ ได้ทราบก็ทรงพระพิโรธ จึงให้จับสะดุแมงกองบิดาแมงจันจาเจ้าเมืองทะวายจะให้ประหารชีวิตเสีย สะดุแมงกองจึงกราบทูลว่า จะขอมีหนังสือไปถึงบุตรให้มาเผ้าแม้นไม่มาจึงจะรับพระอาชญาตามโทษ พระเจ้าอังวะก็ให้งดไว้แล้ว ให้จำสะดุแมงกองกับภรรยาให้ข้าหลวงคุมตัวลงมาเมือง

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๕.

เมาะตะมะให้มีหนังสือไปถึงบุตร

ฝ่ายพระยาทวาย คิดกลัวพระเจ้าอังวะจะให้กองทัพยกมาตีเมือง จะต้านทานสู้รบมิได้ด้วยไม่มีที่พึ่ง จึงปลงใจจะขอขึ้นกรุงเทพ ฯ เอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงไทยเป็นที่พำนัก ขอกองทัพไทยไปช่วยป้องกันรักษาเมือง แล้วสืบรู้ว่าพระราชภาคิไนยหญิงพระองค์ ๑ ตกมาอยู่เมืองทะวายแต่ครั้งพะม่าไปตีกรุงเก่าได้กวาดต้อนครอบครัวไทยมานั้น จึงไปเชิญพระราชภาคิไนยนั้นมาไต่ถามได้ความว่า เป็นพระเจ้าหลานเธอแน่แล้ว ทรงผนวชเป็นรูปชีอยู่ จึงจัดให้นางคน ๑ รูปงามเป็นน้องภรรยาพระยาทวายจะส่งเข้ามาถวาย แล้วให้แต่งศุภอักษรจารึกลงแผ่นทองเป็นอักษรภาษาภุกามตามจารีตข้างพะม่า ใจความอ่อนน้อมขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเมืองขึ้นพระมหานครศรีอยุธยา ขอกองทัพออกไปช่วยป้องกันรักษาเมืองกับถวายนางเข้ามาด้วย แล้วให้พระเจ้าหลานเธอมีหนังสือเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณา เป็นอักษรภาษาไทยฉะบับ ๑ ให้จัดหาพระสงฆ์ไทยได้มหาแทน รูป ๑ จึงจัดขุนนางทะวายเป็นทูตานุทูตถือศุภอักษรและเครื่องราชบรรณาการ พานางทะวายซึ่งให้เรียกว่าตะแคงภาษาพะม่าว่าเจ้ากับมหาแทน ให้ถือหนังสือพระเจ้าหลานเธอฉะบับ ๑ มาด้วยกับทูตานุทูตทั้งไพร่นาย ส่งมาทางเมืองกาญจนบุรี กรมการเมืองกาญจนบุรีบอกเข้ามายังกรุงเทพมหานคร โปรดมีตราแต่งให้ข้า

หลวงออกไปรับทูตทะวายเข้ามา

ครั้นณวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ ทูตทะวายคือพระสงฆ์ ๑๐ รูป กับเจสูนาระตะมังดกอยอชวา ๑ นาขันตเรียงสา ๑ อดุนนเรสร้อยตองลักแวนอรปา ๑ และหญิงทะวายที่เข้ามาด้วยเข้ามาถึงกรุงเทพฯ แปลหนังสือพระยาทวายได้ความว่า “แมงจันจาพะม่าเจ้าเมืองทะวาย เป็นบุตรสะดุแมงกองกินเมืองส่วย ชื่อเมืองมัคราโบ เป็นแม่ทัพใหญ่เมืองอังวะ ขอกราบถวายบังคมมายังใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวณกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ด้วยแมงจันจาเป็นเชื้อพะม่า บิดามารดาปู่ตาแมงจันจาทำราชการมาแต่ครั้งพระอัยยกาของพระเจ้าอังวะมาจนถึงแมงจันจาจะได้มีความผิดสักครั้งหนึ่งก็หามิได้ พระเจ้ากรุงอังวะทุกวันนี้มิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม และสังคหวัตถุ ๔ ประการ ตามพระราชประเพณี สมเด็จพระบรมมหากษัตราธิราชสืบมาแต่ก่อน กลับความจริงเป็นเท็จ กลับความเท็จเป็นจริงขาดจากเมตตากรุณา และผู้รั้งเมืองผู้ครองเมืองปลายด่าน ทำราชการสู้เสียชีวิตก็ไม่ว่าดี เมื่อเดือน ๑๑ ปีกุน ตรีศก ตั้งมองละเจสูลงมากินเมืองเมาะตะมะ ให้บังคับบัญชาชาวเมืองทะวาย เมืองมะริด เมืองตะนาว เจ้าเมืองเมาะตะมะให้มาเรียกเอาเงินแก่เมืองทะวาย เมืองมะริด เมืองตะนาว ๒ เดือน ๓ เดือนครั้งหนึ่งเงินถึง ๒๐๐ ชั่ง ๓๐๐ ชั่ง อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อนนัก แล้วเจ้าเมือง

เมาะตะมะแต่งให้มะรุวอนโปจักกายเดิงคุมพะม่า๓๐๐คน ลงมากิน เมืองทะวาย จะให้ถอดข้าพระพุทธเจ้าเสีย ข้าพระพุทธเจ้าแต่งให้ปลัดเมืองคุมไพร่ ๕๐๐ คนออกไป พบมะรุวอนโปจักกายเดิงนอกเมืองทางประมาณ ๒๐๐ เส้น จึงกลุ้มรุมฆ่ามะรุวอนโปจักกายเดิงและไพร่ตายสิ้น เมืองมะริด เมืองตะนาว รู้ว่าเมืองทะวายยอมเข้ามาพึ่งพระราชกฤษฎาเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวณกรุงเทพมหานคร เมืองมะริด เมืองตะนาว ก็ยอมเข้ามาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาด้วย จึงจัดได้นางแอะต้นไม้ทองเงินเข้ามาถวาย แล้วขอรับอาสาตี เมืองเมาะตะมะ เมืองร่างกุ้ง เมืองจิตตอง เมืองพะสิม ถวาย ให้ได้ในเดือน ๔ ปีกุน" สั้นความในหนังสือพระยาทวายแต่เท่านี้

สมุหนายกนำความขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสให้ทูตทะวายอาศัยพักอยู่ณโรงรับแขกเมือง ทรงพระกรุณาให้เลี้ยงดูพวกแขกเมืองทะวาย ทั้งนายและไพร่ให้บริบูรณ์ และมหาแทนนั้นก็ให้ส่งไปสำนักวัดบางว้าใหญ่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้จัดการทั้งปวง ตามอย่างออกแขกเมืองโดยโบราณราชประเพณีบรมราชาธิราชเจ้าแต่ปางก่อนแล้ว เสด็จออกณมุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยเสนาบดีมนตรีหมู่มุขมาตย์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพล

เรือนประชุมเผ้าณทิมดาบซ้ายขวาตามตำแหน่ง จึงให้เบิกแขกเมืองทะวายเข้ามากราบถวายบังคมในปรำหว่างทิมดาบคด พระยาราชนิกูลกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายเครื่องราชบรรณาการแล้ว อ่านศุภอักษรเจ้าเมืองทะวายเนื้อความในแผ่นทองว่า “ ข้าพระพุทธเจ้าแมงจันจา ขอกราบถวายบังคมมาแทบพระบวรบาทบงกชมาศ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ด้วยข้าพระองค์เดิมเป็นเมืองขึ้นข้าขอบขัณฑสีมากรุงรัตนบุระอังวะ บัดนี้มีความผิดขัดเคืองกันกับพระเจ้ากรุงอังวะๆ จะให้กองทัพพะม่ายกมากระทำวิหิงสาการย่ำยีเมืองทะวายให้สมณเพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน ข้าพระพุทธเจ้าหาที่พึ่งที่พำนักมิได้ จะขอเอาพระราชกฤษฎาเดชานุภาพพระบารมีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ไปปกครองป้องกันเกศสรรพสัตวนิกรในเมืองทะวาย ให้พ้นภยันตรายแห่งปัจจามิตร ขอรับพระราชทานกองทัพออกไปช่วยป้องกันรักษาเมือง อนึ่งข้าพระองค์ถวายนางอันเป็นประยูรวงศ์เข้ามาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย แล้วจะขอส่งพระราชภาคิไนย ซึ่งไปตกอยู่เมืองทะวายเข้ามาถวายต่อภายหลัง บัดนี้ให้มหาแทนถือหนังสือของพระราชภาคิไนยเข้ามาถวายด้วย อนึ่งข้าพระพุทธเจ้ากับทั้งกรมการเมืองทะวาย เมืองมะริด เมืองตะนาว และอาณาประชาราษฎรทั้ง ๓ เมือง ขอเป็นเมืองขึ้นขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เหมือนดังกาล

ก่อนสิ้นไปตราบเท่ากัลปาวสาน" ครั้นอ่านศุภอักษรถวายเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสปฏิสันถารปราศรัยด้วยทูตานุทูตตามขัตติยราชประเพณีแล้วเสด็จขึ้น อัครมหาเสนาบดีก็พาแขกเมืองออกจากที่เฝ้า นำไปรับพระราชทานอาหารเลี้ยงดูณศาลาลูกขุนมหาดไทย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เถ้าแก่จ่าโขลน และกรมวังออกไปรับนางทะวาย คือ นางเอก ๑ นางโท ๒ สาวใช้ข้าไทย ๕๗ รวม๖๐ คนนั้น ส่งเข้าไปในพระราชวัง

แล้วโปรดให้เสนาบดีพิจารณาดูหนังสือพระราชภาคิไนย ซึ่งส่งเข้ามาถวาย และไต่ถามไล่เลียงพระมหาแทนได้ความชัดว่าเป็นพระธิดาของพระเจ้าขุนรามณเรงค์สมเด็จพระเชษฐา เป็นพระเจ้าหลานเธอแน่แล้ว จึงให้ถวายไตรจีวรเครื่องสมณบริกขาร และพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราเป็นรางวัลแก่ทูตานุทูต กับทั้งสิ่งของพระราชทานตอบแทนออกไป ให้แก่พระยาทวายโดยสมควร แล้วดำรัสสั่งสมุหนายกให้มีตราออกไปถึงพระยาทวาย และส่งทูตานุทูตกับทั้งมหาแทนกลับออกไปเมืองทะวายก่อนแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพ กับท้าวพระยาหัวเมืองถือพล ๕,๐๐๐ ยกออกไปช่วยรักษาเมืองทะวาย และพระราชทานพานทองเครื่องยศ ให้พระยายมราชคุมออกไปพระราชทานพระยาทวายด้วย

เจ้าอนัมก๊กมิศุภอักษรนัดให้ไปตีเมืองตังเกี๋

ลุจุลศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก[๑] เป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กมีหนังสือเข้ามาฉะบับ ๑ ใจความว่า พวกขุนนางของเจ้าอนัมก๊กซึ่งอยู่ณเมืองไซ่ง่อน องลองเยืองยกกองทัพมาตีจับได้แต่ก่อน เอาไปไว้เมืองเว้ตั้งเป็นขุนนาง ถ้าองลองเยืองคิดการประการใด ก็แต่งคนถือหนังสือลับเล็ดลอดมาให้ทราบทุกครั้ง จึงรู้ว่าองลองเยืองแต่งให้นายทัพนายกองออกไปตั้งอยู่ณเมืองตังเกี๋ย และว่าเมืองลาวจับเอาทูตขององลองเยืองที่ไปเมืองพะม่าส่งลงมากรุงเทพมหานครโปรดให้จำไว้ องลองเยืองผูกพยาบาทคิดจะยกไปตีเมืองลาวได้แล้ว จะให้ยกไปตีเมืองเขมร แล้วจะยกกองทัพบกทัพเรือเข้าไปณกรุงเทพฯ ถ้ากรุงเทพฯ จะยกกองทัพไปตีองลองเยือง ขอให้ยกไปทางเหนือเข้าตีเมืองตังเกี๋ย เจ้าอนัมก๊กจะยกกองทัพบกทัพเรือไปตีเมืองกุยเยิน เมืองเว้ ถ้าจะยกออกไปตีเมื่อใด ขอให้มีตราออกไปให้แจ้ง จะได้ยกออกไปด้วยให้พร้อมกัน

ครั้นณวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ โปรดให้มีหนังสือพระยาพระคลังตอบออกไปใจความว่า ญวนเมืองตังเกี๋ยยกกองทัพมาตีเมืองเวียงจันท์ กองทัพเมืองเวียงจันท์ยกออกไปได้

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๕.

รบกันที่เมืองพวน กองทัพญวนเมืองตังเกี๋ยแตกไป จึงกวาดเอาครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยส่งมา ๔,๐๐๐ เศษ และซึ่งองลองเยื้องมีความพยาบาทจะยกกองทัพไปตีเมืองลาวได้แล้ว จะยกเข้ามาตีกรุงเทพฯ นั้น ตามแต่มันจะคิดเถิดหาวิตกไม่ และข้อซึ่งว่าจะแต่งกองทัพไปเมื่อใดให้บอกออกไปให้แจ้ง เจ้าอนัมก๊กจะยกกองทัพไปตีเมืองกุยเยิน เมืองเว้ พร้อมกันทีเดียวนั้น ฝ่ายกรุงก็จัดเตรียมกองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออกและกองทัพกรุงอยู่ เพราะบัดนี้แมงจันจาพะม่าเจ้าเมืองทะวายสวามิภักดิ์มาขึ้นกรุงสยาม แมงจันจากับขุนนางพะม่าที่มาขอพึ่งพระบรมราชกฤษฎาภินิหารจะอาสาไปตีเมืองเมาะตะมะ เมืองร่างกุ้ง การศึกเมืองอังวะครั้งนี้เป็นท่วงทีอยู่ จะต้องคิดทำให้สำเร็จเสียก่อน ถ้าจะไปทำแก่องลองเยื้องได้เมื่อใด จึงจะมีตรากำหนดออกมาให้แจ้งครั้งหลัง และให้เจ้าอนัมก๊กรักษาบ้านเมืองไว้ให้มั่นคง บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ห้องเบ็ดเล็ดคุมสิ่งของออกมาพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก แพรมังกรสีม่วง ๒ สีดำ ๒ กระดาษหีบ ๑ หมึกหีบ ๑

ทัพพระยายมราชยกไปเมืองทะวาย

ฝ่ายพระยายมราชออกไปถึงเมืองทะวาย ก็ให้ตั้งค่ายอยู่นอกเมือง พระยาทวายก็ให้ขุนนางกรมการ นำเอาสะเบียงอาหาร

ออกมาต้อนรับกองทัพ แต่ตัวนั้นยังหาออกมาไม่ พระยายมราช จึงให้ขุนนางไทยเข้าไปในเมืองกับกรมการเมืองทะวาย ให้พระยาทวายออกมาคำนับท่านแม่ทัพณค่าย พระยาทวายก็ออกมาต้อนรับนับถือยำเกรงเรียบร้อย พระยายมราชจึงให้พระรองเมืองคุมคนเข้าไปตั้งรักษาเมืองทะวายอยู่ในกำแพงแล้ว พระยายมราชจึงบอกกำหนดจะส่งพระองค์เจ้าชีลงมาให้ถึงแม่น้ำน้อย ขอเรือขึ้นไปรับได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว โปรดให้จัดเรือศรีประกอบหลังคาสี่ม่านทองลำ ๑ สำหรับจะได้รับพระองค์เจ้าชี

ทัพหลวงยกไปเมืองทะวาย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ กับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จยกพยุหยาตราออกไปเมืองกาญจนบุรี ครั้นเสด็จออกไปถึงแม่น้ำน้อย ขึ้นประทับอยู่ที่พลับพลาค่ายหลวง พอเวลาบ่าย ๒ โมงในวันนั้น พระยายมราชก็ส่งพระองค์เจ้าชีมากับพระราชาพิมล และข้าไทยชาวกรงตามเสด็จพระองค์เจ้าชีลงมาเป็นอันมาก ครั้นถึงที่พลับพลาเสด็จขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงไต่ถามถึงทุกข์สุข ตั้งแต่ตกไปอยู่เมืองอังวะแล้วหลบหนีลงมาได้จนถึงเมืองทะวาย พระองค์เจ้าชีเล่าถวายถึงความทุกข์ยากลำบาก แล้วก็ทรงพระกันแสง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช ก็กลั้นน้ำพระเนตรมิได้ รับสั่งให้พระองค์เจ้าชีลงสรงอุทกวารี ณที่สรงซึ่งทำไว้ณท่าหาดทรายในแม่น้ำน้อย และสรงน้ำพระปริตรเสร็จแล้ว ก็ให้เรียกเรือมารับพระองค์เจ้าชีและข้าไทยที่ตามมานั้น เป็นเรือหลายลำด้วยกัน ก็ให้สนมกรมวังนำส่งพระองค์เจ้าชีเข้ามาณกรุงเทพมหานคร

ครั้นเสร็จส่งพระเจ้าหลานเธอแล้วอยู่ได้อีก ๓ วัน กรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทูลลายกทัพขึ้นไปเมืองทะวาย ว่าจะไปดูแยบคายพระยาทวายจะสุจริตหรือจะคิดประการใด ครั้นเสด็จไปถึงเมืองทะวาย ทรงพระพิจารณาการทั้งปวงแล้ว ก็เห็นการว่าจะรักษาเมืองทะวายไว้มิได้ ทั้งพระยาทวายกิริยาก็ไม่เรียบร้อย ดูกะด้างกะเดื่องอยู่ จึงทรงพระดำริที่จะกวาดครอบครัวอพยพ รื้อกำแพงเมืองทะวายเสีย พวกกองทัพทราบดังนั้นก็พากันหาครอบครัวมาใช้สอย ไปลักลอบพาหญิงชาวเมืองทะวายผ่อนปรนให้บ่าวไพร่คุมลงมาเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ค่ายหลวงแม่น้ำน้อย ได้ทรงทราบก็ทรงพระพิโรธ รับสั่งให้ข้าหลวงออกเที่ยวจับตัว คนเหล่านั้นรู้ก็หนีลัดป่าไป แต่หมื่นสิทธิโสมตำรวจพาหญิงมาด้วย ๒ คน พวกกองทัพในค่ายหลวงออกไล่ตามจับ ได้ตัวหมื่นสิทธิโสมมา ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนแล้วจำไว้ และพวกข้าหลวงในกรมพระราชวังบวร ฯ ที่เป็นผู้

ใหญ่ ๆ นั้น ครั้นรู้ว่าลงพระราชอาชญาเมี่ยนหมื่นสิทธิโสม ก็พากันสงบหาเกลี้ยกล่อมเอาชาวเมืองทะวายลงมาอีกไม่

แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ถามเจ้าพระยามหาโยธาอำมาตย์ สายสมร พระยาไทรโยค ด้วยระยะทางตั้งแต่พระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ บ้านระแหงทาง ๑ ไปถึงเมืองเมาะตะมะ แต่เมืองเมาะตะมะไปถึงเมืองหงสาวดี เป็นทางมากน้อยเท่าใด เจ้าพระยามหาโยธาอำมาตย์ สายสมร พระยาไทรโยค กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าเมื่ออยู่เมืองมอญเดินไปมาอยู่บ้าง ประมาณตามระยะทาง ตั้งแต่เมืองกาญจนบุรี ถึงเมืองไทรโยค ประมาณ ๑,๗๗๕ เส้น ตั้งแต่เมืองไทรโยคเก่าถึงด่านผาวน ๕๕๒ เส้น ตั้งแต่ด่านผาวนถึงคลองปิลอก ๗๕๘ เส้น ตั้งแต่คลองปิลอกถึงสามสบ ๘๐๐ เส้น แต่สามสบถึงแม่น้ำสังขะลา ๖๐๐ เส้น แต่แม่น้ำสังขะลาถึงพระเจดีย์สามองค์ทาง ๕๐๐ เส้น แต่พระเจดีย์สามองค์ถึงแม่น้ำกระษัตริย์ ๘๐๐ เส้น แต่แม่น้ำกระษัตริย์ถึงแม่น้ำสกลิก ๑,๐๐๐ เส้น แต่แม่น้ำสกลิกถึงสมิ ๒,๗๐๐ เส้น ทางเรือแต่สมิถึงเมืองเมาะตะมะ ๒,๗๐๐ เส้น แต่เมืองเมาะตะมะถึงเมืองยางเงิน ๑,๕๐๐ เส้น แต่เมืองยางเงินถึงเมืองสะเทิม ๑,๐๐๐ เส้น แต่เมืองสะเทิมถึงเมืองวาน ๑,๕๐๐ เส้น แต่เมืองวานถึงเมืองดัดคล้า ๑,๒๐๐ เส้น แต่เมืองดัดคล้าถึงเมืองกะเตา ๑,๒๐๐ เส้น แต่เมืองกะเตาถึงเมืองหงสาวดี ๑,๒๐๐ เส้น รวมเป็นทาง ๑๙,๗๙๕ เส้น ทางบ้านระแหง

นั้น ตั้งแต่บ้านระแหงถึงด่านแม่ละเมา ๒,๕๐๐ เส้น แต่ด่านแม่ละเมาถึงแม่น้ำเม้ย ๒,๐๐๐ เส้น แต่แม่น้ำเม้ยถึงแม่น้ำกลิบ ๒,๐๐๐ เส้น แต่แม่น้ำกลิบถึงบ้านตะพู ๑,๒๐๐ เส้น ทางเรือตั้งแต่บ้านตะพูขึ้นไปเมืองเมาะตะมะขึ้นบก ๒,๗๐๐ เส้น รวมตั้งแต่บ้านระแหงถึงเมืองเมาะตะมะ ๑๐,๔๐๐ เส้น แต่เมืองเมาะตะมะถึงเมืองหงสาวดี ๗,๖๐๐ รวม ๑,๘๐๐๐ เส้น ทางพระเจดีย์สามองค์ถึงปากแพรกมากกว่าทางบ้านระแหง ๑,๘๘๕ เส้น

ขณะนั้นพอสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีรับสั่งให้พระยายมราช มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณา จะขอรื้อเมืองทะวายเอาอิฐลงแม่น้ำเสียให้หมด อย่าให้มันทำขึ้นได้อีก แล้วจะกวาดครอบครัวลงมาใส่บ้านเมือง เมืองทะวายไกลนัก มีราชการทัพศึกมาช่วยไม่ทัน จะเอาพระยาทวายล่วงไปเสียก่อนจึ่งค่อยคิดต่อไป ทรงทราบหนังสือบอกแล้วก็ทรงขัดเคืองเป็นอันมาก รับสั่งให้มีหนังสือตอบขึ้นไปว่า พะม่ายกมาตีกรุงกวาดต้อนครอบครัวชาวกรุง และพี่น้องขึ้นไปไว้แต่ที่เมืองทะวายเมืองเดียวดอกหรือ เมืองอังวะและเมืองอื่นๆ ไทยชาวกรุงไม่มีหรือ ไม่ช่วยเจ็บแค้นขึ่งโกรธบ้างเลย ได้เมืองทะวายไว้จะได้เป็นเมืองพักผู้คน ไว้สะเบียงอาหารเป็นกำลังทำศึกต่อไป ห้ามอย่าให้รื้อกำแพงเมืองและกวาดครอบครัว ให้รักษาเมืองระวังเหตุการณ์ให้มั่นคงให้ดี

ครั้นมีตราขึ้นไปแล้วอยู่สัก ๔-๕ วัน ตามาเป็นไทยชาวกรุงเก่า ได้เคยรู้จักในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมาแต่ครั้งกรุงยังไม่เสีย บ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกันกับบ้านหลวง ตกไปอยู่เมืองทะวาย แต่หาได้เข้าอยู่ในพระองค์เจ้าชีไม่ เมื่อพระองค์เจ้าชีเสด็จลงมากรุง ตามายังอยู่ที่เมืองทะวาย ตามาทราบว่าพระยาทวายรู้ว่า พระเจ้าอังวะจะเอาสะดุแมงกองผู้บิดาพระยาทวายขึ้นม้าเอาเลื่อยๆ เสียเหมือนเลื่อยไม้ แล้วจะยกกองทัพมาตีเมืองทะวาย พระยาทวายเสียใจคิดรวนเรวุ่นวายไป ด้วยกลัวบิดาจะต้องรับอาชญา ใจหาเป็นหนึ่งแน่เหมือนแต่ก่อนไม่ และพระยาทวายให้ปลัดต่าย มองนน้องพระยาทวาย กับไพร่พลพะม่าทะวายหลายคนด้วยกันลงมาดูทาง ทางที่ไหนแคบจะตัดไม้ทับทางเสีย จะเอาคนระวังที่ช่องแคบแล้ว จะยกเข้าปล้นกองทัพที่รักษาเมืองทะวาย ตามารู้ความแล้วก็เข้ามากราบทูล กรมพระราชวังบวรฯ ทราบแล้ว บอกส่งตัวตามาลงมาณค่ายหลวงแม่น้ำน้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทราบความแล้ว ทรงพระราชดำริว่า อ้ายมองนุเป็นน้องพระยาทวาย อ้ายปลัดต่ายก็เป็นคนใช้สอยของพระยาทวาย จึงให้จับเอาตัวอ้ายมองนุ อ้ายปลัดต่าย มาถามอ้ายมองนุ อ้ายปลัดต่าย ให้การว่า มาเที่ยวเล่นก็เลยลงมา จึงให้เอาตัวอ้ายมองนุ อ้ายปลัดต่าย กับพวกพ้องที่มาด้วย จำไว้ที่ค่ายหลวงแม่น้ำน้อย มิให้เหลือหนีขึ้นไปบอกกันได้ แล้วรับ

สั่งให้มีตราออกไปถึงพระยายมราช ให้กราบทูลกรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่า ไม่ไว้ใจแมงจันจาเจ้าเมืองทะวาย และปลัดกับพวกพ้องพระยาทวายให้ส่งลงมาให้สิ้น จะชุบเกล้า ฯ เลี้ยงเป็นขนนางอยู่ที่ในกรง ด้วยมีความชอบยกเอาเมืองทะวายมาขึ้นกับกรุงเทพ ฯ แล้วให้ตั้งเจ้าเมืองทะวายขึ้นใหม่ เอาพวกพ้องของนางทะวายที่ส่งลงมาถวายนั้น ดูพากพูมผู้ใดสมควรจะเป็นได้ก็ให้เป็นเถิด กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงรับสั่งให้พระยายมราชหาตัวพระยาทวายมาบอกว่า มีตราให้พระยาทวายเข้าไปเฝ้าจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเป็นขุนนางอยู่ที่กรุง ครั้นจะให้พระยาทวายอยู่รักษาเมือง จะต้องให้กองทัพอยู่รักษาเมืองด้วยทั้งตาปี จะไว้ใจพะม่ามิได้ ถ้าพระยาทวายเข้าไปอยู่ในกรุงแล้ว พะม่าก็สิ้นความอาฆาต ถึงจะเลิกกองทัพไม่อยู่กำกับ อยู่แต่ผู้รั้งเมืองก็จะได้ พระยาทวายไม่เต็มใจที่จะเข้าไปในกรุง แต่ขัดมิได้ด้วยเห็นกองทัพกรุงตั้งอยู่เป็นอันมาก ก็ต้องยอมตามรับสั่ง จึงจัดเตรียมพรรคพวกครอบครัวของตัวได้หลายร้อยคน พระยายมราชก็ส่งลงมาถึงแม่น้ำน้อย ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ค่ายหลวงแม่น้ำน้อยแล้ว โปรดให้จัดเรือส่งพระยาทวายเข้ามาณกรง และพวกทะวายที่ส่งเข้ามานี้ โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนพักอยู่นอกป่าช้าวัดสระเกษพลางก่อน และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็เสด็จลงมาแม่น้ำน้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระ

อนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับคืนพระนคร จึงโปรดตั้งพระองค์เจ้าชั้นเป็นเจ้าฟ้าฝ่ายในอีกพระองค์หนึ่ง และพวกพระยาทวายก็คัดเอาไว้เป็นช่างเรือบ้าง เหลือนั้นให้ไปอยู่คอกกระบือด้วยพระยาทวาย

ยกทัพหลวงไปตีเมืองพะม่า

ในปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริ ด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ว่า เมืองมะริด เมืองตะนาว เมืองทะวาย ก็ได้แล้ว ควรจะไปตี เมืองเมาะตะมะ เมืองร่างกุ้ง เขตต์แดนพะม่าต่อเข้าไปลองดู ถ้าสมคะเนได้การก็จะตีให้ถึงเมืองอังวะทีเดียว จึงโปรดให้เกณฑ์ทัพ ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา ยกไปสมทบทัพพระยายมราชที่เมืองทะวายก่อน ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปทางศิงขร ไปตั้งต่อเรือรบอยู่ฝั่งทะเลตะวันตก จะได้ยกขึ้นไปทางแม่น้ำเมืองมะริดเป็นทัพเรือ ทัพหลวงจะไปทางบก ยังมิได้ยกไป ให้พระยากลาโหมราชเสนา ออกไปเกณฑ์ทัพเมืองเขมร ให้พระยาไกรโกษาไปเกณฑ์ทัพเมืองลาว แต่เมืองเหนือนั้นมีตราให้ข้าหลวงถือขึ้นไป

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๖.

กำหนดปีฉลู เดือน ๑๒ ให้พร้อมกัน เกณฑ์ทัพครั้งนั้น๔๐,๐๐๐

ทะวายเป็นกบฏ

ฝ่ายเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช บอกเข้ามาว่า พะม่ายกกองทัพใหญ่มาแต่เมืองอังวะจะมาตีเมืองทะวาย พะม่าเมืองทวายลอบออกไปหาแม่ทัพเมืองอังวะ จัดหญิงชาวเมืองทะวายลงไปให้ ๒ คน หาให้กองทัพไทยรู้ไม่ แม่ทัพเมืองอังวะจับกรมการเมืองทะวายที่จัดผู้หญิงไปให้นั้นฆ่าเสีย แล้วส่งตัวผู้หญิงกลับเข้ามาเมืองทะวาย ไพร่พลในเมืองทะวายนั้นตั้งแต่รู้ว่ากองทัพพะม่ายกมาแต่เมืองอังวะ ความซึ่งยำเกรงกองทัพไทยนั้นก็น้อยลงกว่าเก่ามาก จะใช้สอยการงานบังคับบัญชาก็ไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ได้ทรงทราบในหนังสือบอกแล้ว พอกองทัพหัวเมืองเข้ามาพร้อมกัน ก็เสด็จยกพยุหยาตราโยธาทัพบกทัพเรือไปขั้นเดินที่ค่ายหลวงแม่น้ำน้อย

ฝ่ายที่เมืองทะวายนั้นขัดสะเบียงอาหารลง เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช จึงปรึกษากันว่า ชาวเมืองทะวายสะเบียงอาหารก็ฝืดเคืองเกือบจะอดอยู่แล้ว จะชักเอาผู้ชายไปขนข้าวที่ฉางแม่น้ำน้อย คนก็ติดรักษาหน้าที่เชิงเทินอยู่ ให้แต่พวกผู้หญิงลงมาขนข้าว พวกพ้องของใครก็ให้คุมพวก

พ้องลงมาแล้วให้พวกไทยกำกับลงมาด้วย ชาวเมืองทะวายสงสัยว่าจะผ่อนครัว ก็หาฟังบังคับบัญชาไม่ ทุ่มเถียงเกะกะไป เจ้าพระยามหาเสนาจึงเอาอ้ายวุ่นทอกพะม่าเมืองทะวายที่เป็นตัวแข็งแรงนั้นมาตี ๓๐ ที

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปทางคะมองสวยตั้งค่ายอยู่ที่หินดาด ยังไกลเมืองทะวายอยู่ทาง ๒ คืน

ฝ่ายสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งยกออกไปต่อเรือรบที่ศิงขร เร่งต่อทำทั้งกลางวันกลางคืนจนเรือแล้วเสร็จ โปรดให้พระยาจ่าแสนยากร พระยาไกรโกษา ซึ่งไปเกณฑ์กองทัพแล้ว ตามเสด็จมากับพระยาพิไชยบุรินทรา พระยาแก้วเการพ นายทัพนายกอง คุมเรือยกออกไปเมืองทะวายส่งกองทัพแล้ว เสด็จกลับมาประทับอยู่แขวงเมืองชุมพร ครั้นกองทัพยกไปถึงเมืองมะริดได้ข่าวว่า เมืองมะริดกลับใจเป็นกบฏ กองทัพจึงยกเข้าตีเมืองมะริด ปืนป้อมและปืนหน้าเมืองชาวเมืองยิงระดมแน่นหนานักเข้าเมืองหาได้ไม่ ก็แจวเรือเข้าหาเกาะหน้าเมืองมะริด เกาะหน้าเมืองนั้นมีเขาอยู่ พระยาเสนหาภูธรทำพิณพาทย์อยู่ในเรือ เมื่อข้ามไปจะเข้าเกาะนั้นปืนพะม่ายิงถูกวงฆ้อง ๆ กระจายไปถูกคนตีฆ้องเจ็บแต่หาตายไม่ พระยาไกรโกษา พระยาพิไชยบุรินทรา พระยาจ่าแสนยากร พระยาแก้วเการพ และนายทัพนายกองไปถึงเกาะเข้าพร้อมกัน เอาปืนใหญ่ขึ้นบน

เขาช่วยกันยิงระดมเข้าไปในเมืองมะริด พะม่าทนลูกปืนมิได้ ขุดหลุมทำสนามเพลาะเอากะดานบังตัวกันลูกปืน ปืนที่เมืองมะริดก็ซาลงยังแต่จะไเตก

ฝ่ายข้างเมืองทะวาย อ้ายว่นทอกที่เจ้าพระยามหาเสนาเฆี่ยนนั้น เจ็บแค้นโกรธเจ้าพระยวมหาเสนา จึงป่าวร้องยุยงพวกทะวายว่าไทยจะไล่คนผ่อนครัวลงไปขนข้าวแล้ว จะฉยกวาดคนและพวกครัวเมืองทะวายไปไว้แม่น้ำน้อย พวกทะวายทั้งปวงที่รักษาหน้าที่เชื่อคำอ้ายวุ่นทอกเห็นจริงด้วยก็กลับใจเป็นกบฏขึ้น ช่วยกันเอาปืนใหญ่ยิงระดมเข้าไปที่ค่ายไทยตั้งอยู่ กองทัพเจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยารัตนาพิพิธ พระยายมราช เห็นดังนั้น จะอยู่ในค่ายก็มิได้ ด้วยค่ายนั้นอยู่ใกล้กำแพงปืนยิงถึงถนัด จึงล่าถอยขยับค่ายออกมาตั้งให้พ้นทางปืน

ฝ่ายพระรองเมืองเข้ารักษาอยู่ในเมืองทะวาย เห็นทะวายเป็นกบฏขึ้น ทะวายปิดประตูเสียหมด พระรองเมืองกับนายทัพนายกองต้องเลียบมาตามริมเชิงเทินข้างเหนือเมือง พอถึงประตูมีทะวายรักษาประตูอยู่ ๕-๖ คน จะออกทางประตูนั้น ทะวายผู้รักษาประตูไม่ให้ออก จึงฟันทะวายรักษาประตูตาย ๒ คน เหลือนั้นวิ่งหนีไป พระรองเมืองกับนายทัพนายกองกะทุ้งกลอนกุญแจหักเปิดประตูออกได้แล้ว ก็รีบไปหากองทัพพระยายมราช

ฝ่ายเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช

ตั้งค่ายยังมิทันแล้ว กองทัพพะม่ากับทะวายพลเมืองสมทบกันยกมาเป็นอันมาก เข้ารบรุกบุกบันไล่ยิงไล่ฟันกลางแปลงเหลือกำลังที่จะต่อรบ ทัพไทยก็ล่าถอยรับมาจนถึงค่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ซึ่งเป็นกองหน้าทัพหลวงตั้งค่ายปิดทางอยู่ พวกกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยารัตนาพิพิธ พระยายมราช ที่ล่าถอยลงไปจะขอเข้าอาศัยค่ายผ่อนพักรับทัพพะม่า พระยาอภัยรณฤทธิ์ไม่ยอมให้เข้าค่าย ว่าตัวเป็นทัพหน้าของทัพหลวง ถ้าเข้ามาในค่ายคนกำลังตื่นแตกพะม่าเข้าไปในค่ายมิเสียหรือ ถ้าค่ายหน้าแตกแล้วข้าศึกก็จะถึงค่ายหลวงทีเดียว ศึกษะพระยาอภัยรณฤทธิ์จะมิปลิวไปหรือ ให้รับทัพพะม่าอยู่แต่นอกค่ายเถิด กองทัพเจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยารัตนาพิพิธ พระยายมราช เข้าค่ายมิได้ก็ตั้งรับอยู่หน้าค่าย แต่จมื่นราชาบาล (กระต่าย) จมื่นสมุหพิมาน (แสง) บุตรเจ้าพระยาราชบุรี ได้ว่าให้พระยาอภัยรณฤทธิ์เปิดประตูรับให้เข้ามาเป็นหลายครั้ง พระยาอภัยรณฤทธิ์ก็ไม่ยอม พระอินทรเดช (บุญเมือง) พระยามหามนตรี (ปลี) เห็นด้วยพระยาอภัยรณฤทธิ์ว่าอย่าให้เปิดรับ คนจะละเล้าละลุมเข้ามาให้รับอยู่นอกค่ายก็จะได้ พะม่าตามกองทัพมาถึงเข้ารบกบกันทัพไทยรับมิหยุด เพราะมิได้มีค่ายมั่นรักษาตัว ก็แตกพ่ายกระจายกันไป เสียเจ้าพระยามหาเสนาในที่รบศพก็มิได้ ค่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์พะม่าก็เข้าตีเอาได้ เสียไพร่พลครั้งนั้นมาก

ทรงพระราชดำริว่าจะทำการต่อไปไม่ตลอด จึงโปรดให้ถอยกองทัพทั้งปวงลงมาแม่น้ำน้อย ครั้นมาถึงแม่น้ำน้อยทรงทราบว่าเจ้าพระยามหาเสนาหายไป แล้วทราบว่ามาถึงค่ายพระยาอภัยรณฤทธิแล้ว เจาพระยามหาเสนา เจาพระยารตนาพพธ พระยายมราช จะเข้าอาศัยค่ายยิงปืนรับพะม่า พระยาอภัยรณฤทธิ์ไม่ยอมให้อาศัย ปิดประตูค่ายเสีย ทรงพระพิโรธพระยาอภัยรณฤทธิ์มาก ดำรัสว่าเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้ง ๓ นายมาถึงแล้วควรจะให้เข้าพักอยู่ในค่าย นี่มันถือกฎหมายอะไรของมัน ไม่ให้เสนาบดีผู้ใหญ่เข้าอยู่ในค่าย จนเสียแม่ทัพนายกองและไพร่พลเป็นอันมาก ให้ทำกระทู้ซักถามพระยาอภัยรณฤทธิ์ ๆ ก็รับสารภาพผิด จึงให้ลงพระราชอาชญาประหารชีวิตพระยาอภัยรณฤทธิ์เสียที่ค่ายแม่น้ำน้อย และพระอินทรเดช พระยามหามนตรี ที่เห็นด้วยพระยาอภัยรณฤทธิ์นั้น ให้ถอดเสียจากที่เจ้ากรมพระตำรวจแล้ว ลงพระราชอาชญาจำไว้ทั้ง ๒ คน และจมื่นราชาบาล จมื่นสมุหพิมาน ที่ว่าแก่พระยาอภัยรณฤทธิ์ให้เปิดประตูรับนั้น มีความชอบ ให้จมื่นราชาบาลเป็นที่พระอินทรเดช ที่พระราชรินทร์ว่างอยู่หามีตัวไม่ จึงให้จมื่นสมุหพิมานเป็นที่พระราชรินทร์แล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้นายจ่าเรศ (เกด) บุตรพระยาเพ็ชรพิไชยที่ถึงแก่กรรม ถือหนังสือเข้ามาถึงผู้รักษาพระนคร ให้ระวังพวกพะม่าที่จำไว้ณคุกและระวังรักษาพวกพระยาทวาย ถ้าเห็นว่าผู้ใด

กำเริบขึ้นก็ให้จับจำเสีย ผู้รักษาพระนครครั้งนั้น กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระยาพลเทพ (บี่น) พระยาธรรมา (ทองดี) พระยาเพ็ชรพิไชยที่เป็นหลวงนายสิทธิ์ครั้งกรุงเก่า พระยามหาธิราชอยู่กรมเมือง แล้วโปรดโห้นายฉิมมหาดเล็กเป็นเชื้อชาวชุมพร ถือตาริบไปเผ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลฉะบับ ๑ นายฉิมได้ตราแล้วก็รีบไปขึ้นที่เมืองเพ็ชรบุรี เดินบกไปเผ้าที่เมืองกระ กราบทูลราชการเมืองทะวายตามท้องตรา สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสียพระทัยนัก รับสั่งว่าการจะสำเร็จอยู่แล้วกลับไม่สำเร็จไปได้ จึงสั่งให้ขึ้นไปบอกนายทัพนายกองให้ล่าทัพจากเมืองมะริด พอกองทัพพะม่ายกลงมาถึงเมืองมะริด กองทัพไทยจัดการจะล่าทัพเรือพะม่าก็เข้าตีกองทัพไทยได้รบกัน กองทัพไทยต่อเรือรบครั้งนั้นมีตะกูดทั้งหน้าทั้งท้าย ล่าถอยเรือเอาท้ายลงมา ยิงปืนหน้าเรือรับพะม่าแข็งแรง พะม่าก็ยิง ต่างคนต่างยิงกัน ถึงผั่งจึงทิ้งเรือเสียขึ้นบก พะม่าก็ขึ้นบกติดตามกองทัพไทย พระยาจ่าแสนยากร(ทุเรียน) รับพะม่าแข็งแรง พะม่าหาอาจล่วงเกินเข้ามาได้ไม่ นายทัพนายกองก็ไม่มีผู้ใดเป็นอันตราย เสียแต่เรือรบและปืนบาเหรี่ยมสำหรับเรือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากแม่น้ำน้อยกลับคืนพระนคร และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตั้งทัพรออยู่จนพะม่ากลับไปเมืองมะริดหมดแล้ว ก็เสด็จกลับคืนพระนคร

เจ้าอนัมก๊กขอตราให้หัวเมืองช่วยการทัพ และถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๓

เมื่อณเดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลู เบ็ญจศกนั้น เจ้าอนัมก๊ก มีหนังสือให้องเบ็ดเลืองถือเข้ามาความว่า เจ้าอนัมก๊กจะยกกองทัพไปตีเมืองกุยเยิน ขอตราสำหรับทัพออกไปเมืองลาว ขัดสนสะเบียงอาหารลงจะได้ไปจัดการซื้อโดยสะดวก กับจะให้ญวน ๗ คนไปทางเมืองลาว ให้ลาวจัดสะเบียงอาหารส่งขึ้นไปเมืองตังเกี๋ย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็โปรดพระราชทานตรารูปพระอาทิตย์ทรงราชรถดวง ๑ ตราประจำผนึกดวง ๑ ตราพระราชสีห์สำหรับเดินทางไปเมืองลาวฉะบับ ๑ มอบให้องเบ็ดเลืองคุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ครั้นถึงณเดือนอ้ายขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กได้จัดต้นไม้ทองเงิน กับเรือพระที่นั่งรูปมังกรลำ ๑ กะลำพักหนัก ๑๐ ตำลึงจีน ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องเบ็ดตรึง องเบ็ดจัด คุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย

พะม่าขอเป็นไมตรี

ครั้นมาถึงเดือน ๓ พระเจ้าอังวะสั่งให้พะม่าเจ้าเมืองเมาะตะมะมีหนังสือให้เนรายะยันกิสูพะม่า กับพระยาปรากฏรามัญ

ถือเข้ามาถึงพระยากาญจนบุรี ๆ ส่งต้นหนังสือเข้ามาณกรุง แปลได้ความว่าจะขอเป็นทางพระราชไมตรี ทรงพระราชดำริเห็นว่าที่พระเจ้าอังวะ ให้แต่งเจ้าเมืองเมาะตะมะมาเจรจาความเมืองกับเจ้าเมืองกาญจนบุรีดังนี้ ไม่ต้องอย่างธรรมเนียม จึงโปรดให้มีตราสั่งให้พระยากาญจนบุรีตอบไปยังเจ้าเมืองเมาะตะมะว่า

"อักษรบวรสันถวมิตรสนิทเสนหาเมตยาภิธยาศัย ในท่านผู้ครองเมืองกาญจนบุรีมาถึงท่านผู้ครองเมืองเมาะตะมะ ด้วยให้พะม่า มอญ ๙ คนถือหนังสือเป็นเรื่องราวสรรเสริญพระเกียรติคุณในพุทธจักรอาณาจักรเป็นทางเจรจาความเมืองนั้น ได้ส่งหนังสือเข้าไปยังท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ๆ ได้แจ้งทุกประการแล้ว จึงประชุมเสนาพฤฒามาตย์ปรึกษาพร้อมกันว่า ครั้นจะนำเนื้อความขึ้นกราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ด้วยเหตุว่าเป็นแต่หนังสือเจ้าเมืองเมาะตะมะ เกลือกจะเหมือนหนึ่งเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๖[๑] ปี พะม่ากับไทยก็ได้เจรจากันณอังงิวปลายน้ำปิลอก ตำบลพระเจดีย์สามองค์ว่า จะเป็นทางพระราชไมตรีจนถึงได้ให้ของตอบแทนกัน ในเดือนนั้น ฝ่ายพะม่าก็มาจับคนทางเมืองเพ็ชรบุรีไป ๙ คน ครั้นจุลศักราช ๑๑๔๗ ปี พระเจ้าอังวะก็ยกทัพมา ฝ่ายกรุงเทพ ฯ ตั้งอยู่ในกรุณาการุญแก่ประชากรพวกพลทั้ง ๒ ฝ่าย

๑, พ.ศ. ๒๓๒๗.

เพื่อพ้นชีวิตันตรายอกุศลกรรม จึงให้นาข่านส้อยตองสิงคะสู่ ซึ่งเป็นพะม่าด้วยกันถือหนังสือออกมาว่ากล่าวก็มิฟัง อันพะม่ากับไทยทำสึกแก่กันหานิยมมิได้ เหมือนน้ำกับน้ำมันแล้วมิหนังสือกลับเข้ามาว่า นาข่านส้อยตองสิงคะสู่อกไปเหมือนน้ำขุ่น ครั้นเหมือนเอาแก้วทิ้งให้น้ำใสนั้น ถ้าจะใสจริงชอบจะให้นาข่านส้อยตองสิงคะสู่ผู้ถือหนังสือเดิมกลับถือหนังสือเข้ามา จึงจะชอบ

ประการหนึ่งซึ่งพระเจ้าอังวะปรารถนาโพธิญาณเมตตากรุณาแก่สัตว์ชุบเลี้ยงท้าวพระยานายทัพนายกองให้งามดี ความข้อนี้ดีชั่วก็ไว้แต่ในใจของท่านเถิด เราแจ้งอยู่แล้ว ข้อซึ่งว่าทั้ง ๒ พระนครปราศจากบัจจามิตร เป็นทางพระราชไมตรีมีความสุขนั้น คำอันนี้เป็นสัตย์จริงหรือ หรือเป็นกลอุบาย ถ้าจะเป็นกลอุบายแล้วอย่าคิดเลยว่าพะม่าจะลวงไทยได้ ถ้าจะเป็นทางพระราชไมตรีกันนั้น จะให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ฝ่ายร่วมเสวตฉัตรกันหรือ หรือจะให้แต่เสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยทแกล้วทหารทำสัตย์กัน หรือจะไม่ทำสัตย์แล้วเป็นแต่จะไม่ทำยุทธสงครามแก่กัน ต่างคนต่างอยู่ประการใด ให้เสนาบดีเอาเนื้อความทูลแก่พระเจ้าอังวะจะประพฤติฉันใด ก็ให้แต่งขุนนางพะม่าเป็นทูตานุทูต กับขุนนางไทยผู้ใหญ่ซึ่งไม่พอใจรบศึกเสียกรุง ซึ่งพะม่ากวาดเอาไปไว้นั้น ถ้าผู้ใหญ่ไม่มีแล้ว จนแต่หัวหมื่นมหาด

เล็กก็เอาเถิด ให้มาสัก ๓ นาย ๔ นาย กับพระสงฆ์อันทรงศีลสังวรบริสุทธิ์ จะได้เป็นสักขีทิพย์พะยาน จึงจะเป็นสัตย์มั่นคงได้ ถ้ากรุงอังวะแต่งมาได้ดังนี้ จะบอกเข้าไปให้ท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่เอาเนื้อความกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ถ้ามิทำได้อย่าเจรจากันต่อไปเลย ต่างคนต่างประพฤติในราชกิจโดยยถานุชฌาสัยนั้นเถิด

ญวนไกเซินขอเป็นไมตรี

ครั้นมาถึงณเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ องกันถินบุตรองลองเยืองมีอักษรศาสน์เข้ามาทางบกแต่งทูตเข้ามา ๖ นาย ขอเป็นทางพระราชไมตรีด้วยกรุงเทพมหานคร มีความว่าองเชียงสือหนีเข้ามาอยู่ณกรุง ไม่รู้พระเดชพระคุณกลับหนีออกไปตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กแล้ว ไปตีเอาเมืองพูเวียน เมืองมินคาง เมืองเตียนขัน ถ้ากองทัพองกันถินตีแตก องเชียงสือจะหนีเข้ามาในเขตต์แดนกรุงอีก ขอให้กองทัพกรุงเทพมหานครจับให้จงได้ ทางพระราชไมตรีจะได้ยืดยาวไปชั่วฟ้าและดิน จัดด้ายขนจามรีแดง ๕๐๐ ภู่เข้ามาทรงยินดี ถ้ากรุงเทพ ฯ จะต้องการสิ่งหนึ่งสิ่งใด ให้มีพระราชศาสน์ออกไปให้แจ้ง จะได้จัดเข้ามาถวาย และมีข้อ

ความอื่นอีกเป็นหลายประการ

โปรดให้มีพระราชศาสน์ตอบออกไปใจความว่า กรุงเทพฯ นี้ดำรงทศพิธราชธรรมอันเสมอ มิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านใหญ่เมืองน้อย และลูกค้าวาณิชนานาประเทศ มีแต่เมตตากรุณาเป็นต้น อุปมาดุจดังเขาพระสุเมรุราชและมหาสาครสมุทรอันเป็นที่อาศัยแก่เทวามนุษย์และฝูงมัจฉาชาติทั้งปวง มิดังนั้นเหมือนพฤกษาชาติต้นใหญ่เป็นที่อาศัยแก่สกุณบักษาชาติ อันเข้ามาพึ่งพักกระทำรวงรังพักฟอง ครั้นสกุณโปดกมีขนปีกหางบริบูรณ์แล้ว ก็บินไปทั่วทิศานุทิศโดยความปรารถนาผาสุกแห่งตน และซึ่งครั้งก่อนองเชียงสือแตกจากเมืองโลกนายหนีเข้ามาพึ่งกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ก็ทำนุบำรุงเลี้ยงให้เป็นสุขโดยตระกูลอันสูงศักดิ์สุริยวงศ์แล้ว ก็กลับคืนไปยังเมืองโลกนายอุปไมยเหมือนสกุณบักษาอันมีปีกหางบริบูรณ์ และบินไปสู่ประเทศแห่งตนโดยปรารถนาหาภัยอันตรายมิได้ ก็เป็นที่ยินดีแห่งกรุงโดยกรุณาหารังเกียจมิได้ และซึ่งว่าองเชียงสือไม่อยู่แต่เมืองโลกนาย ยกกองทัพไปรุกรบตีบ้านน้อยและเมืองใหญ่จนแดนเมืองตังเกี๋ยๆ แต่งกองทัพต้องเชียงสือแตกคืนมานั้น ความข้อนี้เป็นระยะทางไกลยังหาแจ้งเหตุผลตระหนักไม่ และซึ่งว่ากองทัพเมืองตังเกี๋ยจะยกมาต้องเชียงสือ ขอให้กรุงแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายด่านแดน ถ้าองเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมให้

เจ้าตังเกี๋ยจะตอบแทนสนองพระคุณนั้น ฝ่ายกรุงมิรู้ที่จะเจรจาเลย ด้วยเหตุว่ามีคุณแล้วจะให้กลับเป็นโทษ ดังนี้ผิดพระราชประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิตติศัพท์จะลือไปในนานาประเทศเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงจะว่ากรุงเทพมหานครเห็นแต่แก่ลาภสักการเมืองตังเกี๋ยเท่านั้น ช่วยกันจับกุมองเชียงสือส่งให้ไม่มีความเมตตากรุณา ความครหาติเตียนข้อนี้จะปรากฏอยู่ชั่วฟ้าและดินดูมิบังควร อันกรุงเทพมหานครจะประพฤติการที่จะทำได้ก็แต่คลองทศพิธราชธรรมตามประเพณี เจ้าตังเกี๋ยเป็นข้าศึกกันถ้าจะให้ระงับว่ากล่าวทั้ง ๒ ฝ่ายพอจะเจรจาได้ อนึ่งซึ่งว่าไม่รู้จักเขตต์แดน ขอให้กรุงแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายแดนนั้นอันประเพณีกษัตราธิราชเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง ก็ย่อมรู้จักกำหนดเขตต์แดนขอบขัณเฑสีมาราชธานีเขตต์แดนซึ่งกันและกันอยู่สิ้น เจ้าตังเกี๋ยจะทรงปัญญาดำรงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ให้ดำริจงชอบเถิด

ทูตได้รับพระราชศาสน์ตอบแล้วกราบถวายบังคมลาไป และราชศาสน์ที่มีไปมากับญวนไกเซินนี้ เมื่อเจ้าอนัมก๊กแต่งให้องเบ็ดเสร็จ องโดยเวียน เป็นทูตถือหนังสือเข้ามากราบทูลข่าวการสงครามเมื่อณเดือนยี่ ปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖[๑] ได้โปรดให้คัดสำเนามอบให้ทูตไปแจ้งแก่เจ้าอนัมก๊กให้ทราบด้วย

---

๑. พ.ศ. ๒๓๓๗.

ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และนักพระองค์เอง

ครั้นลุจุลศักราช ๑๑๕๖ ปีขาล ฉศก เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อณเดือน ๕ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) อยู่วัดระฆังอาพาธถึงแก่มรณภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดตั้งพระวันรัต (ศุข) วัดศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ครั้นถึงณเดือน ๘ ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ พระชนมายุครบ ๒๑ ควรจะทรงผนวชแล้ว อนึ่งนักพระองค์เองเข้ามาอยู่ณกรุงเทพมหานครแต่ชนมายุ ๑๐ ขวบ บัดนี้ชนมายุก็ได้ ๒๒ ปีครบอุปสมบทแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดกระบวนแห่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ และพระพงศอมรินทร์ซึ่งเป็นบุตรเจ้ากรุงธนบุรี นักพระองค์เอง ไปทรงผนวชและอุปสมบทณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้งนั้นกระบวนแห่มีเครื่องเล่นต่างๆ มาก ทรงผนวชแล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จไปอยู่วัดสมอราย

ตั้งนักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชา นักพระองค์เองถวายเมืองพระตะบอง เสียมราฐ

ครั้นออกพรรษานักพระองค์เองลาสิกขาบทแล้ว ทรงพระราชดำริจะให้นักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชาสืบวงศ์ต่อไป จึงพระราชทานนามแก่นักพระองค์เอง ให้เป็นสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราช บรมนารถบพิตร เจ้ากรุงกัมพูชา ให้พระยากลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นผู้เลี้ยงสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีมาแต่เยาว์นั้น เป็นสมเด็จพ้าทะละหะเอกอุมนตรี อภัยพิริยปรากรมพาหุ มีอำนาจสิทธิ์ขาดบังคับบัญชาการได้ทั่วไป และให้ทำนุบำรุงสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเจ้ากรุงกัมพูชาด้วย และทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) นั้น ก็ได้ว่าการกรุงกัมพูชาเรียบร้อยราบคาบมาได้ ๑๒ ปีมีความชอบ แต่ว่าเป็นพวกนักองโนนสมเด็จพระรามราชา ซึ่งเคยวิวาทกับบิดานักพระองค์เองมาแต่ก่อน เกรงจะไม่สนิทกับสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี และสมเด็จพ้าทะละหะจึงได้ทรงขอเขตต์แว่นแคว้นเมืองพระตะบองและเมืองขัน และเมืองนครเสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองใกล้เขตต์แดนไทยตัดออกเป็นส่วนหนึ่ง ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ว่ากล่าวบังคับบัญชา

ให้มาขึ้นต่อกรุงเทพมหานครทีเดียว เพื่อจะไม่ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์มีความโทมนัสส์ สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี กับสมเด็จพ้าทะละหะก็มีความยินดียอมถวาย เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐจึงได้ขาดจากเมืองเขมร มาขึ้นกรุงเทพมหานครแต่นั้นมา แล้วสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี สมเด็จพ้าทะละหะก็คราบถวายบังคมลา พาบุตรภรรยาครอบครัวออกไปครองกรุงกัมพูชาณเดือนยี่ ปีขาลนั้น

ถอดเจ้านครล้านช้าง

ในปีนั้นมีผู้พ้องว่า เจ้านันทเสนเจ้านครล้านช้างเวียงจันท์กับพระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนมคบคิดกันเป็นกบฏ จึงโปรดให้มีศุภอักษรขึ้นไปถึงนครล้านช้างและพระบรมราชา ใจความว่ามีผู้พ้องว่าเป็นกบฏ แต่ไม่ทรงเชื่อให้เอาตัวโจทก์จำไว้ ครั้นจะนิ่งเสียไม่ว่ากล่าวก็เป็นการแผ่นดินสำคัญอยู่ ถ้าเจ้านครล้านช้างและพระบรมราชาซื่อสัตย์ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ให้ลงไปเผ้าสู้ความเขาโดยเร็ว ถ้าคิดประทุษฐร้ายจริงแล้ว ก็ให้ตกแต่งบ้านเมืองไว้รับกองทัพเถิด ให้หลวงทรงพลราบเจ้ากรมเกราะทองขวาเชิญขึ้นไป เจ้านันทเสนและพระบรมราชาแจ้งในศุภอักษรแล้วก็ลงมาเผ้าโดยดี โปรดให้

ชำระความเจ้านันทเสนก็แพ้โจทก์ รับสั่งให้ลงโทษถึงประหารชีวิต กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทูลขอพระราชทานโทษไว้ จึงโปรดให้เจ้าอินทร์ผู้น้องกับพระยาอนุชิตราชาขึ้นไปเสกให้เป็นเจ้าอินทร์ครองเมืองศรีสัตนาคะนะหุตต่อไป ได้ยกจากกรุงเมื่อณเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ

ได้ช้างเผือกพระอินทรไอยรา

พระยานครราชสีมาบอกเข้ามาว่าลาวเมืองภูเขียวคล้องได้ช้างพังสีประหลาดช้าง ๑ อาบน้ำขึ้นมาใหม่ ๆ ตัวแห้งสีนวลเหมือนสีใบตองแห้ง จักษุ เล็บ ขนตัว ขนหาง ขาว เจ้าของฝากหัดเชื่องราบแล้วก็ใช้สอย มีผู้ได้เห็นมากก็ทักท้วงขึ้นว่าเป็นช้างสำคัญ เจ้าของนั้นกลัวจะต้องเก็บเป็นช้างหลวงก็ตัดหางเสีย จึงโปรดให้มีตราขึ้นไปให้ส่งลงมาทอดพระเนตร ครั้นณวันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำช้างลงมาถึงกรุง ได้ทอดพระเนตรแล้วดำรัสว่าเป็นเผือกตรีเสียดายแต่หางด้วนเสีย ทรงพระพิโรธเจ้าของช้างนั้นมากมิได้พระราชทานสิ่งใด หางนั้นให้เอาหางโคผูกเข้าต่อเป็นช้างโคบุตร เข้าโรงสวดมนต์สมโภชแล้วพระราชทานชื่อขึ้นระวางเป็น พระอินทรไอยรา คชาชาติฉัททันต์ ผิวพรรณเผือกตรี สียอดตองตากแห้ง วิษณุแกล้งรังรักษ์ มงคลลักษณะเลิศฟ้า

ศึกพะม่าครั้งที่ ๓

จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก ณเดือน ๕ กองทัพพะม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่ตั้งล้อมเมืองไว้ พระยาเชียงใหม่มีใบบอกลงมาขอกองทัพกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปช่วย จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพขึ้นไป ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ให้พระองค์เจ้าลำดวนพระองค์เจ้าอินทปัตซึ่งเป็นพระโอรสผู้ใหญ่ คุมกองทัพกอง ๑ ยกขึ้นไปทางเมืองลี้ ทัพหลวงเสด็จทางเมืองนครลำปาง กองทัพพะม่าล้อมเมืองเชียงใหม่อยู่ ๒ เดือนเศษ ทัพกรุงยกขึ้นไปถึงก็เข้าตีทัพพะม่าแตกพ่ายไป จับได้อุบากองนายทัพกับไพร่พะม่า และได้เครื่องศาสตราวุธเป็นอันมาก

เชิญพระพุทธสิหิงค์มากรุงเทพ ฯ

ครั้นเสร็จการสงคราม เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ จะเสด็จกลับ พระยาเชียงใหม่ยอมถวายพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่าพระพุทธสิหิงค์ เสด็จเชิญลงมาประดิษฐานไว้ในกรุงเทพมหานคร

๑. พ.ศ. ๒๓๓๘

แต่นั้นมา

พระพุทธสิหิงค์ปฏิมากรนี้ตามตำนานว่า กษัตริย์ในลังกาทวีป พร้อมด้วยพระอรหันต์สร้างขึ้นเมื่อพระพุทธศาสนกาลล่วงได้ ๗๐๐ พรรษา แต่นี้วพระหัตถ์ชำรุดไม่บริบูรณ์มาแต่เมื่อหล่อนี้ว ๑ พระพุทธสิหิงค์ประดิษฐานอยู่ในเมืองลังกาจนพระพุทธศาสนกาลล่วงได้ ๑๕๐๐ พรรษา

สมัยนั้นพระเจ้ากรุงสุโขทัยอันทรงพระนามว่าพระเจ้าไสยณรงค์มีพระเดชานุภาพมาก พระราชอาณาจักรแผ่ลงมาจนกรุงศรีอยุธยา และตลอดออกไปจนเมืองนครศรีธรรมราช ก็ขึ้นอยู่ในเมืองสโขทัยด้วย ครั้งหนึ่งพระเจ้ากรงสโขทัยเสด็จลงไปประพาสถึงเมืองนครศรีธรรมราช มีพระราชประสงค์จะใคร่ได้พระพุทธรูปที่มีสิริลักษณะอันงาม จึงเจ้านครศรีธรรมราชรับอาสาแต่งทูตออกไปยังพระเจ้ากรุงลังกา ทูลขอได้พระพุทธสิหิงค์มาถวาย พระเจ้าไสยณรงค์ก็รับเชิญไปไว้ณเมืองสุโขทัย

ครั้นพระเจ้าไสยณรงสวรรคตแล้ว กษัตริย์ได้ครอบครองเมืองสุโขทัยต่อลงมาอีก ๓ พระองค์ คือ พระเจ้าปาลราชโอรสพระเจ้าไสยณรงค์ ๑ พระเจ้าลิทัยโอรสพระเจ้าปาลราช ๑ พระเจ้าโกสิตโอรสพระเจ้าลิทัย ๑ แล้วจึงถึงพระเจ้าอัตถะกลิทัยผู้เป็นโอรสของพระเจ้าโกสิตได้ครองกรุงสุโขทัย

ครั้งนั้นสมเด็จพระรามาธิบดี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา มีพระ

เดชานุภาพมาก ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองสุโขทัย พระเจ้าอัตถะกลิทัยสู้ไม่ได้ จึงยอมเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยามาจนพิราลัย เมืองสุโขทัยร้าง สมเด็จพระรามาธิบดี จึงให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้ในกรุงศรีอยุธยา

ต่อมาพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาพระองค์ ๑ ได้มารดาพระยาญาณดิศเจ้าเมืองกำแพงเพ็ชรเป็นพระมเหสี พระยาญาณดิศอยากได้พระพุทธสิหิงค์ จึงให้มารดาทูลขอต่อพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโดยกลอุบายว่า จะทูลขอพระพุทธรูปองค์ใดองค์หนึ่งในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ส่งไปให้แก่พระยาญาณดิศผู้บุตร พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาไม่ทรงทราบในกลอุบาย จึงพระราชทานอนุญาตให้พระมเหสีไปเลือกพระพุทธรูปให้พระยาญาณดิศตามปรารถนา พระมเหสีบนขุนพุทธบาลผู้รักษาพระให้ชี้ให้ทราบว่า องค์ใดพระพุทธสิหิงค์แล้วก็ถือรับสั่งให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ ส่งขึ้นไปเมืองกำแพงเพ็ชรโดยด่วน เมื่อเชิญพระพุทธสิหิงค์ไปได้หลายวันแล้ว ความจึงทราบถึงพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ทรงพระพิโรธ ฝ่ายพระมเหสีกราบทูลแก้ว่ามิได้ทราบว่าองค์นั้น คือ พระพุทธสิหิงค์ รับสั่งให้เลือกตามพอใจจึงได้เลือกส่งไป ขอพระราชทานรอพอให้พระยาญาณดิศจำลองไว้แล้ว จะให้ส่งพระพุทธสิหิงค์กลับคืนลงมาถวาย ก็โปรดอนุญาตตามการที่ได้พลาดพลั้งล่วงเลยไปแล้ว พระพุทธสิหิงค์จึงได้ไปประดิษฐานอยู่ณเมืองกำแพงเพ็ชร

แต่นั้นมา

ในครั้งนั้นพระเจ้ากรรลิราช ได้ครองเมืองเชียงใหม่มีอานุภาพมากข้างฝ่ายเหนือ และพระยามหาพรหมผู้น้องพระเจ้ากรรลิราชได้ครองเมืองเชียงราย ขอกองทัพเมืองเชียงใหม่สมทบเข้ากับกองทัพเมืองเชียงราย ยกลงมาตีเมืองกำแพงเพ็ชร พระยาญาณดิศเห็นว่ากองทัพเมืองเชียงใหม่ยกลงมามากมายเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็ออกไปอ่อนน้อม พระยามหาพรหมจึงได้พระพุทธสิหิงค์กลับขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ พระพุทธสิหิงค์ไปอยู่เมืองเชียงใหม่ได้หน่อยหนึ่ง พระยามหาพรหมทูลขออนุญาตต่อพระเจ้ากรรลิราช เชิญพระพุทธสิหิงค์ขึ้นไปเมืองเชียงรายว่าจะเอาไปจำลองครั้นไปถึงเมืองเชียงราย พระยามหาพรหม จึงให้ช่างหล่อแก้ไขนิ้วพระหัตถ์ที่ชำรุดมาแต่เดิมให้ดีขึ้น และจำลองขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ แล้ว ก็รักษาพระพุทธสิหิงค์ไว้ในเมืองเชียงราย หาได้ส่งกลับลงมาเมืองเชียงใหม่ไม่

อยู่มาพระเจ้ากรรลิราชทิวงคต เจ้านายและพระยาท้าวแสนเมืองเชียงใหม่ เชิญสิริราชกุมารอันเป็นโอรสของพระเจ้ากรรลิราชขึ้นครอบครองเมืองเชียงใหม่ต่อไป ไม่เป็นที่พอใจของพระยามหาพรหม จึงยกกองทัพเมืองเชียงรายมาตีเมืองเชียงใหม่ สู้ฝีมือพวกเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ ต้องถอยทัพกลับไป พระเจ้าสิริราชจึงยกกองทัพเมืองเชียงใหม่ไปตีเมืองเชียงราย ได้เมืองเชียงราย

และจับพระยามหาพรหมได้ให้ฆ่าเสียแล้ว พระเจ้าสิริราชจึงได้เชิญพระพุทธสิหิงค์มาไว้เมืองเชียงใหม่

และมีเรื่องราวปรากฏต่อมาว่า เมื่อสมเด็จพระนารายน์มหาราช ขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ได้ เมื่อปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๐๒๓[๑] ก็ได้เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้กรุงเก่าอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาจะเป็นในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา หรือแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระไม่แน่ พระราชทานกลับคืนขึ้นไปไว้เมืองเชียงใหม่อีก

กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงผนวช

ในปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗[๒] นั้น เมื่อณเดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จลงมาเฝ้ากราบถวายบังคมลาทรงผนวช และขอรับพระราชทานโทษเจ้านันทเสนเจ้านครล้านช้างที่ต้องโทษ กับสมัครพรรคพวกเจ้านันทเสน และบรรดานักโทษ ที่ต้องพันธนาการอยู่ในเรือนจำให้พ้นโทษด้วย จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานโทษนักโทษออกจากเวรจำ ตามที่สมเด็จพระอนุชาธิราชกราบทูลขอ เว้นแต่เจ้านันทเสนและพรรคพวกซึ่ง

---

๑. พ.ศ. ๒๒๐๔. ๒. พ.ศ. ๒๓๓๘.

เป็นกบฏ และพวกพะม่า รามัญข้าศึก และพวกโจรสลัดนั้น หา
โปรดพระราชทานโทษไม่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงพระ
ราชศรัทธาบวชนักโทษที่พ้นโทษในครั้งนั้น ๓๒ คน

ครั้นณวันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราช
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จทรงบรรพชาอุปสมบทณวัด
พระศรีสรรเพ็ชญ์ สมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอุปัชฌาย์ พระ
ญาณสังวรวัดพลับเป็นพระกรรมวาจา พระธรรมกิติเป็นอนุสา
วะนะ พระสงฆ์คณะหัตถบาส ๔๑ รวมเป็น ๔๔ รูป เสร็จทรง
บรรพชาอุปสมบทเวลาบ่าย ๕ โมง ๗ บาท

ครั้นเดือน ๙ แรม ๑ ค่ำ ทรงขึ้นเพลาพระปริยายบำเพ็ญ
พระธรรมภาวนา ครั้นแรม ๔ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง พระสงฆ์
๕๐๐ รูปเจริญพระปริตร ณพระระเบียงพระอุโบสถวิหารวัดพระ
ศรีสรรเพ็ชญ์ รุ่งขึ้นฉันเช้าเป็นการฉลอง

ครั้นถึงแรม ๗ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๖ บาท กรมพระราชวัง
บวร ฯ ลาผนวช รวมเวลาที่ทรงผนวชอยู่ ๗ ราตรี

สมเด็จพระนารายน์รามารับอากับครอบครัวไปเมืองเขมร

ในปีเถาะ สัปตศก นั้น สมเด็จพระนารายน์รามาเจ้ากรุงกัมพู
ชา ให้พระยาวังสอด พระยาพิบูลย์เอก เข้ามากราบทูลพระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอสมเด็จพระท้าวเอกกษัตรี และสมเด็จพระท้าวมหากษัตรีซึ่งเป็นอาทั้ง ๒ กับครอบครัวที่ตกค้างอยู่ออกไป ก็โปรดพระราชทานให้

เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๔

ครั้นมาถึงณเดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดได้ต้นไม้ทองต้นไม้เงิน กับกะลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องโบโฮ องพอกรุง คุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับว่าช้างที่พระราชทานออกไป ๒๐ ช้างนั้นได้รับไว้แล้ว

การพระเมรุพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดี

ในปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗[๑] นั้น การทัพศึกว่างลง ทรงพระราชดำริ จะถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดี สนองพระเดชพระคุณ เพราะเมื่อสมเด็จพระชนกาธิบดีสวรรคต เป็นเวลาบ้านเมืองเกิดจลาจล พระราชวงศานุวงศ์กระจัดพลัดพรายกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระพี่นาง สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

๑. พ.ศ. ๒๓๓๘.

ก็หาได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระชนกาธิบดีไม่ จึงโปรดให้สร้างพระเมรุมาศขนาดใหญ่ และเครื่องมหรสพสมโภช เหมือนอย่างการพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า

เจ้าอนัมก๊กและองค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชา เมื่อได้ทราบข่าวก็แต่งทูตให้คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ช่วยในการพระเมรุทั้ง ๒ เมือง

ครั้นณเดือน ๕ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘[๑] การพระเมรุสร้างเสร็จแล้ว วันขึ้น ๑๓ ค่ำ โปรดให้แห่พระบรมสารีริกธาตุ ออกมาสู่พระเมรุ มีการมหรสพสมโภช ๓ คืน ๓ วัน แล้ว ครั้นวันแรม ๑ ค่ำ จึงแห่พระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดีสู่พระเมรุ กระบวนแห่พระบรมอัฐิครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชยานโยงพระบรมอัฐิเอง สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ทรงพระราชยานโปรยข้าวตอก นำมาในกระบวน และพระราชวงศานุวงศ์ทรงรูปสัตว์สังเค็ต ประคองผ้าไตรเข้าในกระบวนแห่ด้วยหลายพระองค์ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในครั้งนั้นเป็นอเนกประการ

อนึ่งในการมหรสพสมโภชพระบรมอัฐิครั้งนั้น มีโขนชักรอกโรงใหญ่ ทั้งโขนวังหลวง และวังหน้า แล้วประสมโรงเล่นกลางแปลง เล่นเมื่อศึกทศกรรฐ์ยกทัพกับ ๑๐ ขุน ๑๐ รถ โขน

๑, พ.ศ. ๒๓๓๙.

วังหลวงเป็นทัพพระราม ยกไปแต่ทางพระบรมมหาราชวัง โขนวังหน้าเป็นทัพทศกรรฐ์ ยกออกจากพระราชวังบวร ฯ มาเล่นรบกันในท้องสนามหน้าพลับพลา ถึงมีปืนบาเหรี่ยมรางเกวียนลากออกมายิงกันดังสนั่นไป ครั้นถึงวันแรม ๔ ค่ำ เชิญพระบรมธาตุแห่กลับแล้ว เวลาบ่ายวันนั้นถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิด้วยไม้หอมต่าง ๆ และในเวลาที่ถวายพระเพลิงพระบรมอัฐินั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ช่วยกันทรงเชิญพระจิตกาธาน ซึ่งประดิษฐานพระบรมอัฐิไว้ด้วยพระหัตถ์ จนถวายพระเพลิงเสร็จ รุ่งขึ้นโปรดให้เห่พระอังคารไปลอยตามพระราชประเพณี

เกิดเหตุบาดหมางในระหว่าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

เมื่อณเดือน ๑๑ เรือวังหลวงชื่อตองปลิว เรือวังหน้าชื่อมังกร จะแข่งกัน เปรียบฝีพายแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จัดฝีพายสำรับอื่นที่แข็งแรงซ่อนไว้ เมื่อเวลาแข่งจะเอาคนสำรับใหม่ลง ข้าราชการฝ่ายวังหลวงแจ้งดังนั้นจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว ดำรัสว่าเล่นดังนี้จะเล่นด้วยที่ไหนได้ ให้

เลิกการแข่งเรือตั้งแต่นั้นมา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็บาดหมางพระทัยไม่ได้ลงมาเฝ้า ครั้นณวันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ลงมาเฝ้ากราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า เงินที่พระราชทานขึ้นไปปีละ ๑,๐๐๐ ชั่งนั้น ไม่พอแจกเบี้ยหวัดข้าราชการในวังหน้า จะขอรับพระราชทานเงินเติมอีกให้พอแจกจ่ายกัน จึงดำรัสว่า เงินเก็บมาได้แต่ส่วยสาอากร ก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงได้เอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ใคร่พอ ต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีกจึงพอใช้ไปได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังไม่มี กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ได้ตามพระประสงค์ก็ขัดเคืองมิได้ลงมาเฝ้าเลย ฝ่ายพระยาเกษตร (บุญรอด) เห็นว่าเจ้านายทรงขัดเคืองกันก็กะเกณฑ์ข้าราชการ ให้เอาปืนขึ้นป้อมวังหน้าแล้วให้ตระเตรียมศาสตราวุธตั้งนอนกองระวังอยู่ ส่วนเจ้าพระยารัตนาพิพิธสืบรู้ว่า ที่วังหน้าจัดเตรียมการเป็นสงคราม ไม่ไว้ใจแก่ราชการ ก็กราบทูลขอรักษาพระราชวังให้มั่นคงแข็งแรง เกณฑ์คนรักษาหน้าที่และเอาปืนขึ้นป้อมบ้าง ครั้งนั้นเกือบจะเกิดการยุทธสงครามแก่กัน ความทราบถึงสมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์ ก็เสด็จขึ้นไปในพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๒ พระองค์ทรงพระกันแสง ตรัสประเล้าประโลมไปถึงความเก่า ๆ แต่ครั้งตกทุกข์ได้ยากมาจนได้ราชสมบัติขึ้น สมเด็จพระอนุชาธิราช

ก็มีพระทัยลดหย่อนอ่อนลงสิ้นความพระพิโรธ สมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ ก็เชิญเสด็จให้ลงมาเฝ้าสมัครสมานแต่ในเวลาวันนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เป็นปกติกันต่อมา

สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีพระเจ้ากรุงกัมพูชาพิราลัย

สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี ครองกรุงกัมพูชามาได้ ๓ ปี ก็ป่วย อยู่ได้ ๔ เดือนถึงแก่พิราลัย ในเดือน ๑๒ แรม ๑๕ ค่ำ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙[๑] นักพระองค์เองผู้เป็นสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เมื่อเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานคร มีโอรส ๔ องค์ ที่ ๑ ชื่อนักองจันท์ เกิดเมื่อปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓[๒] มารดาชื่อนักโอด ที่ ๒ ชื่อนักองพิมพ์ เกิดเมื่อปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ มารดาชื่อนักแก ที่ ๓ ชื่อนักองสงวน เกิดเมื่อปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ มารดาเดียวกับนักองจันท์ ที่ ๔ ชื่อนักองอิ่ม เกิดเมื่อปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ มารดาชื่อนักรด ในเวลาเมื่อออกไปครองกรุงกัมพูชา มีโอรสอีกองค์ ๑ ชื่อนักองด้วง มารดาเดียวกันกับนักองอิ่ม

---

๑. พ.ศ. ๒๓๔๐. ๒. พ.ศ. ๒๓๓๔.

เมื่อสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีถึงพิราลัยนั้น โอรสยังเยาว์อยู่ทั้ง ๕ องค์ นักองจันท์ซึ่งเป็นโอรสผู้ใหญ่ ชนมายุเพียง ๖ ขวบ สมเด็จพ้าทะละหะจึงมีใบบอกให้พระยาจักรี (แกบ) เข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณา ได้ทรงทราบโดยทรงพระกรุณาอาลัยในสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี จึงมีพระราชโองการสั่งให้มิตราออกไป ให้ส่งศพสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเข้ามา จะทรงจัดการศพ และพระราชทานเพลิงในกรุงเทพมหานคร ส่วนราชการบ้านเมืองนั้น ให้สมเด็จพ้าทะละหะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและทำนุบำรุงเจ้าชาย ๕ องค์ ซึ่งเป็นโอรสสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีไปพลาง เมื่อต่อไปภายหน้าเจ้าองค์ใดเจริญวัย มีคุณวุฒิและสติปัญญาสามารถ ก็จะทรงเลือกตั้งให้ครอบครองกรุงกัมพูชาต่อไป

ครั้งนั้นข้าราชการผู้ใหญ่เข้าชื่อกันกราบบังคมทูลว่า จะพาศพเจ้าประเทศราชเข้ามาทำฌาปนกิจในกรุง ผิดด้วยเยี่ยงอย่างธรรมเนียม เกรงจะเป็นอุบาทว์แก่บ้านเมือง ขอพระราชทานอย่าให้พาศพสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเข้ามาเลย ประจวบพอได้ข่าวว่าจะมีศึกพะม่ามาอีก จึงโปรดให้มิตราออกไปห้ามมิให้พาศพสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเข้ามา สมเด็จพ้าทะละหะพาศพแห่มาลงเรือที่ท่ากระพงหลวง มาทางเรือถึงโอลำเจ็ด พอได้รับท้องตราโปรดออกไปว่า ได้ข่าวว่าพะม่ายกกองทัพมา ให้สมเด็จพ้าทะละหะจัดการทำฌาปนกิจศพ สมเด็จพระนารายน์

รามาธิบดีที่เมืองบันทายเพ็ชร และให้เกณฑ์กองทัพเขมร ๕,๐๐๐ เข้ามาช่วยราชการสงคราม สมเด็จพ้าทะละหะจึงพาศพกลับคืนไปเมืองบันทายเพ็ชร แล้วแต่งให้พระยาจักรี (แกบ) คุมกองทัพเขมร ๕,๐๐๐ เขามาตามรับสั่ง

ข่าวศึกพะม่า
กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเมืองเชียงใหม่

ลุจุลศักราช ๑๑๕๘ ปีมะเส็ง นพศก[๑] เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชชกาลที่ ๑ ครั้นณเดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ พะม่าเอาหนังสือเข้ามาแขวนที่ด่านเมืองเพ็ชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองไทรโยค เมืองอุทัยธานี เมืองตาก เมืองเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง ความต้องกันว่า พะม่าจะเข้ามาตีกรุงและอังกฤษจะมาช่วยเป็นทัพเรือยกเข้ามาทางปากน้ำเจ้าพระยา ครั้นณเดือนยี่พระเจ้าอังวะให้อินแซะวุ่นเป็นแม่ทัพคุมไพร่พลมาตีหัวเมืองขึ้นเมืองเชียงใหม่ ๆ ออกรบพุ่งต่อสู้ จับพะม่าได้ ๑๒ คน ถามให้การว่าพระเจ้าอังวะเกณฑ์กองทัพยกมาตีเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง อังกฤษจะเอาสลุบกำปั่นเข้ามารบทางทะเล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร

---

๑. พ.ศ. ๒๓๔๐.

สถานมงคล ยกกองทัพขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ แล้วให้เกณฑ์กองทัพไปรักษาเมืองตาก เมืองระแหง เมืองกาญจนบุรี เมืองราชบุรี เมืองอุทัยธานี ตามทางซึ่งพะม่าเคยมาแต่ก่อน การศึกครั้งนั้นทรงสงสัยอยู่ว่า อังกฤษจะเข้าด้วยจริง เพราะคำพะม่าให้การกับหนังสือแขวนก็ต้องกัน จึงโปรดให้มีตราออกไปเกณฑ์กองทัพ ให้เจ้าอนัมก๊กยกมาช่วยรักษาเมืองสมุทรปราการ เจ้าอนัมก๊กบอกเข้ามาว่า จะให้องฮีกุนเป็นแม่ทัพ ให้องยำเกื๋อนเป็นปลัดทัพ องโปโฮ องทำตรีบินโป องทุงวาย องพนวาย องโววาย องเบ็ดวาย องพอเตียง เป็นนายกองคุมเรือรบใหญ่ปากกว้าง ๔ วา ๑๕ ลำ เรือกไล ๑๕ ลำ เรือแง่ซาย ๗๘ ลำ รวมเป็นเรือ ๑๐๘ ลำ ไพร่ ๗,๗๒๐ คนเครื่องศาสตราวุธพร้อม กำหนดณเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ จะยกเข้ามาช่วยราชการทัพ แต่ครั้นต่อมาได้ความว่า ที่พะม่าว่าอังกฤษจะยกทัพเรือขึ้นมาช่วยตีกรุงเทพมหานครเป็นการไม่จริง จึงโปรดให้มีตราออกไปบอกเลิกกองทัพญวน ไม่ต้องให้ยกมา

เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๕

ครั้นณเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดได้ต้นไม้ทองเงินกับกะลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง เครื่องน้ำชาเลี่ยมทองคำ

สำรับ ๑ ปั่นทองเหลืองกะสุน ๕ นิ้ว ๔ บอก ปั่นเหล็กกะสุน ๔ นิ้ว ๑๖ บอก ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ แต่งให้องโฮกุน องบินโป คุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทูตจะกราบถวายบังคมลาไป โปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ดินประสิวหนัก ๕๐๐ หาบ แพรมังกรเล่นน้ำ ๑๐ ม้วน เรือเผ่นม้ามีกันยายาว ๘ วา ๒ ศอกลำ ๑ พายสำหรับเรือ ๒๖ เล่ม ให้องโฮกุน องบินโป คุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก

ฉลองพระมณฑปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ครั้นมาถึงณเดือน๔ โปรดให้มีการสมโภชฉลองพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งปลูกแทนหอพระมนเทียรธรรมที่ไฟไหม้เสียแต่เมื่อปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ นั้น โปรดโห้ฉลองเป็นการใหญ่

ข่าวศึกพะม่า

ลุจุลศักราช ๑๑๖๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก[๑] เป็นปีที่ ๑๗ ใน

๑. พ.ศ. ๒๓๔๑.

รัชชกาลที่ ๑ เมื่อณเดือนยี่แรม ๑๐ ค่ำ พระยาเชียงใหม่มีหนังสือบอกส่งตัวอ้ายจันตะเงี้ยว อ้ายจันสาพะม่า ๒ คนลงมา ไต่ถามให้การว่า พระเจ้าอังวะแต่งให้จอจีนบุนส้อยสินโปขิ่วุ่นส้อยยิวุ่นชีแวงมูเป็นแม่ทัพคุมพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาทางเมืองตองอู มาตั้งอยู่เมืองตรางริมแม่น้ำโขงซึ่งจะข้ามมาทางเมืองเชียงใหม่ ตั้งยุ้งฉางไว้สะเบียงอาหารเป็นอันมาก

ฝ่ายเจ้านครหลวงพระบางก็บอกส่งพะม่าลงมา และว่าได้แต่งกองทัพออกไปลาดตระเวนทางเมืองเชียงแสน จับได้อ้ายน้อยจิจากับบุตรชายคน ๑ ส่งลงมา ถามให้การว่าพะม่ายกกองทัพมาว่าจะตีเมืองเชียงใหม่ ถ้าตีได้แล้วจะยกทัพเรือไปทางลำแม่น้ำโขง ตีเอาเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมิให้ลงไปช่วยกรุงเทพมหานครได้ เจ้าเมืองหลวงพระบางแจ้งดังนั้นก็เตรียมกองทัพไว้

ครั้นณเดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ พระยาเชียงใหม่บอกลงมาว่า ได้แต่งให้หมูเดโชไปลาดตระเวนถึงแดนเมืองกุ พบกองตระเวนพะม่าได้รบพุ่งกัน กองตระเวนพะม่าแตกหนีไป จับได้พะม่า ๓ คนส่งลงมา ถามให้การว่าพระเจ้าอังวะแต่งให้อะตนวุ่นเป็นแม่ทัพคุมเงี้ยว ๑๙ เมืองยกลงมาทางเมืองกุทัพ ๑ พะม่ากำกับมาด้วยทัพ ๑ และศึกพะม่าที่ได้ความมาทั้ง ๔ ทางก็ต้องกัน แต่กองทัพพะม่ายังตั้งรออยู่จนเดือน ๔ นี้ มิได้ยกเข้ามาตีบ้านเมือง เหตุผลจะเป็นประการใดก็หาได้ความไม่ หรือจะเป็นกล

ศึกล่อลวงหน่วงไว้ให้ประมาทว่าพ้นเทศกาลแล้ว จะได้เลิกกองทัพกลับไปเสีย พะม่าได้ทีจึงจะจู่โจมเข้าตีเอาเมืองเชียงใหม่และหัวเมืองฝ่ายเหนือก็ไม่แจ้ง จึงมิได้ใจแก่ราชการ

ได้ทรงทราบ จึงโปรดให้มีตราเกณฑ์ทัพเจ้านครล้านช้างเวียงจันท์ ไปตั้งรักษาอยู่ทางระแหง แต่ครั้งนั้นพะม่าอยู่จนฤดูฝนก็เลิกกลับไป หาได้เกิดการศึกไม่

สมเด็จพระพี่นางสั้นพระชนม์

ลุจุลศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแม เอกศก[๑] เป็นปีที่ ๑๙ ในรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระเจ้าพี่นางพระองค์น้อย กรมพระศรีสดารักษ์ทรงพระประชวร ครั้นณวันอาทิตย์เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง ก็สั้นพระชนม์ ครั้นณวันศุกร์เดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ เวลา ๑๐ ทุ่ม สมเด็จพระเจ้าพี่นางพระองค์ใหญ่ กรมพระเทพสุดาวดี ทรงพระประชวร ก็สั้นพระชนม์

ครั้งนั้นโปรดให้ทำพระโกศ ๙ เหลี่ยมยอดมณฑปด้วยไม้จำหลักลายกุดั่น ๒ พระโกศ เรียกว่ากุดั่นใหญ่พระโกศ ๑ กุดั่นน้อยพระโกศ ๑ พระยาพระคลังทำกุดั่นใหญ่ พระยาราชสงครามทำกุดั่นน้อย หุ้มทองคำจำหลักยอดเป็นทรงมณฑป และโปรด

---

๑. พ.ศ. ๒๓๔๒.

ให้มีตราออกไปถึงเจ้าอนัมก๊กขอซื้อ เสน ทองอังกฤษ กระดาษทอง กระดาษเงิน ใช้ในการพระศพ เจ้าอนัมก๊กทราบความแล้ว ครั้นณเดือนอ้ายแรม ๑๑ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดได้ขี้ผึ้งหนัก ๓ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๑๐ หาบ เข้ามาสดับปกรณ์ในการพระศพกับส่วนถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กะลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง ผ้าบัตสะตูสีเขียว ๒๐ พับ สีม่วง ๑๒ พับ เสนหนัก ๕ หาบ ทองอังกฤษ ๒๓๐ ม้วน กระดาษเงินใหญ่ ๑๕,๐๐๐ กระดาษเงินเล็ก ๓๐,๐๐๐

โปรดให้กองทัพเขมรไปช่วยเจ้าอนัมก๊ก

ครั้นมาถึงณเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กมีศุภอักษรถวายปืนบาเหรี่ยมเข้ามาอีก ๑๐ บอก และขอจัดซื้อเหล็กหล่อออกไปหล่อกะสุนปืน ขอกองทัพลาวกองทัพเขมรออกไปตีเมืองแง่อาน ลาวเรียกว่าเมืองล่านำ้ หน่วงไว้ให้พวกไกเซินพะว้าพะวังหลัง เจ้าอนัมก๊กจะได้ทำศึกโดยสะดวก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานดินประสิวตอบแทนออกไป ๕๐๐ หาบ เหล็กหล่อนั้นโปรดให้องทุงซายเซินจัดซื้อตามความปรารถนา แต่กองทัพเขมรกองทัพลาวนั้น มีตอบออกไปว่าจะให้ออกไปเกณฑ์ในแล้งนี้ กว่าผู้คนจะพรักพร้อมพอเข้า

ระดูฝนเสียแล้ว จะยกไปเมืองแง่อานก็เป็นทางไกลกันดาร ไพร่พลจะป่วยเจ็บมาก จะให้แต่เขมรไปช่วยเจ้าอนัมก๊กตีเมืองกุยเยินก่อน แล้วจึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราไปถึงสมเด็จพ้าทะละหะ (ปก) ให้จัดทัพไปช่วยเจ้าอนัมก๊กตีเมืองกุยเยิน สมเด็จพ้าทะละหะทราบท้องตราแล้ว จึงให้พระยาวังเป็นแม่ทัพคุมไพร่พล ๕,๐๐๐ ยกไปถึงเมืองลำกวน พระยาวังกดคนไว้ไม่อยู่ ไพร่พลในกองทัพก็หนีไปเสียเป็นอันมาก สมเด็จพ้าทะละหะจึงให้เอาตัวพระยาวังฆ่าเสียแล้ว จึงเกณฑ์คน ๕,๐๐๐ ให้พระยากลาโหม (พรหม) ยกลงไปช่วยเจ้าอนัมก๊ก

เพลิงไหม้สำเพ็ง

ในปีวอก โทศก จุลศักราช ๑๑๖๒[๑] ณวันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลา ๕ โมงเศษ เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่วัดสามปลื้ม ไหม้ตลอดลงไปถึงตลาดน้อยวัดสำเพ็ง

สร้างและฉลองวัดพระเชตพน

เมื่อจุลศักราช ๑๑๕๑ ปีระกา เอกศก[๒] เป็นปีที่ ๙ ในรัชกาล

๑. พ.ศ. ๒๓๔๓. ๒. พ.ศ. ๒๓๓๒.

ที่ ๑ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรเห็นวัดโพธารามเก่าชำรุดปรักหักพังเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะสร้างให้บริบูรณ์งามขึ้นกว่าเก่า พื้นที่ซึ่งเป็นที่ลุ่มดอนห้วยคลองสระบ่อร่องคูอยู่นั้น ทรงพระกรุณาให้ขอแรงคน ๒๐,๐๐๐ เศษขนดินมาถมเต็มแล้ว รุ่งขึ้นปีหนึ่งสองปีกลับยุบลุ่มไป จึงให้ซ้อมูลดินถม สิ้นพระราชทรัพย์ ๒๕๐ ชั่ง ๑๕ ตำลึง จึงให้ปราบที่พูนมูลดินเสมอดีแล้ว

ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีฉลู เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ให้จับการปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถ มีกำแพงแก้วกะเบื้องปรล้อมรอบ พื้นในกำแพงแก้วและหว่างพระระเบียงชั้นใน ก่ออิฐ ๕ ชั้นแล้วดาดปูนทำพระระเบียงล้อม ๒ ชั้น ผนังระเบียงข้างในประดับกะเบื้องปรุ ผนังห้องพระระเบียงเขียนลายแย่ง มุมพระระเบียงนั้นเป็นจัตุรมุขทุกชั้น มีพระวิหาร ๔ ทิศ บรรดาหลังคาพระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียงนั้น มุงกะเบื้องเคลือบสีเหลืองสีเขียวสิ้น ตรงพระวิหารทิศตะวันตกออกไปให้ขุดรากพระเจดีย์ใหญ่ กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอก ตอกเข็มเอาอิฐหักกะทุ้งให้แน่นแล้ว เอาไม้ตะเคียนยาว ๙ วาหน้าศอกจตุรัสเรียงระดับประกับกันตราง ๒ ชั้นแล้ว จึงเอาเหล็กดอกเห็ดใหญ่ยาว ๒ ศอกตรึงตลอดไม้แกงแนง ๒ ชั้น หว่างช่องแกงแนงนั้นเอาอิฐหักทรายถมกะทุ้งให้แน่นดี รุ่งขึ้น

ณวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ เสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตโหราจารย์มายังที่ลานพระมหาเจดีย์ จึงให้ชักชะลอพระพุทธปฏิมากรทรงพระนามพระศรีสรรเพ็ชญ์ซึ่งชำรุดรับมาแต่กรุงเก่าเข้าวางบนราก ได้ศุภฤกษ์ประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ดุริยางคดนตรีพิณพาทย์ เสด็จทรงวางอิฐทอง อิฐนาก อิฐเงิน ก่อราก ข้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายก็ระดมกันก่อฐานกว้าง ๘ วา ถึงที่บรรจุ จึงเชิญพระบรมธาตุและฉลองพระเขี้ยวแก้วองค์ ๑ พระเขี้ยวทององค์ ๑ พระเขี้ยวนากองค์ ๑ บรรจุในห้องพระมหาเจดีย์แล้ว ก่อสืบต่อไปจนสำเร็จ ยกยอดสูง ๘๒ ศอกทำพระระเบียงล้อม ๓ ด้าน ผนังนั้นเขียนนิยายรามเกียรติ์ จึงถวายนามว่าพระเจดีย์ศรีสรรเพ็ชญ์ดาญาณตามพระนามพระพุทธปฏิมากร ซึ่งผังไว้ในพระเจดีย์นั้น และพระพุทธปฏิมากรศรีสรรเพ็ชญ์นี้ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างเมื่อปีขาล โทศก จุลศักราช ๘๓๒[๑] ปี เป็นพระพุทธรูปยืนสูง ๘ วา หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มทองคำทั้งพระองค์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์กรุงเก่า เมื่อกรุงเก่าเสียพะม่าลอกทองคำที่หุ้มพระองค์ไปหมด ภายหลังพระอารามนั้นทิ้งร้าง พระวิหารพังทับพระพุทธปฏิมากรศรีสรรเพ็ชญ์แตก

---

๑. พ.ศ. ๒๐๑๓.

หักบุบฉลายมาก เมื่อทรงสร้างวัดพระเชตุพนโปรดให้เชิญลงมา หมายจะทรงปฏิสังขรณ์ให้เป็นรูปดีดังเก่าอย่างพระโลกนารถ แต่พระศรีสรรเพ็ชญ์ชำรุดมากนัก จะปฏิสังขรณ์ให้คงตามรูปเดิมไม่ได้ จึงทรงพระราชดำริจะเอาทองรวมหลอมหล่อเป็นพระพุทธรูปขึ้นใหม่ ครั้นมีพระราชปุจฉาแก่พระสงฆ์ราชาคณะ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานพร้อมกันถวายพระพรว่า ที่จะเอาทองอันเป็นพระพุทธรูปอยู่แล้ว กลับหลอมหล่อใหม่เห็นไม่สมควร จึงโปรดให้เชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์ และในวงพระระเบียงรอบพระอุโบสถชั้นในมีพระมหาธาตุ ๔ ทิศ นอกพระระเบียงชั้นนอกหว่างพระวิหารคดนั้น มีพระเจดีย์ฐานเดียว ๕ พระองค์ ๔ ทิศ ๒๐ พระองค์ รวมกันทั้งพระมหาเจดีย์ใหญ่พระมหาธาตุเป็น ๒๕ พระองค์ บรรจุพระบรมธาตุสิ้นทุกพระองค์ และมีพระวิหารคด ๔ ทิศกำแพงแก้วคั่น ประตูซุ้มประดับกะเบื้องเคลือบ ๒ ประตู มีรูปสัตว์ประตูละคู่ ทำหอไตรมุงกะเบื้องหุ้มดีบุก ฝาและเสาปิดทองลายรดน้ำ และตู้รูปปราสาทไว้คัมภีร์พระปริยัติไตรปิฎก ทำการเปรียญ หอระฆัง พระวิหารน้อยซ้ายขวา สำหรับทายกไหว้พระพุทธรูป ขุดสระน้ำปลูกพรรณไม้ ศาลาราย ๕ ห้อง ๗ ห้อง ๙ ห้อง เป็น ๑๗ ศาลา เขียนเรื่องพระชาดก ๕๕๐ ชาติ ตั้งตำรายาและฤาษีดัดตนไว้เป็นทาน ทำกำแพงแก้วล้อมรอบนอก มีประตูซุ้มประดับ

กะเบื้องถ้วย ๔ ประตู มีรูปอสูรประจำประตูละคู่ มีประตูซุ้ม ประดับกะเบื้องเคลือบ ๘ ประตู ทั้งประตูกำแพงคั่น ๒ เป็น ๑๑ ประตู มีรูปสัตว์ประตูละคู่ เป็นรูปสัตว์ ๒๒ รูป แล้ว ทำตึกและกุฏีพระสงฆ์หลังละ ๒ ห้อง ๓ ห้อง ๔ ห้อง ๕ ห้อง ๖ ห้อง ๗ ห้อง ฝากะดานพื้นกะดานมุงกะเบื้อง เป็นกุฏี ๑๒๘ หลัง ทำหอฉัน หอสวดมนต์ ศาลาต้มกรักตากผ้า สระน้ำ ทำกำแพงล้อมกุฏีอีกวง ๑ และริมฝั่งน้ำนั้นมีศาลา ๓ หน้า ต้นสะพานพระสงฆ์สรงน้ำทำเว็จจกุฏิ ๔ หลัง ในพระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียงนั้น เชิญพระพุทธปฏิมากรหล่อด้วยทองเหลืองทองสัมฤทธิ์ ซึ่งชำรุดปรักหักพังอยู่ณเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขไทย เมืองลพบุรี กรุงเก่า วัดศาลาสี่หน้ากรุงเทพฯ ใหญ่น้อย ๑๒๔๘ พระองค์ ลงมาให้ช่างหล่อต่อพระศอ พระเศียร พระหัตถ์ พระบาท แปลงพระพักตร์ พระองค์ให้งาม ประดิษฐานไว้ตามที่อันสมควร

พระพุทธรูปพระประธานวัดศาลาสี่หน้า หน้าตัก ๕ ศอก คืบ ๔ นิ้ว เชิญมาปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ บรรจุพระบรมธาตุถวายพระนามว่า พระพุทธเทวปฏิมากร และผนังพระอุโบสถเขียนเรื่องทศชาติ ทรมานท้าวมหาชมพูและเทพชุมนุม

พระพุทธรูปยืนสูง ๒๐ ศอก ทรงพระนามว่าพระโลกนารถ

ศาสดาจารย์ปรักหักพัง เชิญมาแต่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์กรุงเก่า ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ประดิษฐานในพระวิหารทิศตะวันออกมุขหลัง บรรจุพระบรมธาตุด้วย ผนังเขียนพระโยคาวจรพิจารณาอศุภ ๑๐ และข้ออุปมาญาณ ๑๐

พระพุทธรูปวัดเขาอินทร์เมืองสวรรคโลก หล่อด้วยนากหน้าตัก ๓ ศอกคืบหาพระกรมิได้ เชิญลงมาปฏิสังขรณ์ด้วยนากเสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในพระวิหารทิศตะวันออก บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระเจ้าตรัสในควงไม้พระมหาโพธิ์ มีต้นพระมหาโพธิ์ด้วย และผนังนั้นเขียนเรื่องมารประจญ

พระพุทธรูปหน้าตัก ๔ ศอก ๕ นิ้ว เชิญลงมาแต่กรุงเก่า ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศใต้ ถวายพระนามว่าพระพุทธเจ้าเทศนาพระธรรมจักร มีพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั่งฟังพระธรรมเทศนาด้วย และผนังนั้นเขียนเรื่องเทศนาพระธรรมจักรและเทศนาดาวดึงส์

พระพุทธรูปหน้าตัก ๓ ศอกคืบ ๔ นิ้ว เชิญมาแต่เมืองลพบุรี ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศตะวันตกบรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระนาคปรก มีพระยานาคแผลงฤทธิ์เลิกพังพานมีต้นจิกด้วย และผนังนั้นเขียนเรื่องพระเกศธาตุ

พระพุทธรูปหล่อใหม่สูง ๘ ศอก ๕ นิ้ว ประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศเหนือ บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระปาเลไลยก์ มีช้างถวายกุณฑีน้ำ มีวานรถวายรวงผึ้ง และผนังนั้นเขียนไตรภูมิ์ มีเขาพระสเมรราช และเขาสัตตบริภัณฑ์ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และเขาพระหิมพานต์ สระอโนดาต และปัญจมหานที

พระพุทธรูปในพระอุโบสถอารามเก่าหน้าตัก ๔ ศอก เชิญเข้าประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในการเปรียญแล้ว จัดพระพุทธรูปไว้ในพระระเบียงชั้นในชั้นนอก และพระวิหารคดเป็นพระพุทธรูปมาแต่หัวเมือง ชำรุดปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ๖๘๙ พระองค์ พระพุทธรูปทำด้วยอิฐปูนสำหรับพระอารามชำรุดอยู่ ๑๘๓ องค์ รวมกันเป็นพระพุทธรูปและพระอรหันต์ ๘๗๒ องค์ ลงรักปิดทองสำเร็จ เหลือนั้นข้าทูลละอองธุลีพระบาท สัปปุรุษชายหญิงรับไปบุรณะไว้ในพระอารามอื่น

การฐาปนาพระอาราม ๗ ปี ๕ เดือน ๒๘ วันจึงสำเร็จ สิ้นพระราชทรัพย์แต่ที่จำได้ คิดค่าดินถม อิฐปูน ไม้ขอนสัก ไม้แก่น เหล็ก กะเบื้อง ฝ้าไม้ จากทำโรงงาน ร่างร้าน เรือนข้าพระเสา กะดาน กุฎี น้ำอ้อย น้ำมันยาง ชัน ดีบุก ทองเหลือง ทองแดง ขี้ผึ้งหล่อฐาน และกะจก น้ำรัก ทองคำ กระดาษ ชาดเสน เครื่องเขียน รง ดินแดง พระราชทานช่าง เลี้ยงพระสงฆ์

เลี้ยงช่าง ช่วยคนชายฉกรรจ์ ๑๖ สำมะโนครัว ๑๒๔ คน เป็นเงิน ๔๕ ชั่ง ๑๑ ตำลึง สักแขนขวาถวายเป็นข้าพระขาดไว้ในพระอาราม ตั้งหลวงพิทักษ์ชินสีห์เจ้ากรม ขุนภักดีรสธรรมปลัดกรม ควบคุมข้าพระและรักษาพระอาราม รวมพระราชทรัพย์ทั้งสิ้นที่สร้าง และช่วยคน เป็นเงินตรา ๓,๗๔๕ ชั่ง ๖ ตำลึง แล้วทรงพระกรุณาให้เอาแพรลายย้อมครั่งทรงพระพุทธรูปในพระวิหารทิศพระระเบียง พระวิหารการเปรียญ พระมหาธาตุพระเจดีย์ใหญ่น้อยสิ้นแพร ๑๐๐ พับ แต่พระพุทธเทวปฏิมากรในพระอุโบสถ ทรงผ้าสีทับทิมชั้นใน ตาดชั้นนอก

ครั้นณวันศุกร์เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓[๑] ให้ตั้งการฉลอง อาราธนาพระราชาคณะ ฐานานุกรม อธิการ อันดับฝ่ายคันถธุระ วิปัสสนาธุระ ๑,๐๐๐ รูปพร้อมกันในพระอุโบสถ เวลาบ่ายแล้ว ๔ โมง ๕ บาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชพระราชวงศานุวงศ์ เสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตาจารย์มายังพระอุโบสถ ทรงสมาทานพระอุโบสถศีลแล้ว หลั่งน้ำอุทิสโสทกลงเหนือพระหัตถ์พระพุทธปฏิมากร ถวายพระอารามตามบาลีแก่พระสงฆ์ มีองค์พระพุทธปฏิมากรเป็นประธาน และพระราชทานนามพระอารามว่า วัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม มอบถวาย

๑, พ.ศ. ๒๓๔๔.

สมเด็จพระวันรัต พิพัฒนญาณ อดุลยสุนทรนายก ปิฎกธรามหาคณิศร บวรทักขิณาคณะสังฆารามคามวาสี สถิตในวัดพระเชตุพนแล้ว ถวายแด่พระพุทธปฏิมากรแพรยกไตร ๑ บาตรเหล็กเครื่องอัฐบริกขารพร้อม ย่ามกำมะหยี่เครื่องย่ามพร้อม พัดแพร ร่มแพร เสื่ออ่อน โอเถา โอคณะ กาน้ำ ช้อนมุก ขวดแก้วเต็มด้วยน้ำผึ้ง น้ำมันมะพร้าว น้ำมันยา กลัก ธูปเทียนสิ่งละ ๑๐๐ ไม้เท้า รองเท้า สายระเดียง พระสงฆ์ ๑ ๐๐๐ ได้รับไทยทานทั่วกันทุกรูป ครั้นจบพระบาลีที่ทรงถวาย พระสงฆ์รับสาธุพร้อมกัน ประโคมดุริยดนตรีแตรสังข์ฆ้องกลองสนั่นไปด้วยศัพทสำเนียงกึกก้องโกลาหล พระสงฆ์รับไทยทานแล้ว ไปสรงน้ำครองไตรมาสวดพระพุทธมนต์เวลาเย็นวันละ ๑,๐๐๐ รูป ปฏิบัติพระสงฆ์ฉันเช้า เพล ๓ วัน ๑,๐๐๐ รูป ถวายกะจาดทุกองค์ ให้มีพระธรรมเทศนาบอกอานิสงส์ทุกวันแล้ว ปฏิบัติพระสงฆ์ซึ่งศรัทธาทำดอกไม้เพลิงบูชาพระรัตนตรัย ฉันเช้าทั้ง ๗ วัน เป็นพระสงฆ์ ๖๒๔ รูป ถวายผ้าสะบงทุกองค์ ถวายบาตรเหล็กซึ่งพระสงฆ์ไม่มีครอง แล้วถวายกะจาด เสื่อ ร่ม รองเท้า ธูปเทียนไม้เท้าด้วย แล้วให้ตั้งโรงฉ้อทานเลี้ยงสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรทั้งปวง และมีโขนอุโมงค์โรงใหญ่ หุ่น ละคร มอญรำ ระบำ โมงครุ่ม คุลีตีไม้ ปรบไก่ งิ้วจีน ญวนหก คะเมนต่ายลวด ลอดห่วง รำแพน นอนหอกนอนดาบ สิงห์โต

ล่อแก้ว และมวย เวลากลางคืนประดับไปด้วยประทีปแก้ว ระย้าแก้ว โคมพวง โคมราย มีดอกไม้รุ่งสว่างไปทั้งพระอาราม แล้วให้มีหนังคืนละ ๙ โรง มีดอกไม้เพลิงคืนละ ๒๐๐ พุ่ม ระทาใหญ่ ๙ ระทา พลุ ปะทัด พะเนียง ดอกไม้ม้า ดอกไม้กะถาง ดอกไม้กลต่าง ๆ และมังกรล่อแก้ว ญวนรำโคม เป็นที่โสมนัสส์บูชาโอพารึกวิเศษ เป็นพระราชทรัพย์ทิ้งทาน ต้นกลัปพฤกษ์ ฉลากพิกัดราคา พระราชบุตรา และพระราชบุตรี พระภาคิไนยราช และนางพระสนม ราชกุญชร อัศดร นาวา ฉลากละ ๕ ชั่ง ๔ ชั่ง ๒ ชั่ง เป็นเงินตรา ๓๓๙ ชั่ง เงินเข้าผลมะนาว ๑๖๙ ชั่ง รวมกับเงินทิ้งทานเป็นเงินตรา ๕๐๖ ชั่ง คิดทั้งเงินราคาผ้าทรงพระค่าดอกไม้สดบูชา เลี้ยงพระสงฆ์ กะจาด และโรงฉ้อทาน เครื่องไทยทาน ทำเครื่องโขน โรงโขน เครื่องเล่น เบ็ดเสร็จพระราชทานการมหกรรมสมโภช และถวายระย้าแก้ว โคมแก้ว บูชาไว้ในพระอาราม เป็นเงินตราในการฉลอง เงิน ๑,๙๓๐ ชั่ง ๔ ตำลึง คิดรวมกันทั้งสร้างเป็นพระราชทรัพย์เงิน ๕,๙๑๑ ชั่ง ครั้นเสร็จการฉลองพระอารามแล้ว ภายหลังทรงพระกรุณาให้เชิญพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๒ ซึ่งสถิตในพระวิหารฝ่ายทักษิณทิศและประจิมทิศนั้น ขึ้นไปประดิษฐานไว้ณพระวิหารวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้ว ให้เชิญพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์ ซึ่งเชิญมาแต่เมืองสุโขทัยหน้าตัก ๖ ศอกคืบกับนิ้ว ๑ เท่ากัน พระองค์ ๑ ทรง

พระนามพระพุทธชินราช ประดิษฐานไว้แทนที่ในพระวิหารทักษิณทิศ พระองค์๑ ทรงพระนามพระพุทธชินสีห์ ประดิษฐานไว้แทนที่ฝ่ายประจิมทิศคงดังเก่า

เจ้าอนัมก๊กถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๖

ลุจุลศักราช ๑๑๖๓ ปีระกา ตรีศก เป็นปีที่ ๒๐ ในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อณเดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดได้ต้นไม้ทองเงินกับกะลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง ขี้ผึ้งหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องลูถูเทืองผู้รักษาเมืองไซ่ง่อนคุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเมื่อทูตจะกลับไปจึงโปรดให้จัดสิ่งของออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ดินประสิวขาวหนัก ๕๐๐ หาบ แพรมังกรสีม่วงม้วน ๑ แพรมังกรสีน้ำเงินม้วน ๑ สีดำม้วน ๑ ให้องลูถูเทืองคุมไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก

ได้ช้างเผือกพระเทพกุญชร

ครั้นณวันอาทิตย์เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ เมืองนครราชสีมา

---

๑ พ.ศ. ๒๓๔๔.

มีหนังสือบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ขุนช้างเผือก นายชมรม ๑ นายหั้นหมอ ๑ นายล่าควาญกับหมอมีชื่อขึ้นช้างต่อไป ๗ ช้าง ไปแทรกโพนณป่าภูเขียว ณวันศุกร์เดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีวอก โทศก นายหั้นหมอ นายล่าควาญ ขึ้นช้างพลายยนต์คล้องได้ช้างพังช้าง ๑ หูหางสรรพ จักษุขาวดังผลลำไย ขนขาว สีตัวดังสีหม้อใหม่ ได้ริมแม่น้ำสระพุง นำมาเข้าไม้ไว้ ๕ คืนแล้ว ออกลำโยงนำข้ามแม่น้ำสระพุงมา ๗ คืน ถึงเมืองนครราชสีมาพักอยู่โรงท่าอิฐริมฝั่งลำน้ำตะครอง ทรงพระกรุณาโปรดให้กรมช้าง และช่างปั้น ช่างเขียน ขึ้นไปดูจำลองรูปลงมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ครั้นณวันศุกร์เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีระกา ตรีศก พระยานครราชสีมา กรมการพร้อมกัน ได้นำนางพระยาช้างสำคัญเดินแต่โรงท่าอิฐรอนแรมมา ๑๗ คืน ถึงเมืองสระบุรีแรมคืน ๑ ผู้รักษาเมืองกรมการได้จัดการสมโภชแล้วยกแต่สระบุรีพักรอนแรมบ้านช้างเริงราง และแรมท่าเจ้าสนุกยกแต่ท่าเจ้าสนุกถึงโรงสมโภชณบ้านศาลาลอย สมเด็จพระอนชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นไปคอยรับอยู่ พระยาศรีธรรมาธิราช ข้าทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมกันได้ทำพระราชพิธีพระสงฆ์ลวดพระปริตร ๕ รูปสวดฉันแล้ว เวียนเทียน เช้า กลางวัน เย็น ๓ เวลา มีงานสมโภชละครโรง ๑ มวยสิบ ๑๕ คู่ ปรบไก่วง ๑ หนังโรง ๑ พระราชทานเงินตรา ๕

ชั่ง พระยาศรีธรรมาธิราชเป็นผู้อำนวยการพระราชพิธี พร้อมด้วยพระหมอเฒ่าพราหมณ์พฤฒิบาศ ทำพระราชพิธีทนนไชยบาศเสี่ยไพรขวาดช้างแล้ว นำนางพระยาช้างออกโขลนทวารลงแพณวันจันทร์เดือนยี่ขึ้น ๑๕ ค่ำเวลาย่ำรุ่ง ได้ฤกษ์ออกแพล่องลงมา มีเรือชักแพ เรือดั้ง ๖ คู่ เรือกราบ ๔๐ ลำ ณวันพุธเดือนยี่แรม ๒ ค่ำเวลาเช้า ๔ โมงถึงท่าช้าง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปรับขึ้นจากแพ ตั้งกระบวนแห่ไปโรงสมโภชหน้าพระที่นั่งพลับพลาสูง มีกลองชะนะแตรสังข์เครื่องสูงคู่แห่เดินเท้า มีช้างนำ ช้างตาม ช้างเชือก ช้างต่อ รวม ๙ ช้าง ถึงโรงสมโภชแล้ว เวลาบ่ายพระสงฆ์ราชาคณะสวดพระพุทธมนต์ วันแรม ๒ ค่ำ ๓๔ รูป แรม ๓ ค่ำ ๓๔ รูป แรม ๔ ค่ำ ๓๓ รูป รวม ๑๐๑ รูป รับพระราชทานฉันทั้ง ๓ วัน ถวายผ้าสะบงและกะจาด โปรดให้มีงานสมโภชแต่ณวันศุกร์เดือนยี่แรม ๔ ค่ำไปจนถึงณวันจันทร์เดือนยี่แรม ๗ ค่ำ ให้มีหุ่นโรง ๑ ละครโรงใหญ่โรง ๑ ละครชาตรีโรง ๑ บ่ายมีมวยทุกวัน กลางคืนมีหนังคืนละ ๒ โรง มีขับไม้บัณเฑาะว์ทุกคืน ณวันอาทิตย์เดือนยี่แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าพระราชทานอ้อยให้นางพระยาช้างด้วยพระหัตถ์ อ้อยนั้นจารึกชื่อขนานนามว่า พระเทพกุญชร บวรศรีเศวตอมเรศวรนฤมิตร เผือกผ่องพิศโสภณ มิ่งมงคลเฉลิมขวัญ ชาติ

ฉัททันต์สูงศักดิ์ วิลัยลักษณเลิศฟ้า[๑] แล้วตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีตอง ๒ เวียนเทียนสมโภช ๓ วัน โรงสมโภช ๓ ห้อง เฉลียงรอบปิดลายกระดาษผกม่านทองมีฉัตรเบ็ญจรงค์ ๗ ชั้น ราชวัฏเครื่องสูงรอบโรง มีมณฑปที่รดน้ำตั้งเหนือโรงปักตลุงเบ็ญจพาศ มีฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ปรุราชวัฏไม้จริงรอบ มีงานสมโภชคำรบ ๗ วัน ณวันเสาร์เดือนยี่แรม ๑๒ ค่ำเวลา ๕ โมงเช้า เสด็จออกณโรงพระเทพกุญชร พระราชทานปูนบำเหน็จเงินตราเสื้อผ้าหมอควาญผู้คล้องขุนช้างเผือกเป็นหลวงอภัยคชลักษณ์ เงินตรา ๒ ชั่ง เสื้อเข้มขาบดอกใหญ่ ๑ เสื้อแพรแดง ๑ ผ้าห่มนอนปักไหม ๑ ผ้าปูม ๑ ผ้าเชิง ๑ หมอหั้นผู้คล้องได้ เป็นขุนเศวตคชรัตน์ เงินตรา ๓ ชั่ง เสื้อเข้มขาบดอกใหญ่ ๑ เสื้อแพรแดง ๑ ผ้าห่มนอนปักไหม ๑ ผ้ายกก้านแย่ง ๑ ผ้าเชิงปูม ๑ นายล่าควาญ เป็นหมื่นสวัสดิกุญชร เงินตรา ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง เสื้อเข้มขาบดอกเล็ก ๑ เสื้อแพรแดง ๑ ผ้าเชิงปูม ๑ ผ้าม่วง ๑ ผ้าห่มนอนปักไหม ๑ นายลาตรวจ นายอยู่ควาญตรวจ เงินตราคนละ ๑๐ ตำลึง เสื้อแพรกันคนละผืน ผ้าห่มนอนปักไหมคนละผืน ผ้าม่วงคนละผืน

---

๑ ทำเนียบนามภาค ๑ ว่า พระเทพกุญชร บวรศรีเศวต อมรเมศนฤมิตร เผือกผ่องพิศโสภณ มิ่งมงคลนาเคนทร์ คชคเชนทรเฉลิมขวัญ ชาติฉัททันต์สูงศักดิ์ วิไลยลักษณเลิศฟ้า.

หมอควาญไปด้วยกันอีก ๕ คน พระราชทานเงินตราคนละ ๓ ตำลึง รวมเงินตรา ๑ ชั่ง ๗ ตำลึง รวมหมอควาญ ๑๔ คน เป็นเงินตรา ๘ ชั่ง ๑๗ ตำลึง ครั้นณวันอังคารเดือนยี่แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ โปรดให้แห่พระเทพกุญชรไปลงน้ำณท่าช้าง กลับขึ้นจากน้ำแล้วแห่เข้าประตูวิเศษไชยศรี ยืนโรงในพระบรมมหาราชวัง เวลาบ่ายสวดมนต์สมโภชต่อไปอีกคราวหนึ่ง

เพลิงไหม้วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์

ครั้นณวันศุกร์เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ เวลายามเศษ เกิดเพลิงไหม้มณฑปวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้วยพระสงฆ์สามเณรศิษย์วัดจุดดอกไม้เพลิงเล่น จะเป็นกรวดหรือนกบินเข้าไปติดรังนกพิราบเป็นเชื้อขึ้น ไหม้พระมณฑปจนสิ้นเหลือแต่ผนัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้เสด็จไปช่วยดับเพลิง แต่สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระพิโรธมาก ให้ชำระเอาตัวผู้จุดดอกไม้ ได้สามเณรองค์ ๑ ชื่อวัดเป็นเจ้าของดอกไม้และจุดด้วย รับสั่งให้สึกออกจากสามเณร จะให้เอาไปประหารชีวิต เสียแต่ในเวลาค่ำวันนั้น สมเด็จพระสังฆราชถวายพระพรวิงวอนขอชีวิตไว้ ก็โปรดยกโทษพระราชทานให้ ภายหลังเติบโตขึ้น

อุปสมบทแล้ว ได้ไปเป็นพระครูอยู่วัดเมืองสมุทรปราการ และดอกไม้นั้นก็ไม่ทิ้ง ทำกรวด ตะไล ไอ้ต้อ ดีนัก พระมณฑปนั้นก็โปรดให้ทำเป็นหลังคาจัตรมข มิได้ทำเครื่องยอดตามเดิม

เจ้าอนัมก๊กได้เมืองญวนและตั้งตัวเป็นพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง

ลุจุลศักราช ๑๑๖๔ ปีจอ จัตวาศก[๑] เป็นปีที่ ๒๑ ในรัชชกาลที่ ๑ เจ้าอนัมก๊กมีราชศาสน์เข้ามาฉะบับ ๑ ใจความว่า พระยากลาโหม เขมรซึ่งยกกองทัพออกไปช่วยตีกองทัพไกเซิน ซึ่งล้อมเมืองกุยเยินนั้น ได้จัดให้พระยากลาโหมตั้งค่ายล้อมอยู่กอง ๑ หาได้ใช้ให้รบพุ่งกันเหมือนกองทัพญวนไม่ และขุนนางเขมรพวกพระยากลาโหมหลายคนแจ้งความแก่เจ้าอนัมก๊กว่า พระยากลาโหมไม่ซื่อตรงต่อเจ้าอนัมก๊ก มีหนังสือลับไปถึง วิตีเขาดึง วิตีโดยวง ขุนนางพวกไกเซินซึ่งล้อมเมืองกุยเยิน เจ้าอนัมก๊กทราบแล้วก็ไม่อาจจะทำอย่างไรได้ ครั้นตีได้เมืองกุยเยินจับได้งุยทำดกเวียน ถามงุยทำดกเวียนบอกว่า เมื่อพระยากลาโหมมีหนังสือลับไปถึงวิตีเขาดึง วิตีโดยวง นั้น งุยทำดกเวียนเป็นผู้แปลหนังสือ ต้องกันกับคำเขมรซึ่งแจ้งความแก่เจ้าอนัมก๊ก

---

๑. พ.ศ. ๒๓๔๕.

เมื่อพระยากลาโหม เขมรมีชื่อยกกองทัพกลับมานั้น เจ้าอนัมก๊ก ได้จัดเงินทองแจกให้แก่พระยากลาโหม เขมรมีชื่อ แต่พระยากลาโหมคุมกองทัพกลับมาเมืองเขมรเสีย ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว มีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาพระคลังมีหนังสือตอบไปถึงเจ้าอนัมก๊ก ใจความว่า ซึ่งเจ้าอนัมก๊กมีหนังสือเข้าไปว่า ได้ยกกองทัพบก ทัพเรือ ไปตีเมืองกุยเยินได้แล้ว บัดนี้จะยกกองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ย เมืองเว้ นั้น ถ้าราชการหนักเบาประการใดจงบอกเข้ามาให้แจ้ง และซึ่งพระยากลาโหม เขมรมิได้ซื่อตรงต่อเจ้าอนัมก๊ก ความข้อนี้นักเตียง นักเกา เขมรมีชื่อ ๕ คน ในกองทัพพระยากลาโหมหนีเข้ามา ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าเจ้าอนัมก๊กจับพระยากลาโหม ว่าพระยากลาโหมมีหนังสือลับถึงแม่ทัพไกเซินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสถามว่า จริงหรือไม่จริง เขมรมีชื่อกราบทูลว่าจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทราบอยู่แล้ว ถึงพระยากลาโหมจะเข้ามากราบทูลประการใดก็หาทรงเชื่อไม่ อย่าให้เจ้าอนัมก๊กวิตกเลย และพระยากลาโหม เขมร ทำทั้งนี้โทษผิดหนักหนา เจ้าอนัมก๊กอดออมไม่ถือโทษแล้ว ซ้ำให้เงินทองแก่พระยากลาโหม เขมรมีชื่ออีกนั้น ขอบพระทัยเจ้าอนัมก๊กยิ่งนัก เมื่อพระยากลาโหมเข้ามาแจ้งราชการณกรุงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทำโทษ ในปีนั้นเจ้าอนัมก๊กมีพระราช

ศาสน์ส่งมาทางเมืองเวียงจันท์อีกฉะบับ ๑ บอกว่าได้เมืองเว้ เมื่อณเดือน ๗ ขึ้น ค่ำ ๑ ได้เมืองตังเกี๋ยเมื่อณเดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ยกตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่ใช้ยี่ห้อว่า ยาลอง ปีที่ ๑ ลง ชื่อในพระราชศาสน์ว่า ดึกกวางเทือง ตั้งแต่นั้นก็มิได้ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาเหมือนแต่ก่อน

พะม่าขอเป็นไมตรี

ครั้นณเดือน ๑๒ พะม่าแต่งทูตถือหนังสือเสนาบดีเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีว่า จะขอเจริญทางพระราชไมตรีให้ต่อติดสนิทดุจเป็นทองแผ่นเดียวกันกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา จึงมีพระราชดำรัสว่า ซึ่งพะม่ามีหนังสือมาเจรจาความเมืองว่า จะขอเจริญทางพระราชไมตรีนั้น เห็นจะไม่จริง มาเจรจาครั้งไรในปีนั้นก็มีศึกพะม่ามาทุกครั้ง จะไว้ใจมิได้ ก็ให้พระยากาญจนบุรีไล่เสียมิให้เข้ามาเห็นบ้านเมือง และให้แต่งกองอาทมาตออกไปสืบราชการ

ศึกพะม่าครั้งที่ ๔

ในปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ ปีนั้น พระยาเชียงใหม่

มีใบบอกลงมาว่า ได้แต่งกองทัพไปโจมตีเอาเมืองสาก จับได้ตัว ราชาจอมหงษ์เจ้าเมืองกับลูกชายชื่อไหมขัติยะคน ๑ ครอบครัว เมืองสาก ๕,๐๐๐ เศษ และจับได้สุริงมะนีพะม่าซึ่งเจ้าอังวะแต่ง ให้ถือหนังสือราชศาสน์ไปเมืองตังเกี๋ย กับหนังสือญวนประทับ ตรามาถึงพระเจ้าอังวะ ๒ ฉะบับ พระยาเชียงใหม่ให้คุมเอาตัว ราชาจอมหงษ์ ไหมขัติยะ สุริงมะนี อ้ายจะเรพะม่า กับหนังสือ ญวนลงมาแล้ว พระยาเชียงใหม่กาวิละมีหนังสือบอกซ้ำลงมาอีก ว่าสืบได้ความว่า พะม่ายกกองทัพจะมาตีเมืองเชียงใหม่ ครั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทราบตามหนังสือบอกแล้ว ทรงพระราชดำริราชการพร้อมกันว่า ควรจะเกณฑ์กองทัพไปรักษาเมืองเชียงใหม่ จึงดำรัสสั่งให้สมเด็จ พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช คุมคนเมืองเหนือ ๙ หัวเมืองทัพ ๑ เจ้าอนุคุมพลลาวเวียงจันท์ ทัพ ๑ รวมกัน ๒ ทัพ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร สถานมงคล ก็เสด็จยกทัพขึ้นไปด้วย

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไป ถึงเมืองเถิน ทรงพระประชวรพระโรคน่วพระอาการมาก เวลา มีพิษร้อนถึงต้องลงแช่อยู่ในพระสาคร เสด็จขึ้นไปช่วยเมือง เชียงใหม่หาได้ไม่ จึงรับสั่งให้เจ้าบำเรอภูธร ซึ่งเป็นกรมขุน สุนทรภูเบศร์เป็นแม่ทัพ พระยาเสนหาภูธร ซึ่งว่าที่กลาโหม

พระยามหาวินิจฉัย ซึ่งว่าที่พระยาจ่าแสนยากร ยกขึ้นไปด้วย พระไกรภพพวก ๑๐ หมู่ แลกองกลางในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พร้อมกันยกขึ้นไปกอง ๑ และทัพสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช ยกขึ้นไปทางเมืองลี้ ทางนั้นเป็นทางที่พะม่ามาได้ และกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ กับพระยายมราช ยกรีบเร่งขึ้นไป ผู้คนในกระบวนทัพหาพรักพร้อมกันไม่ จึงรั้งรอกระบวนทัพอยู่ ให้คนลงมาเร่งกองทัพให้รีบยกขึ้นไป พอกองทัพมาพร้อมมูลกัน จึงได้ยกขึ้นไป

ที่เมืองเชียงใหม่นั้น พระยากาวิละเจ้าเมืองรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้มั่นคง พะม่ายกมาล้อมเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น อินแซะวุ่นเป็นแม่ทัพ ชิดชิงโปกอง ๑ ปะไลโวกอง ๑ มะเดมะโยโกงดอรัดกอง ๑ นามิแลงกอง ๑ ตองแพกะเมียวุ่นกอง ๑ มะยอกแพกะเมียวุ่นกอง ๑ รวมกัน ๗ ทัพ ล้อมเมืองเชียงใหม่รอบทั้ง ๔ ด้าน เสาค่ายพะม่าซึ่งล้อมเมืองนั้นใหญ่ ๓ กำ ยาว ๘ วา ลงดิน ๔ ศอก ไว้หลังดิน ๘ ศอก มีเอ็นร้อยตลอดกัน ๓ ชั้น มีกรอบกันปืนแผงบังตา สนามเพลาะสูง ๓ ศอก กว้าง ๔ ศอก คูริมสนามเพลาะ กว้าง ๔ ศอก ลึก ๓ ศอก มีช่องปืนรายๆ รอบค่ายไป

พระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่รักษาเมืองครั้งนั้น องอาจแข็งแรง เวลาบ่ายออกเลียบเมืองตรวจตามเชิงเทิน กองทัพ

ลาวตามพระยาเชียงใหม่ ๑,๐๐๐ เศษ ๒,๐๐๐ เสมอทุกวัน ครั้น พระยาเชียงใหม่ทราบว่า สมเด็จพระอนุราชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระประชวรเสด็จประทับรักษาพระองค์อยู่ณเมืองเถิน พระยาเชียงใหม่จึงให้ท้าวมหายักษ์ ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแจ้งข้อราชการ เวลากลางคืนท้าวมหายักษ์ออกมาทางประตูน้ำที่พะม่าล้อมไว้มั่นคงนั้น ออกมาได้แล้ว ท้าวมหายักษ์เขียนหนังสือบอกไว้ว่า "กูชื่อท้าวมหายักษ์ พระยาเชียงใหม่ใช้กูลงไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แจ้งข้อราชการแล้วก็จะกลับเข้ามาทางประตูนี้ให้เองคอยอยู่จับกูเถิด" ท้าวมหายักษ์ลงมาเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่เมืองเถิน แจ้งข้อราชการว่าค่ายพะม่าตั้งล้อมอยู่ ๗ ค่าย ในคำพระยาเชียงใหม่สั่งลงมาให้กราบทูลพระกรุณานั้น พระยาเชียงใหม่จะรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้คอยท่ากองทัพกรุงเทพมหานครศรีอยุธยายกขึ้นไปช่วย ขอให้ทรงพระเมตตากรุณาแก่ชาวเชียงใหม่ข้าแผ่นดินให้เร่งรีบยกกองทัพขึ้นไปช่วยให้ทัน จึงโปรดให้มีตราให้ท้าวมหายักษ์ถือขึ้นไปให้พระยาเชียงใหม่ว่า ได้ให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือกอง ๑ กรมขุนสุนทรภูเบศร์ พระยาเสนหาภูธร คุมกองทัพในพระราชวังบวรสถานมงคลกอง ๑ เจ้าอนุคุม

ทัพเมืองเวียงจันท์กอง ๑ รวมกัน ๓ ทัพ ยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ และให้พระยาเชียงใหม่รักษาเมืองเชียงใหม่ไว้คอยท่ากองทัพกรุงให้จงได้ ท้าวมหายักษ์ได้ตราแล้วกราบถวายบังคมลากลับขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ เข้าทางประตูน้ำที่ออกมา พะม่าก็จับไม่ได้

และกองทัพสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช และกองทัพกรมขุนสุนทรภูเบศร์ พระยาเสนหาภูธร กองทัพในพระราชวังบวร ฯ ยกขึ้นไปถึงเมืองลำพูนแล้ว พระยาเสนหาภูธรบอกลงมากราบทูล สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่า พระยาจ่าแสนยากรเป็นคนอ่อนแอไป ขอรับพระราชทานพระไกรภพ (บุญรอด) เป็นที่พระยาจ่าแสนยากร โปรดให้มีตราตอบขึ้นไป ให้ตั้งพระไกรภพเป็นพระยาจ่าแสนยากรตามขอแล้ว กองทัพไทยก็เข้าไปตีเมืองลำพูน พะม่าที่รักษาเมืองลำพูนสู้รบกองทัพกรุงไม่ได้ก็แตกหนีกองทัพกรุงกลับขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ กองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช จับได้ตัวเยสิดองปลัดทัพพะม่ากับไพร่หลายคน เยสิดองคนนี้เป็นลูกไทยชาวกรุงเก่า บ้านบิดามารดาอยู่บางกระจะริมวัดพนัญเชิง เมื่อพะม่าตีกรุงเก่าได้นั้น เยสิดองชื่อตัวชื่อมาก พะม่าได้เป็นชะเลยไปใช้สอยคุ้นเคยมา เมื่อยกมาตีเมืองเชียงใหม่ได้เป็นที่เยสิดองปลัดทัพมาด้วย

ฝ่ายที่กรุงนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบว่า กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรอยู่ที่เมืองเถิน เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ จึงโปรดให้กรมพระราชวังหลัง ยกกองทัพตามกรมพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นไป กรมพระราชวังหลังเสด็จยกขึ้นไปถึงเมืองเถิน เห็นทรงพระประชวรพระอาการมาก กรมพระราชวังหลังทรงพระกันแสง และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ตรัสแก่กรมพระราชวังหลังว่า จะขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่นั้นเห็นจะไม่ได้แล้ว ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปแทนพระองค์เถิด จึงพระราชทานพระแสงดาบ ให้กรมพระราชวังหลังขึ้นไปด้วยองค์ ๑ แล้วให้มหาดไทยร่างตราใจความนั้นว่า ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปแทนพระองค์ ถ้ากรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงกองทัพกรุงแล้ว ให้เร่งระดมเข้าตีพะม่าเอาเมืองเชียงใหม่คืนให้จงได้ อย่าให้คิดว่าพี่ว่าน้องเอาแต่การแผ่นดินตามอาชญาทัพศึก เมื่อกรมพระราชวังหลังจะทูลลากรมพระราชวังบวรสถานมงคลออกจากเมืองเถินนั้น เห็นพระองค์ทรงพระประชวรซูบผอมพระอาการมากอยู่ ก็ทรงพระกันแสงมิใคร่จะเสด็จไป จึงสมเด็จพระอนชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตรัสแก่กรมพระราชวังหลังว่าเจ็บไข้ยังไม่เป็นไรดอกจะเอาชีวิตไว้คอยท่าให้ได้ เร่งยกขึ้นไปเถิด

และที่เมืองเชียงใหม่นั้น อินแซะวุ่นแม่ทัพได้ยินเสียง

ปืนที่เมืองลำพูนยิดยาวแน่นหนามาก ก็คิดว่าทัพกรุงยกขึ้นมาช่วยเมืองลำพูน จะชักคนลงมาช่วยเมืองลำพูนซึ่งตีได้ไว้ก็ชักไม่ออก ด้วยค่ายประชิดเมืองเชียงใหม่อยู่ จึงกำชับนายทัพนายกองให้ตระเตรียมจะเข้าปล้นเอาเมืองเชียงใหม่ให้ได้เสียก่อนกองทัพกรุงมาช่วย

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และกองทัพกรมขุนสุนทรภูเบศร์ ก็เร่งยกกองทัพออกจากเมืองลำพูนขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ตั้งค่ายล้อมค่ายพะม่าไว้ และกรมพระราชวังหลังทูลลากรมพระราชวังบวรสถานมงคลจากเมืองเถินแล้ว ก็รีบยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ไปทางริมแม่น้ำไปถึงกองทัพที่ตั้งอยู่ณเมืองเชียงใหม่ กรมพระราชวังหลังให้หานายทัพนายกองมาพร้อมกันแล้ว เชิญท้องตรารับสั่งอ่านให้ฟัง แล้วกรมพระราชวังหลังจึงมีพระบัญชาสั่งนายทัพนายกอง ให้ตีพะม่าให้แตกแต่ในเวลาพรุ่งนี้ ไปกินข้าวเช้าในเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ ถ้าผู้ใดย่อท้อก็จะเอาโทษตามพระอัยยการศึก นายทัพนายกองพร้อมกันทั้งทัพกรมพระราชวังหลัง และทัพในพระราชวังหน้าทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ ก็ยกระดมคนเข้าตีค่ายพะม่า ซึ่งล้อมเมืองเชียงใหม่แต่เวลา ๓ ยาม และพะม่านายทัพนายกองเอาคนออกมาวางตามสนามเพลาะนอกค่ายให้ยิงปืนตับกราดไว้ พวกกองทัพไทยยกกรูเข้าไปจะเข้าแหกค่าย เห็นปืนพะม่ายิงหนานัก

ต้องแอบอยู่ตามคันนา ต่างคนต่างยิงกัน พอสว่างขึ้นพระยาพิไชย (โต) เป็นคนกล้าหาญ จึงร้องว่า ไล่พันไล่แทงเถิดแตกดอก พระยาพิไชยก็นำกองทัพเข้าไล่บุกบั่นพันแทงเข้าไปก่อน นายทัพนายกองทั้งนั้นก็ตามกองทัพพระยาพิไชยเข้าไป ไล่พันไล่แทงพะม่า ๆ สู้ไม่ได้วิ่งหนีเข้าค่ายบ้าง เข้าค่ายไม่ทันวิ่งเลยไปบ้าง กองทัพไทยก็ปีนค่ายพังค่ายพะม่าเข้าไปได้ทุกค่าย พะม่าก็แตกไป อินแซะวุ่นแม่ทัพใหญ่หนีไปได้แล้ว พระยาเชียงใหม่จัดพวกชาวเชียงใหม่ ๑,๐๐๐ เศษ ให้ตามพะม่าติดไปทีเดียว ฆ่าฟันพะม่าล้มตายลงเป็นอันมาก ฝ่ายพระยาเสนหาภูธรก็เรียกเอาตัวเยสิดอง มาจากกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ บอกส่งตัวลงมาณค่ายหลวงเมืองเถิน พร้อมกับใบบอกข้อราชการเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่

นักองจันท์ นักองสงวน เข้ามาเฝ้า

ครั้นมาถึงณเดือน ๓ สมเด็จพ้าทะละหะ พานักองจันท์นักองสงวนเข้ามากรุงเทพ ฯ เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า นักองพิมถึงแก่พิราลัยแต่เมื่อปีมะแม เอกศกแล้ว พระยากลาโหม (พรหม) ซึ่งกลับมาแต่ทัพ มีความผิดก็จับจำเข้ามาด้วย โปรดเกล้า ฯ ให้ส่งพระยา

กลาโหม (พรหม) ไว้ในทิมตำรวจ ให้ตั้งหลวงเพ็ชรดาพิจิตร (เมือง) ขึ้นเป็นพระยากลาโหม ครั้นณเดือน ๔ ข้างแรม สมเด็จพ้าทะละหะ นักองจันท์ นักองสงวน ก็กราบถวายบังคม ลากลับไป

พระเจ้าเวียดนามถวายของสนองพระคุณ

ลุจุลศักราช ๑๑๖๕ ปีกุน เบ็ญจศก[๑] เป็นปีที่ ๒๒ ในรัชชกาลที่ ๑ พระเจ้าเวียดนามมีพระราชศาสน์ แต่งทูตเข้ามาถึงเมืองณเดือน ๖ ปีกุน เบ็ญจศก ลงวันในพระราชศาสน์เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ใจความในพระราชศาสน์ว่า เมื่อปีจอ จัตวาศก ยกกองทัพบกทัพเรือไปตีเมืองตังเกี๋ย จับได้วังเกริดพี่น้องขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก และเมืองขึ้นกับเมืองตังเกี๋ย ๑๓ เมืองนั้นก็มาขึ้นด้วย ครั้นณเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ พระเจ้าเวียดนามยกกองทัพมาณเมืองเว้ เดือนอ้ายข้างขึ้นพระเจ้าเวียดนาม ให้แต่งเครื่องสักการบูชาพระอัยยกา พระชนก พระชนนี พระญาติวงศา ซึ่งสิ้นชนมชีพแต่ก่อนแล้ว เอาวังเกริดพี่น้องวังเกริดกับขุนนางผู้ใหญ่พวกวังเกริดที่เป็นกบฏมาประหารชีวิตเสียที่หน้าโต๊ะเครื่องบูชา พลีกรรมสนองคุณพระญาติวงศ์ที่พวกกบฏทำลาย

---

๑. พ. ศ. ๒๓๔๖.

ชนมชีพเสียนั้น

ครั้นเสร็จการสนองพระคุณแล้ว พระเจ้าเวียดนามคิดถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ที่ได้พระราชทานปืนกะสนดินดำ สุพรรณถัน เหล็กก้อน เหล็กหล่อ ดีบุกดำ ดีบุกขาว ศิลาปากนก และฝาง ออกไปพระราชทานบ้าง โปรดให้จัดซื้อไปได้บ้าง เป็นกำลังสงครามจึงได้ทำการศึกสำเร็จ จัดได้สิ่งของเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทองคำ ๑๐ แท่ง เงิน ๑๐๐ แท่ง ง้าวเล่ม ๑ ขี้ผึ้งหนัก ๖ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๖๐ หาบ แพรญวนต่างสี ๒๕๐ พับ ส่วนถวายในสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทองคำ ๕ แท่ง เงิน ๕๐ แท่ง ขี้ผึ้ง ๔ หาบ น้ำตาลทราย ๔๐ หาบ แพรญวนต่างสี ๑๕๐ พับ จึงโปรดให้พระยามหาเทพเชิญท้องตราบอกข่าวราชการ และพระราชศาสน์พระเจ้าเวียดนามกับสิ่งของขึ้นไปพระราชทานสมเด็จพระอนุชาธิราช และฟังข่าวราชการและพระอาการด้วย สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงมีพระราชบัณฑูรให้มีใบบอกข้อราชการ และมอบตัวเยสิดองให้พระยามหาเทพพาลงมาณกรุงเทพมหานคร

กองทัพไทยไปตีเมืองเชียงแสน

ฝ่ายเจ้าอนุเวียงจันท์ ยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่หาทันไม่ พะม่าแตกไปเสียก่อนได้ ๗ วันแล้ว ทัพเมืองเวียงจันท์จึงไปถึงเมืองเชียงใหม่ พอสงบราชการเรียบร้อยแล้ว กรมพระราชวังหลัง กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยาเชียงใหม่ และท้าวพระยาก็ลงมาเฝ้าเยี่ยมประชวรกรมพระราชวังบวรสถานมงคลณเมืองเถิน กราบทูลข้อราชการเมืองเชียงใหม่ให้ทรงทราบ จึงรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช ทัพ ๑ ทัพเจ้าอนุเวียงจันท์ทัพ ๑ ทัพเมืองนครลำปางทัพ ๑ ทัพเมืองน่านทัพ ๑ กับเมืองเชียงใหม่ทัพ ๑ ยกตามขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนที่พะม่าแตกไปอาศัยอยู่นั้นให้จงได้

พอพระโรคค่อยคลายขึ้น กรมพระราชวังบวร ฯ กรมพระราชวังหลัง ก็เสด็จยกกองทัพกลับลงมาถึงกรุงในปีกุนนั้น ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ดำรัสว่าทรงผ่ายผอมมากทีเดียว ตรัสถามพระอาการเสร็จแล้ว ก็ตรัสถามเรื่องราชการต่อไป กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็กราบทูลกล่าวโทษว่า กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช ยกกองทัพขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ไปถึงทางเมืองลี้ทางนั้นพะม่ามาได้ กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยา

ยมราช ก็ถอยกองทัพลงมาตั้งอยู่ใต้เมืองลี้ ต่อกองทัพวังหน้าขึ้นไปถึงเมืองลำพูนแล้วจึงได้ยกขึ้นไป และกองทัพซึ่งยกไปตีพะม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่นั้น พวกกองทัพวังหน้าตีได้ก่อนทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ และทัพเมืองเวียงจันท์นั้นก็มาไม่ทัน จึงปรับโทษกรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช ให้ไปตีเมืองเชียงแสนกับด้วยเจ้าอนุ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองกรมพระราชวังหลังว่า ตีพะม่าแตกไปแล้วไม่รีบยกติดตามไปกระทำเสียให้ยับเยิน กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงกราบทูลแก้ไขว่า กรมพระราชวังหลังเห็นว่าข้าพระพุทธเจ้าป่วยมากอยู่ พอตีทัพแตกก็รีบกลับลงมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงหายขัดเคืองกรมพระราชวังหลัง

ตั้งเจ้าเชียงใหม่

ตามพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ว่าในคราวนี้ พระยากาวิละมีความชอบ ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนเกียรติยศให้เป็นเจ้าขัณฑสีมา มีนามว่า พระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ องค์อินทรสุริยศักดิ์สมญา มหาขัตติยราชชาตีราไชยสวรรย์ เจ้าขัณฑสีมาพระนครเชียงใหม่ราชธานี เป็นใหญ่ในลานนา ๕๗ เมือง

ได้ช้างสี่ทองแดงพระบรมฉัททันต์

และเมื่อณวันอาทิดย์เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ปีกุน จับช้างได้ที่พะเนียดช้าง ๑ สูง ๖ ศอก สีตัวเป็นสีทองแดงผีกหัดเชื่องราบแล้ว ส่งลงมาถึงกรุงเมื่อณเดือน ๘ สมโภชแล้วพระราชทานชื่อขึ้นระวางเป็น พระบรมฉัททันต์ สุวรรณรัศมี ศรีศุภลักษณ์ อรรคทศคชาพงศ์ มงคลเลิศฟ้า

ราชทูตไปเมืองญวน

ครั้นมาถึงณวันอังคารเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเพ็ชรปาณีศรีสุนทรเป็นราชทูต หลวงราชนาคานราราชมนตรีเป็นอุปทูต นายเสน่ห์มหาดเล็กเป็นตรีทูต ขุนศรีเสนาประชาบาลท่องสื่อ เชิญพระราชศาสน์คุมสิ่งของเครื่องสำหรับกษัตริย์ออกไปพระราชทานพระเจ้าเวียดนาม พระมาลาเบี่ยงองค์ ๑ พระภูษาเข้มขาบคลุมประธมบักมีกรวยเชิง ๑ พระภูษาเข้มขาบคลุมประธมบักมีสังเวียน ๑ พระภูษาคลุมประธมบักหน้าดอกไม้ ๑ รวม ๓ ผืน เข้มขาบทำเสื้อรัวแย่งพับ ๑ เกลี็ดพิมเสนพับ ๑ รัวมะลิเลื่อยพับ ๑ คดกฤชพับ ๑ รวม ๔ พับ ตาดทองทำเสื้อรัวบัดตร่าม้วน ๑ ตาตั๊กแตน

ม้วน ๑ สุงหนี่ผืนทองปักไหมผืน ๑ ส่านหน้าดอกไม้สีแดงผืน ๑ สีแสดผืน ๑ แพรมังกรลายทอง ๔ ม้วน พระยานุมาศ ๑ พระกรดคัน ๑ เครื่องสูง ๑๐ บังสูรย์คัน ๑ บังแทรก ๖ แล้ว พระเจ้าเวียดนามมีพระราชศาสน์ตอบขอบพระเดชพระคุณ ให้พระเพ็ชรปาณีศรีสุนทรราชทูตเข้ามาว่า พระมาลานั้นเป็นของสูงไม่เคยสวมขอถวายคืน ของทั้งปวงนั้นได้รับไว้แล้ว

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชวรพระโรคนิ่วตั้งแต่เสด็จขึ้นไปเมืองเถิน พระอาการค่อยคลายขึ้นคราวหนึ่งแล้ว ครั้นณเดือน ๙ ปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕[๑] พระโรคกลับมีพิษกำเริบขึ้น พระอาการประชวรก็หนักลงโดยลำดับ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรพระอาการหนัก จะเสด็จขึ้นไปทรงพยาบาล ครั้นข้าราชการวังหลวงจะขึ้นไปล้อมวงตามธรรมเนียม เห็นกิริยาพวกข้าราชการวังหน้ากะด้างกะเดื่องจะเกิดวิวาทกันขึ้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าพี่กรมหลวงอิศรสุนทรต้องเสด็จขึ้นไปพร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธ และพระยายมราชเดินยืดไป

---

๑. พ.ศ. ๒๓๔๖.

สองข้างพระเสลี่ยง ไปทรงจัดวางการล้อมวงเอง จึ่งเป็นการเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับแรมทรงพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช อยู่ที่ในพระราชวังบวร ฯ ถึง ๖ ราตรี

ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุน เบ็ญจศก เวลา ๒ ยามเศษ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต ในพระที่นั่งบูรพาภิมุข พระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เสด็จดำรงพระเกียรติยศอยู่ในที่มหาอุปราช ๒๑ ปี ๔ เดือน ๕ วัน จึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก เจ้านายฝ่ายพระบรมมหาราชวังขัดดาบทุก ๆ พระองค์ตามเสด็จเข้าไปสรง และทรงเครื่องพระศพเสร็จแล้ว เชิญพระศพประดิษฐานในพระโกศไม้สิบสอง ซึ่งทรงพระราชดำริให้จัดไว้เมื่อประชวรหนัก โปรดให้รื้อเอาทองคำที่หุ้มพระโกศกุดั่นใหญ่กุดั่นน้อย ที่ทรงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้ง ๒ นั้น มาหุ้มพระโกศกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และพระโกศกุดั่นใหญ่กุดั่นน้อยนั้น โปรดให้ลงรักปิดทองประดับกะจก ไว้สำหรับทรงศพเจ้านาย เชิญพระศพไว้ในพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน โปรดให้มีหมายประกาศให้โกนผมทั้งแผ่นดิน เว้นแต่คนผมมวย ผมเปีย ผมจุก

พระราชประวัติกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งพระนามปรากฏต่อมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทพระองค์นี้ ประสูติในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๐๕[๑] ปี ได้ทรงปฏิบัติราชการในครั้งกรุงเก่า เป็นตำแหน่งนายสุจินดาหุ้มแพร มหาดเล็กในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวสุริยามรินทร์ เมื่อกรุงเสียแก่พะม่าข้าศึกเสด็จออกไปอาศัยอยู่เมืองชลบุรี ครั้นเมื่อเจ้าตาก (สิน) ตั้งมั่นได้ที่เมืองจันทบุรีแล้วจะยกเข้ามาปราบปรามข้าศึก พระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมากับเจ้าตาก (สิน) แต่ครั้งกรุงเก่า จึงเข้าทำราชการด้วยเจ้าตาก (สิน) ได้เป็นตำแหน่งพระมหามนตรีเจ้ากรมพระตำรวจ ทำการศึกสงครามมีความชอบ ได้เลื่อนตำแหน่งยศขึ้นโดยลำดับเป็นที่พระยาอนุชิตราชาแล้ว เลื่อนเป็นพระยายมราชในปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๑๓๒ ในปีนั้น เจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นไปปราบปรามเจ้าพระฝาง พระองค์ได้เป็นแม่ทัพบกยกไปก่อนทัพหลวง ตีได้หัวเมืองฝ่ายเหนือตลอดจนเมืองฝาง มีความชอบ ได้เป็นตำแหน่งที่เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกบังคับ

---

๑. พ.ศ. ๒๒๘๖.

บัญชาการป้องกันพระราชอาณาจักรอยู่ข้างฝ่ายเหนือแต่นั้นมา พระเดชานุภาพเลื่องลือจนพวกพะม่าข้าศึกเรียกพระนามว่าพระยาเสือ ในครั้งนั้น ได้ทรงช่วยสมเด็จพระเชษฐาธิราชทำการศึกสงครามตั้งแต่แรกมาตลอดเวลากรุงธนบุรี จนได้เสด็จเถลิงพระราชมนเทียรเป็นพระมหาอุปราช เมื่อปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี.

สิ่งซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงสร้าง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทรงสร้างพระราชวังบวร ฯ ทั้งวัง ตั้งแต่ป้อมพระจันทร์ลงมาจนถึงป้อมอิสินธร ด้านตะวันออกจนกระทั่งถนนหน้าพลับพลาสูงฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ป้อมและกำแพงพระนครตั้งแต่ประตูหน้าวัดศรีสรรเพ็ชญ์ขึ้นไปจนถึงป้อมยุคนธรริมวัดบวรนิเวศ ป้อมในแนวกำแพงส่วนพระราชวังบวร ฯ นั้น คือ ป้อมอิสินธรท้ายวังข้างเหนือ ๑ ป้อมพระจันทร์ท้ายวังข้างใต้ ๑ ป้อมพระอาทิตย์ ๑ ป้อมพระสุเมรุ ๑ กระบวนกะโจมป้อมและเสมาวิหลั่นผิดกันกับป้อมทั้งปวง ในส่วนพระบรมมหาราชวัง ประตูยอด ๓ ประตู คือ ประตูหน้าวัดศรีสรรเพ็ชญ์ ๑ ประตูท่าฉนวนวังหน้า ๑ ประตูสารซับมัน ๑ ยอดเป็นหลังมณฑป ยอดปรางค์ วังพระองค์เจ้า๔

วังติดกัน คือ พระองค์เจ้าลำดวนวัง ๑ อยู่ข้างใต้ พระองค์เจ้าอินทบัตวัง ๑ ถัดขึ้นไปพระองค์เจ้าช้างวัง ๑ พระองค์เจ้าอสุนีวัง ๑ มีกำแพงล้อมและคั่นตำหนักเป็นฝากะดานมุงกะเบื้องทั้ง ๔ วัง ฝั่งคลองเหนือพระราชวังบวร ฯ ข้างใต้เป็นโรงไหม ฝั่งข้างเหนือส่วนตะวันออกเป็นบ้านราษฎร ส่วนตะวันตกเป็นวังเจ้าบำเรอภูธร ซึ่งภายหลังเลื่อนเป็นกรมขุนสุนทรภูเบศร์ วังกำแพงล้อมรอบมีตึกหลัง ๑ ถัดนั้นไปริมกำแพงมีบ้านขุนนางผู้ใหญ่เป็นแถวขึ้นไป ๔ บ้าน มีตึกใหญ่บ้านละ ๒ หลัง มีกำแพงล้อมคือ บ้านพระยามนเทียรบาล ๑ บ้านพระยากลาโหม ๑ บ้านพระยาจ่าแสนยากร ๑ บ้านพระยาไกรโกษา ๑ แล้วจึงถึงวังกรมหลวงจักรเจษฎามีแต่กำแพงรอบเสามุมเป็นเสาเม็ด เป็นพระราชวังเดิมในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และบ้านพะยาไกรโกษาอีกบ้าน ๑ มีตึกหลัง ๑ กำแพงรอบอยู่ในที่ซึ่งเป็นวัดเทพธิดารามบัดนี้ ในฝั่งตะวันตกทำโรงเรือตั้งแต่วัดดุสิดารามขึ้นไปจนถึงคลองบางยี่ขัน ทำถวายในพระบรมมหาราชวังบ้าง ทำเป็นส่วนในพระราชวังบวร ฯ บ้าง กับสะพานข้างข้ามคลองโรงไหม ๑ สะพานตรงข้ามคลองที่มมพระราชวังบวร ฯ ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ๑ เป็นสะพานไม้มีลูกกรงข้ามที่ไปวัดบุรณศิริเห่ง ๑ บ้านรับแขกเมืองเชียงใหม่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเหนือปากคลองโรงไหมขึ้นไป เรียกว่าบ้านหลวง ของเจ้าพ้าพิกุลทอง และบ้านอื่น ๆ ที่เรียกว่าบ้าน

หลวงทำเป็นการไม้อีกมาก ศาลาท้องสนามหลวงริมประตูพระราช
วังตรงมุมวัดศรีสรรเพ็ชญ์ ๑ ศาลาคู่ ๒ ศาลาริมท้องสนาม
หลวงและศาลาเชิงสะพานตรง ๑ และได้ทรงฐาปนาวัดสลัก พระ
ราชทานนามวัดนิพพานาราม ครั้นเมื่อยกสังคายนาเปลี่ยนชื่อ
วัดศรีสรรเพ็ชญ์ เมื่อเสด็จสวรรคตแล้วณเดือนยี่ในปีกุนนั้น
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ตั้งการชุมนุมพระราชาคณะ
สมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานพระสงฆ์ แปลพระคัมภีร์ปริยัติ
ธรรมแล้ว จึงได้พระราชทานนามพระอารามนั้นเปลี่ยนว่าวัด
มหาธาตุราชวรวิหาร พระอารามหลวง ๑ วัดตองปุพระราชทาน
นามว่า วัดชนะสงคราม ๑ วัดโบสถ์ ๑ วัดบางลำภูทรงสร้างพระ
ราชทานนักชี ยายพระองค์เจ้ากัมพูช์ฉัตร และพระองค์เจ้าวงศ
ขัตติยา ๑ วัดสมอแครง ๑ วัดส้มเกลี้ยง ๑ ทรงปฏิสังขรณ์ซ่อม
แซมของเก่า คือวัดสำเพ็ง ทรงอุททิศถวายสมเด็จพระบรมชนกา
ธิบดีแล้ว พระราชทานว่า วัดประทุมคงคา ๑ วัดครุธ ช่วย
สมเด็จพระวันรัตสร้าง ๑ วัดสุวรรณคีรี ตรงปากคลองตลิ่งชัน
ข้าม เดิมชื่อวัดดงเหล็ก ๑ วัดสุวรรณดารารามกรุงเก่า ๑ หอ
พระมนเทียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มาช่วยสมทบทำ
แห่ง ๑ วิหารคดวัดพระเชตุพนมาช่วยสมทบทำอีกแห่ง ๑ เครื่อง
ป่าช้าวัดสุวรรณารามบางกอกน้อย คือ เมรุ และสามสร้าง หอ
สวด หอทิ้งทาน โรงโขน โรงหุ่น ระทา และพลับพลาโรงครัว

เรื่องหม่อมลำดวน หม่อมอินทบัต

เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระประชวรมากนั้น ความปรากฏว่า แต่ก่อนมาได้มีพระราชบัณฑูรประภาษเป็นนัยอุบายแก่พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทบัต ซึ่งเป็นพระโอรสผู้ใหญ่ทั้ง ๒ พระองค์ให้คิดการแผ่นดิน มีคำเล่าถูกต้องร่วมกันเป็นหลายปากว่า เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระประชวรหนักอยู่นั้น มีรับสั่งว่า พระที่นั่งนั้น ๆ ได้ทรงสร้างไว้ใหญ่โตมากมายเป็นของประณีตบรรจงงามดี ทรงพระประชวรนานไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นรอบคอบเลย จะใคร่ทอดพระเนตรให้สบายพระราชหฤทัย จึงให้เชิญเสด็จขึ้นพระเสลี่ยงบรรทมพิงพระเขนยแล้ว เชิญเสด็จไปรอบพระที่นั่ง เมื่อเสด็จไปนั้น ทรงบ่นว่าของนี้อุตส่าห์ทำด้วยความคิดและเรี่ยวแรงเป็นหนักหนา หวังว่าจะได้อยู่ชมให้สบายนาน ๆ ก็ครั้งนี้ไม่ได้อยู่แล้ว จะได้เห็นครั้งนี้เป็นที่สุด ต่อไปก็จะเป็นของท่านผู้อื่น ภายหลังเมื่อทรงพระประชวรพระอาการมากแล้ว ให้เชิญเสด็จขึ้นพระเสลี่ยงเสด็จออกมาวัดมหาธาตุ รับสั่งว่าจะนมัสการลาพระพุทธรูป ครั้นเสด็จมาถึงหน้าพระประธานในพระอุโบสถ มี

พระราชบัณฑูรดำรัสเรียกพระแสง ว่าจะทรงจบพระหัตถ์อุททิศถวายให้ทำเป็นราวเทียน ครั้นเจ้าพนักงานถวายพระแสงเข้าไปทรงเรียกเทียนมาจุดเรียบเรียงติดเข้าที่พระแสงทำเป็นพุทธบูชาอยู่ครู่หนึ่งแล้ว ทรงปรารภจะเอาพระแสงแทงพระองค์ถวายพระครั้งนั้นพระองค์เจ้าลำดวนเข้าปล้ำปลุกแย่งชิงพระแสงไปเสียจากพระหัตถ์ ทรงพระโทมนัสส์ทอดพระองค์ลงทรงพระกันแสงด่าแช่งพระองค์เจ้าลำดวนต่าง ๆ เจ้านายเหล่านั้นก็พากันเข้าปล้ำปลุกเชิญเสด็จขึ้นทรงพระเสลี่ยงแล้ว เชิญเสด็จกลับเข้าพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จมากลางทางก็ทรงขัดเคืองพระองค์เจ้าเหล่านั้นต่าง ๆ ว่าพากันคุมเหงท่าน ภายหลังอีกมีพระราชดำรัสว่าสมบัติทั้งนี้พระองค์ได้กระทำศึกสงคราม กู้แผ่นดินขึ้นได้ก็เพราะพระองค์ทั้งสิ้น ไม่ควรจะให้สมบัติตกไปได้แก่ลูกหลานวังหลวงผู้ใดมีสติปัญญาก็ให้เร่งคิดเอาเถิด แต่นั้นมาพระองค์เจ้าลำดวนพระองค์เจ้าอินทบัต ก็มีความกำเริบ จึงไปร่วมคิดกับพระยากลาโหม (ทองอิน) ๆ เป็นคนแขงทัพศึก กรมพระราชวังบวร ฯ ก็โปรดปรานไว้พระทัย ตรัสว่ารักเหมือนบุตรบุญธรรมพระยากลาโหม (ทองอิน) กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทบัต ตั้งกองเกลี้ยกล่อมหาคนที่ดีมีวิชาความรู้มาทดลองกันในวังพระองค์เจ้าลำดวน ถ้าพลั้งพลาดล้มตายลงก็ผังเสียในกำแพงวังเป็นหลายคน จนความนั้นทราบถึงพระบาทสมเด็จ

พระเจ้าอยู่หัว

ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคตแล้ว จะชำระจับกุมก็ยังไม่มีโจทก์ จึงแต่งข้าราชการที่สัตย์ซื่อคิดไปเข้าเกลี้ยกล่อม กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทบัต จึงได้ความจริงมากราบทูลทรงทราบทุกประการ ครั้นณวันเสาร์เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ ก็ให้จับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทบัต มาชำระรับเป็นสัตย์ ซัดถึงพระยากลาโหม (ทองอิน) ครั้นมาถึงณวันอังคารเดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ จับพระยากลาโหม (ทองอิน) กับพรรคพวกได้สิ้น พระยากลาโหม (ทองอิน) ให้การว่าวันถวายพระเพลิงเป็นวันจะลงมือทำการประทุษฐร้าย ได้ความจะแจ้งแล้ว จึงโปรดให้ถอดพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทบัต เสียจากเกียรติยศ พระองค์เจ้าแล้วเอาหม่อมลำดวน หม่อมอินทบัต ไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ อ้ายทองอินกลาโหมกับพรรคพวกทั้งนั้น ก็ให้เอาไปประหารชีวิตเสียกับด้วยพระยาเกษตราธิบดี (บุญรอด) ที่เป็นคนยุยงสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า ให้เอาปืนขึ้นป้อมจะทำยุทธสงคราม และหม่อมวันทาพระสนมเอกโปรดปรานมาก มิได้มีความกตัญญูรู้พระเดชพระคุณ ทำชู้ด้วยอ้ายทองอินกลาโหม ก็ให้เอาไปประหารชีวิตเสียด้วย

เลื่อนกรมขุนเสนานุรักษ์และตั้งกรมขุนพิทักษ์มนตรี

และในปีกุน เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕[๑] นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ ขึ้นเป็นกรมหลวงเสนานุรักษ์ และตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าจุ้ยเป็นกรมขุนพิทักษ์มนตรี

กองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์กลับจากเมืองเชียงแสน

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช ปรึกษาด้วยเจ้าอนุเวียงจันท์ พระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า เราจะยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนกำลังนี้ ก็เป็นเทศกาลฝนผู้คนก็บอบช้ำอยู่แล้ว จะต้องปล่อยไปทำไร่นาเสียก่อน ต่อตกฤดูแล้งลง จึงนัดหมายให้มาพร้อมกัน นายทัพนายกอง ไทย ลาว ก็เห็นพร้อมกัน กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช กับกองอยู่เมืองเหนือ ครั้นถึงณเดือน ๔ กะเกณฑ์ผู้คนนัดกองทัพหัวเมืองลาวมาพร้อมกันแล้ว

จุลศักราช ๑๑๖๖ ปีชวดฉศก[๒] เป็นปีที่ ๒๓ ในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อเดือน ๕ กรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช นายทัพ

---

๑. พ. ศ. ๒๓๔๖. ๒. พ. ศ. ๒๓๔๗.

นายกอง ไทย ลาว ก็ยกขึ้นไปเมืองเชียงแสน พะม่ามิได้ออกสู้รบ เป็นแต่รักษาเมืองมั่นอยู่ กองทัพเข้าตั้งล้อมเมืองอยู่เดือนเศษจะหักเอามิได้ ด้วยพะม่าอยู่ประจำรักษาหน้าที่และบนกำแพงเมืองเป็นสามารถ และกองทัพก็ขัดสะเบียงอาหาร แล้วได้ข่าวว่ากองทัพเมืองอังวะจะยกมาช่วยเมืองเชียงแสน ครั้นเดือน ๖ ข้างแรมเป็นเทศกาลฝนตกประปรายลงมาแผ่นดินก็ร้อนขึ้น ผู้คนในกองทัพป่วยเจ็บมาก จะอยู่สู้รบพะม่าก็เห็นว่าผู้คนเจ็บไข้มาก สะเบียงอาหารก็น้อยลง จะทำการบี่ไปมิได้ กรมหลวงเทพหริรักษ์ก็ให้ล่าทัพลงมา ยังแต่ทัพลาว พวกลาวในเมืองเชียงแสนอดสะเบียงอาหารฆ่าโคกระบือช้างม้ากินจนสิ้น พวกลาวชาวเมืองก็ยอมออกสวามิภักดิ์แก่กองทัพเมืองลาว เมื่อกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์เลิกถอยมาแล้ว โปมะยุ่งวนแม่ทัพพะม่าเห็นพลเมืองออกหาแม่ทัพลาว เหลือที่จะกดขี่ห้ามปรามไว้ได้ก็ยกทัพหนีไปบ้าง กองทัพลาวก็ไล่ตีพวกพะม่าแตกหนีไป โปมะยุ่งวนแม่ทัพถูกปืนตายในที่รบ นาขวาที่พะม่าตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเชียงแสน ก็พาครอบครัวอพยพข้ามแม่น้ำโขงเข้าแดนพะม่าไป กองทัพได้ครอบครัว ๒๓,๐๐๐ เศษ ก็รื้อกำแพงเผาบ้านเมืองเสียแล้วแบ่งปันครอบครัวกันเป็น ๕ ส่วน ให้ไปเมืองเชียงใหม่ส่วน ๑ เมืองนครลำปางส่วน ๑ เมืองน่านส่วน ๑ เมืองเวียงจันท์ส่วน ๑ อีกส่วน ๑ ถวายลงมาณกรุงเทพฯ โปรดให้ตั้งบ้าน

เรือนอยู่เมืองสระบุรีบ้าง แบ่งไปอยู่เมืองราชบุรีบ้าง แต่ทัพกรุงนั้นกลับลงมาเปล่าไม่ได้ราชการสิ่งใด ก็ทรงขัดเคืองเป็นอันมาก ดำรัสว่าไม่รู้เท่าลาวให้ลงพระราชอาชญาจำกรมหลวงเทพหริรักษ์ พระยายมราช ไว้ที่ทิมดาบชั้นนอกตรงหลังศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้ายไว้ ๔ วัน ๕ วันก็โปรดให้พ้นโทษ

การพระเมรุกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

การพระเมรุกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น ทรงพระราชดำริโดยทรงพระโทมนัสส์ในเรื่องหม่อมลำดวน หม่อมอินทปัต จึงตรัสว่ากรมพระราชวังบวร ฯ รักลูกยิ่งกว่าแผ่นดิน ให้สติปัญญาให้ลูกกำเริบจนถึงคิดประทุษฐร้ายต่อแผ่นดิน เพราะผู้ใหญ่ไม่ดีจะไม่เผาผีแล้ว เสนาบดีข้าราชการหลายนายช่วยกันกราบทูลทัดทานว่า ซึ่งจะไม่ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงนั้นไม่ควร ด้วยราษฎรและหัวเมืองเป็นอันมาก ที่ทราบก็จะมี ที่ไม่ทราบก็จะมี จะติเตียนต่าง ๆ ไป จึงรับสั่งว่าขุนนางจะให้เผาก็จะเผา แต่จะทำพระเมรุนั้นจะทำบูชาพระบรมธาตุ เมื่อสมโภชพระบรมธาตุแล้วจึงจะเผาต่อภายหลังกันความนินทา ครั้นมาถึงณเดือน ๗ ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖[๑] การพระเมรุแล้ว จึง

---

๑. พ. ศ ๒๓๔๗.

เชิญพระบรมธาตุซึ่งประดิษฐานในระย้ากินร ออกไปสมโภชเวียน เทียนแล้ว จึงได้เชิญพระศพไปยังพระเมรุ ได้มีการมหรสพ สมโภช ๗ วัน ๗ คืนแล้ว เสด็จพระราชทานเพลิง มีการสมโภช พระอัฐิอีกวัน ๑ กับคืน ๑ เป็นคำรบ ๙ วัน ๙ คืน แห่พระอัฐิกลับ

พระเจ้าเวียดนามมีราชศาสน์มาทูลเตือน ให้ตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ

ครั้นมาณเดือน ๙ ราชทูตญวนเข้ามาถึง พระเจ้าเวียดนาม มีพระราชศาสน์แต่งให้กวานเทียงดาวกำซาบเจืองคมสิ่งของเข้ามา ทูลเกล้า ฯ ถวาย และช่วยในการพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช ส่วนของถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทองคำ ๕ ลิ่ม เงิน ๕๐ ลิ่ม แพรต่างสี ๑๐๐ พับ ผ้าขาว ๑๐๐ พับ ส่วนสดับปกรณ์พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ขี้ผึ้ง ๕ หาบ ผ้าขาว ๑๐๐ พับ น้ำตาลกรวด ๕ หาบ น้ำตาลทราย ๓๐ หาบ น้ำตาลปึก ๕ หาบ กับมีพระราชศาสน์เตือนพระสติเข้ามาด้วยฉะบับ ๑ ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชราลงทุกวัน ยังแต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ มีกำลังมากเสมอกันอยู่ การข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้า

พ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นดำรงที่เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ จะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้น บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย ทูต เข้ามาครั้งนี้ก็ไม่ทันการพระศพ ได้สดับปกรณ์แต่พระอัฏฐิ ในพระราชวังบวร ฯ เสร็จการแล้ว ทูตจะกราบถวายบังคมลา กลับไป

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานตอบแทนพระเจ้าเวียดนาม พระแสงปืนคาบศิลาเครื่องทอง คำบอก ๑ เครื่องนากบอก ๑ ปืนแฝดบอก ๑ คลุมประธมบักทองมาแต่เมืองเทศผืน ๑ พระธำมะรงค์เพ็ชร์มณฑปถมยาราชาวดีองค์ ๑ จุฑาเพ็ชร์รังแตน ๒ องค์ กุณฑลเพ็ชร์รังแตน ๒ พลอยเพ็ชร์ใหญ่ ๓ พลอยเพ็ชร์น้อย ๕๐ พลอยไพฑูรย์เมล็ดใหญ่ ๑ พลอยสำหรับประดับเครื่องรัดพระองค์ ๕ สุจหนี่เทศหักทองขวาง ๒ สุจหนี่เทศพื้นแดงแกมไหม ๑ ของส่วนในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าพ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ปืนคาบศิลาเครื่องเงินประดับพลอยเพ็ชร์บอก ๑ กำมะหยี่หุ้มเปลบักทองขวางผืน ๑ ลายทอง ๒ ผืน ทองคำเปลว ๕,๐๐๐ แผ่น เป็นของทรงยินดีต่อพระเจ้ากรุงเวียดนาม ครั้นณเดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ราชทูตกราบถวายบังคมลาไป

เกณฑ์ทัพไปตีเมืองเชียงตุง เชียงรุ้ง

ในเดือน ๘ นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้มีตราไปเกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันท์ กับให้เกณฑ์กองทัพเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร เมืองพิไชย ให้หนุนทัพลาวขึ้นไปตี เมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง และเมืองลาวฝากโขงตะวันออกแดนพะม่า ให้ถึงพร้อมกันในฤดูแล้ง

ตั้งเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

ครั้นถึงณวันพฤหัสบดีเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินลงไปทรงลอยพระประทีป พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงองค์ ๑ ปรากฏพระนามว่า พระองค์เจ้าจันทบุรี พระชนม์ได้ ๖ พรรษา ตามเสด็จลงไปที่ตำหนักแพ เมื่อเวลาจุดดอกไม้รับสั่งว่าประชวรพระเนตรอยู่ ให้กลับขึ้นไปพระราชวังเสียก่อน พระองค์เจ้าหญิงนั้นก็เสด็จกลับขึ้นมา ถึงที่เรือบัลลังก์กับตำหนักแพต่อกันพลาดตกลงน้ำหายไป พี่เลี้ยงนางนมร้องอื้ออึงขึ้น คนทั้งปวงตกใจพากันลงน้ำเที่ยวค้นหา จึงพบพระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้นเกาะทุ่นหยวกอยู่ท้ายน้ำหาได้เป็นอันตรายไม่ เป็นอัศจรรย์

จึงมีพระราชโองการดำรัสว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ เจ้าจอมมารดาก็เป็นบุตรีเจ้ากรุงศรีสัตนาคนะหุต สิ้นชีพเสียแต่เมื่อปีกุนเบ็ญจศก แต่พระชนม์พระองค์เจ้าได้ ๕ พรรษา ไม่มีมารดาทรงพระกรุณามาก พระองค์เจ้านี้อัยยกาก็เป็นเจ้าประเทศราชยังดำรงชีพอยู่ ควรจะสถาปนาให้มีอิสสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ครั้นณวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ จึงโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีเฉลิมพระนาม ครั้นรุ่งขึ้นณวันจันทร์เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ พระราชทานพระสุพรรณบัฏ เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี แล้วมีงานสมโภช ๓ วัน

ตั้งเจ้าอนุครองเมืองเวียงจันท์

ในปีนั้นเจ้านครศรีสัตนาคนะหุตล้านช้างชื่ออินทร์ ซึ่งเป็นอัยยกาของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ป่วยถึงแก่พิราลัยณเดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ ครองเมืองได้ ๑๐ ปี โปรดให้ข้าหลวงเชิญศุภอักษร และพระราชทานโกศ และสิ่งของพระราชทานเพลิงขึ้นไปปลงศพเสร็จแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าอนุผู้น้อง ให้ครองนครศรีสัตนาคนะหุตล้านช้างต่อไป

กรมหลวงเทพหริรักษ์สั้นพระชนม์

ครั้นถึงณเดือน ๔ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ประชวรสั้นพระชนม์ เมื่อณวันจันทร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดเลียบ ภายหลังพระราชทานนามว่าวัดราชบุรณะ

ชำระกฎหมาย

ลุจุลศักราช ๑๑๖๖ ปีชวดฉศก[๑] ทรงพระราชดำริว่า ฝ่ายพระพุทธจักรนั้นพระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ อันสมเด็จพระพุทธเจ้า ทรงพระมหากรุณาประดิษฐานไว้ต่างพระองค์ ได้เป็นหลักโลกสั่งสอนบรรพชิตบริษัท และฆราวาสบริษัท ได้ปฏิบัติรู้ซึ่งทางสุคติภูมิและทุคติภูมิ และพระไตรปิฎกธรรมนั้นฟั่นเฟือนวิปริตผิดเพี้ยนไปเป็นอันมาก ยากที่จะเล่าเรียนเป็นอายุพระพุทธศาสนาสืบไป ก็ได้อาราธนาประชุมเชิญพระราชาคณะทั้งปวงมีสมเด็จพระสังฆราช และพระธรรมอุดม พระพุทธโฆษาจารย์เป็นประธาน ฝ่ายราชบัณฑิตนั้น พระยาธรรมปรีชาเป็นต้น ให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก สอบไล่ด้วยอรรถกถา

---

๑ พ.ศ. ๒๓๔๗.

ฎีกาให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ พระไตรปิฎกจึงค่อยถูกถ้วนผ่องใสขึ้น ได้เป็นที่เล่าเรียนง่ายใจแก่กุลบุตรสืบไปภายหน้า ก็เป็นพุทธการกกรรมกองการกุศลอันประเสริฐแล้ว

และฝ่ายข้างอาณาจักรนี้ กษัตริย์ผู้ดำรงแผ่นดินนั้นอาศัยซึ่งโบราณราชนิติกฎหมายพระอัยยการ อันกษัตริย์แต่ก่อนบัญญัติไว้ได้เป็นบรรทัดฐาน ซึ่งพิพากษาตราสินเนื้อความราษฎรทั้งปวงได้โดยยุตติธรรม และพระราชกำหนดบทพระอัยยการนั้น ก็ฟั่นเฟือนวิปริตผิดซ้ำต่างกันไปเป็นอันมาก ด้วยคนอันโลภหลงหาความละอายแก่บาปมิได้ ดัดแปลงแต่งตามชอบใจไว้พิพากษาให้เสียยุตติธรรมสำหรับแผ่นดินไปก็มีบ้าง

จึงทรงพระกรุณาโปรด จัดข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มีสติปัญญาคือ ขุนสุนทรโวหาร ว่าที่พระอาลักษณ์ ๑ ขุนสารประเสริฐ ๑ ขุนวิเชียรอักษร ๑ ขุนวิจิตรอักษร ๑ กรมพระอาลักษณ์ ๔ นาย

ขุนหลวงพระไกรศรี ๑ พระราชพินิจจัยราชปลัด ๑ หลวงอัธยา ๑ ลูกขุน ๓ นาย

หลวงมหาวิชาธรรม ๑ ขุนศรีโวหาร ๑ นายพิมพ์ ๑ นายด่อนเปรียญ ๑ ราชบัณฑิต ๔ นาย

ชำระพระราชกำหนดบทพระอัยยการอันมีอยู่ในหอหลวงตั้งแต่พระธรรมศาสตร์ไปให้ถูกถ้วนตามบาลี และเนื้อความมิให้ผิด

เพี้ยนซ้ำกันได้ จัดเป็นหมวดเป็นเหล่าเข้าไว้ และทรงพระอุตสาหะทรงชำระ ดัดแปลงซึ่งบทอันวิปลาศนั้นให้ชอบโดยยุตติธรรมไว้ ด้วยพระทัยทรงพระมหากรุณาธิคุณ จะให้เป็นประโยชน์แก่กษัตริย์จะดำรงแผ่นดินไปภายหน้า ครั้นชำระแล้วให้อาลักษณ์ชุบเส้นหมึก ๓ ฉะบับ ไว้ห้องเครื่องฉะบับ ๑ ไว้หอหลวงฉะบับ ๑ ไว้ศาลหลวงสำหรับลูกขุนฉะบับ ๑ ปิดตราพระราชสีห์ ตราพระคชสีห์ ตราบัวแก้ว ทุกเล่มเป็นสำคัญ

ได้ช้างสำคัญพระบรมนัขมณีและพระบรมคชลักษณ์

ลุจุลศักราช ๑๑๖๗ ปีฉลู สัปตศก[๑] เป็นปีที่ ๒๔ ในรัชกาลที่ ๑ ได้ช้างเล็บครบมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชช้าง ๑ ได้ช้างกระมาแต่เมืองเวียงจันท์ช้าง ๑ โปรดให้ขึ้นระวาง

ช้างเมืองนครศรีธรรมราชพระราชทานนามว่า พระบรมนัขมณี ศรีรัตนคเชนทร บวรวิศณุพงศ์ วงศคชพรรค์ อนันตคุณ สมบุรณเลิศฟ้า ช้าง ๑

ช้างเมืองเวียงจันท์ว่า พระบรมคชลักษณ์ อรรคคเชนทร์ สุเรนทรฤทธิ์ สิทธิสมพงศ์ มงคลเลิศฟ้า ช้าง ๑

---

๑ พ.ศ. ๒๓๔๘.

ได้เมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง และเมืองล้อ สิบสองปันนา

ครั้นมาถึงณเดือน ๖ ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๑๖๗ มีหนังสือเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ บอกลงมาว่า กองทัพยกไปถึงเมืองยองณเดือน ๔ ข้างขึ้น ปีชวด ฉศก พระยายองมิได้ต่อสู้ ออกมาอ่อนน้อมขอเป็นข้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว แต่เมืองเชียงตุงนั้น เจ้าเมืองเชียงตุงยอมเข้าสวามิภักดิ์ จึงมิได้ยกเข้าตี พระยาเชียงตุงลงมาเผ้าทูลละอองธุลีพระบาทณกรุงเทพ ฯ ให้มหาขนานผู้น้องอยู่รักษาเมือง ครั้นกองทัพยกขึ้นไปตีเมืองยอง จำนวนคนในเมืองยองซึ่งยกออกหากองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่านนั้น เป็นคนชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ ปืนใหญ่น้อย ๑,๐๐๐ ช้างม้าเป็นอันมาก ฝ่ายหัวเมืองขึ้นกับเมืองยองก็เข้าหากองทัพทั้งสิ้น แต่ว่ายังหาได้จำนวนคนและปืนช้างม้ามากน้อยเท่าใดไม่ กองทัพยังจะยกมาตีเมืองแรมต่อไปอีก ฝ่ายกองทัพเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง บอกลงมาว่า ครั้นยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองหลวง เมืองภูคา เจ้าเมืองภูคาออกหากองทัพแล้ว ตัวเจ้าเมืองหลวงนั้นขึ้นไปอยู่เมืองมาง แขวงเมืองพงยังหากลับมาไม่ ครั้นกองทัพยกขึ้นไปตีเมืองพง เจ้าเมืองพงยกหนีขึ้นไปอยู่เมืองนูน เมืองรำ และเจ้าเมืองนูน เจ้าเมืองรำ กับเจ้าเมือง

พง เจ้าเมืองขอน เจ้าเมืองล่าพากันยกหนีขึ้นไปอยู่เมืองเชียงรุ้ง ทั้งสิ้น ครั้นกองทัพยกขึ้นไปตีเมืองเชียงรุ้ง เดชะพระบารมีพระบรมราชกฤษฎาภินิหารพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าเมืองเชียงรุ้งมิได้ต่อสู้ แต่งให้นามวงศ์กับพระยาคำลือเจ้าเมืองล่าพระยาพาบเจ้าเมืองพง เจ้าเมืองนูน เจ้าเมืองขอน เจ้าเมืองรำซึ่งหนีกองทัพไปอยู่เมืองเชียงรุ้ง ถือหนังสือมาเข้าด้วยกองทัพสวามิภักดิ์เป็นข้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอพึ่งพระบรมเดชานุภาพสืบไป ฝ่ายเจ้าเมืองเชียงแข็งรู้ว่าเจ้าเมืองเชียงรุ้งออกหากองทัพแล้ว กลัวกองทัพจะยกไปตี จึงคิดฆ่าพะม่าซึ่งอยู่ในเมืองเชียงแข็งเสียเป็นอันมาก แล้วมีหนังสือมาขอสวามิภักดิ์ด้วยกองทัพอีกเมือง ๑ และกองทัพเจ้าฟ้าเมืองน่านยกขึ้นไปครั้งนี้ ตีได้เมืองใหญ่น้อย ๑๑-๑๒ หัวเมือง ได้ครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๔๐,๐๐๐-๕๐,๐๐๐ เศษ กับปืนใหญ่น้อยเครื่องศาสตราวุธช้างม้าเป็นอันมาก และเมืองลาวฟากตะวันออกแม่น้ำโขงซึ่งขึ้นแก่พะม่านั้น เมืองนครลำปาง เมืองเชียงใหม่ เมืองเวียงจันท์ เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเถิน เมืองหลวงพระบาง และหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งยกขึ้นไปครั้งนี้ตีได้สิ้นแล้ว เป็นเมืองใหญ่เมืองน้อย ๔๐ เมือง ได้ครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๖๐,๐๐๐-๗๐,๐๐๐ เศษ กำหนดจะได้กลับทัพกวาดครอบครัวลงมาณเดือน ๖ ข้างแรม ฝ่ายพระยาเชียงตุงจะ

กลับไปเมืองก็ไม่ได้ด้วยพะม่ายกมารักษาอยู่ ตั้งมหาขนานผู้น้องเป็นเจ้าเมืองเสียแล้ว พระยาเชียงตุงจึงได้ตกอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ศึกครั้งนั้นเมืองพะม่ามีเหตสิ่งไรก็ไม่แจ้ง จึงมิได้ยกมาช่วยเมืองขึ้นของพะม่า ฝ่ายนายทัพนายกองครั้นเลิกกองทัพกลับมาบ้านเมืองก็พาเจ้าแสนหวีพ้า ท้าวพระยาเมืองลื้อสิบสองปันนา กับหัวเมืองลาวที่ยอมสวามิภักดิ์โดยดีลงมาเผ้าเป็นอันมาก ถวายเครื่องราชบรรณาการช้างม้าสิ่งของต่าง ๆ ขอเป็นเมืองขึ้นถวายต้นไม้ทองเงิน แล้วโปรดพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคท้าวพระยาลาวเป็นอันมาก จึงทรงพระราชดำริว่าหัวเมืองเหล่านี้ ถึงจะสวามิภักดิ์ได้ไว้เป็นเมืองขึ้นก็คงจะรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยใกล้เคียงเมืองพะม่า เมืองจีนนัก มีการศึกมาแล้วจะยกไปช่วยก็ไม่ทันท่วงทีราชการ ถ้าพะม่าและจีนยกมาก็คงจะกลับใจไปขึ้นดังเก่า ครั้นจะเอาครอบครัวไว้ในบ้านเมืองเรา เขาก็ไม่มีความผิดสิ่งไรไม่ได้สู้รบยอมสวามิภักดิ์โดยดี จะทำดังนั้นก็เป็นอันธพาลไปหาเป็นยุตติธรรมไม่ จึงโปรดให้ปล่อยเจ้าแสนหวีพ้าและท้าวพระยาเจ้าเมืองต่าง ๆ กับครอบครัวกลับขึ้นไปบ้านเมืองทั้งสิ้น ครั้งนั้นพระเกียรติยศก็แผ่ผ้านไปทั้ง ๔ ทิศ คือมีเมืองประเทศราช ลาวพุงดำ ลาวลื้อ ลาวพุงขาว ทั้งสิ้น มาจนถึงเขมรกัมพูชา เมืองแขก เมืองปัตย์ใต้ พระราชอาณาจักรกว้างขวางยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า เว้นเสียแต่เมืองทะวาย เมืองตะนาว เมือง

มะริด ได้แล้วกลับคืนไปเสีย

พระเจ้ากรุงเวียดนามมีราชศาสน์ถวายบรรณาการ

ครั้นมาถึงข้างแรม เดือนยี่ ในปีฉลู สัปตศกนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามแต่งให้ฮาเตียนถือคำซาย ซึ่งเป็นที่พระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองบันทายมาศ เป็นทูตเชิญพระราชศาสน์เข้ามาถึงมีความในพระราชศาสน์ว่า ด้วยณปีชวด ฉศก ข้าพเจ้าแต่งให้ทูตจำทูลพระราชศาสน์เข้ามากราบถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูตกลับออกไปแจ้งว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งพระทัยทรงพระเมตตาข้าพเจ้าเสมอต้นเสมอปลาย ข้าพเจ้าคิดถึงพระเดชพระคุณขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญครองสิริราชสมบัติ ให้อาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขสืบไป ถ้าและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าหลานเธออยู่เย็นเป็นสุขแล้ว ขอให้มีพระราชศาสน์ออกไปถึงข้าพเจ้าให้ทราบด้วย พระราชศาสน์ลงณวันเดือนยี่ขึ้น ๑ ค่ำ ยาลอง ๔ ปี กับหนังสือพระมเหสีพระเจ้ากรุงเวียดนามมาถึงเวียนถึงอกทง คือโกเงินบุตรองเชียงซุนซึ่งเป็นอาของพระเจ้ากรุงเวียดนามใจความว่า เมื่อปีชวดทูตเข้ามา เวียนถึงอกทงได้ฝากแหวนเพ็ชร์ออกไปให้วง ๑ ได้รับแล้ว บัดนี้ได้ฝากทองคำ

แท่ง ๑ หนัก ๑๐ ตำลึงจีน กับเงิน ๕ ลิ่ม หนักลิ่มละ ๑๐ ตำลึงจีน เข้ามาให้ขอบใจเวียนถึงอกทง หนังสือองเลโบฉะบับ ๑ ถึงพระยาพระคลังใจความว่า สิ่งของที่พระราชทานออกไปนั้นพระเจ้ากรุงเวียดนามได้รับแล้ว และของทรงยินดีในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ส่งออกไป พระเจ้ากรุงเวียดนามก็ได้รับไว้ รับสั่งให้จัดของถวายเข้ามา เครื่องม้าทองคำอย่างญวนสำรับ ๑ พระแสงดาบ ๒ องค์ แพรสีต่างกัน ๕๐ พับ

เมื่อพระยาราชาเศรษฐี เจ้าเมียงบันทายมาศราชทูตจะกลับออกไป ได้มีหนังสือพระยาพระคลังบอกไปถึงองเลโบฉะบับ ๑ ใจความว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามถวายเครื่องม้าทองคำสำรับ ๑ พระแสงดาบ ๒ องค์ แพรสีต่างกัน ๕๐ พับ เป็นส่วนในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ทรงรับไว้แล้วด้วยความยินดี รับสั่งว่าขอบพระทัยพระเจ้ากรุงเวียดนามยิ่งนักหนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานของมาทรงยินดีพระเจ้ากรุงเวียดนาม พระภูษารัดพระองค์สีม่วง ๑ แพรรัดประคดหนามขนุน ๒ สาย ทรงสะพักกรองทองสีม่วง ๑ สีแสด ๑ พระแสงปืนคาบศิลาเครื่องทองคำบอก ๑ เครื่องม้าทองคำลายกุดั่นประดับพลอยสำรับ ๑ และมีความว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่นั้น จะยกขึ้นดำรงที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในปีขาล

อัฐศกนี้ พระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวงก็มีความสบายอยู่ทุกพระองค์ อย่าให้พระเจ้ากรุงเวียดนามมีความวิตกเลย

ราชทูตไปเมืองญวน

จุลศักราช ๑๑๖๙[๑] ปีขาล อัฐศก เป็นปีที่ ๒๕ ในรัชชกาลที่ ๑ พระยารัตนากาศ พระยาสุริยวงศา กราบทูลว่า นายคำเทพ นายขนานมหาวงศ์ พี่น้อง ตกไปอยู่เมืองทันช้านาน จะขอให้ลงมาทำราชการณกรุง จึงโปรดให้พระยาเชียงเงินขึ้นไปรับ พระยาเชียงเงินไปชักชวนครอบครัวเมืองทัน ๑๐๐ เศษ ญวนจึงได้ยึดพระยาเชียงเงินไว้ องเลโบมีหนังสือพ้องพระยาเชียงเงินส่งเข้ามาทางเมืองเขมร จึงได้ทรงทราบว่า พระยาเชียงเงินไปทำการเกินรับสั่ง พระเจ้าเวียดนามไม่รู้ความก็จะสงสัยว่าที่กรุงเทพมหานคร ใช้ให้พระยาเชียงเงินไปกวาดครอบครัวแดนเมืองญวนมา จึงใช้ให้ข้าหลวงขึ้นไปจำพระยาเชียงเงินลงมา ครอบครัวเมืองทันก็คืนกลับไป และทรงพระราชดำริว่า จะต้องจัดทูตออกไปแจ้งความแก่พระเจ้าเวียดนามให้สิ้นสงสัย ครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่าทูตจะไปทางทะเลในเดือน ๗ เดือน ๘ เป็นเทศกาลคลื่นลมกล้า จึงให้แต่งราชศาสน์ตามสำเนานี้ ให้พระยาจักราราชมนตรี

๑, พ. ๒๓๕๑.

พระยาราชวังสัน นายเสน่ห์มหาดเล็ก เชิญพระราชศาสน์ไปทางบก จะได้ดูทางบกด้วย ราชทูตกราบถวายบังคมลา ณเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘[๑] เป็นปีที่ ๒๕ ในรัชชกาลที่ ๑ ไปทางเมืองลาว ทูตไปครั้งนั้นนายไพร่ ๙๕ คน ลาวเมืองเวียงจันท์เป็นล่ามไปด้วย ๑๖ คน รวม ๑๑๑ คน ราชทูตไปทางด่านกำโล เจ้าเมืองกวางตีบอกไปกรุงเวียดนาม เจ้าพนักงานจัดเรือให้ขุนนางและไพร่ ขึ้นไปรับมาลงกรุงเวียดนาม ณเดือน ๙ ทุติยาษาฒขึ้น ๑ ค่ำ ทูตอยู่ที่กงกวนเกิดไข้ป่าติดไป ทูตไปครั้งนั้นป่วยตาย พระยาจักราราชมนตรีราชทูต ๑ นายเสน่ห์มหาดเล็กตรีทูต ๑ ไพร่ ๑๔ ลาวเวียงจันท์ ๗ รวม ๒๓ คน เหลืออยู่พระยาราชวังสัน ๑ ขุนหมื่น ๖ ไพร่ ๗๒ คน รวม ๗๙ คน ลาวเมืองเวียงจันท์ ๙ คน รวม ๘๘ คน และเมื่อความไข้สงบแล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนามมีพระราชศาสน์ให้พระยาราชวังสันเชิญเข้ามา เมื่อณเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีขาล อัฐศกนั้น ใจความว่า การซึ่งพระยาเชียงเงินก่อเหตุชักชวนเอาตัวนายคำทิพนางคำนัก กับครอบครัวไปนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามไม่มีความสงสัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตัวหมื่นศรี ตัวเพี้ยจันอาสา กับไพร่ที่ยึดไว้ณเมืองซือหงีนั้น ได้สั่งให้มีหนังสือไปให้ปล่อยกลับไปบ้านเมืองแล้ว ครั้นจะให้ทูตกลับขึ้นไปทางเมือง

---

๑. พ.ศ.๒๓๔๙.

ลาว เดินบกได้ความลำบาก จึงให้ส่งทูตเข้ามาณกรุงเทพมหานคร ทางเรือ ให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนและหัวเมืองญวนจัดส่งเข้ามา แต่ลาวเวียงจันท์ ๘ คนสมัครไปทางบก และพระยาราชวังสันคนนี้เป็นที่พระยาชลบุรี เมื่อครั้งพาองเชียงสือเข้ามาณกรุงเทพมหานคร องเชียงสือนับถือมาก เป็นทูตไปครั้งนี้ก็ไม่ได้อยู่ที่กงกวน จัดให้ไปอยู่ที่ตีกอื่น ให้ทำนุบำรุงไว้เป็นอันดี ทูตญวนเข้ามาณกรุงครั้งไร ก็มีของฝากเข้ามาให้พระยาราชวังสันทุกครั้ง

กรมพระราชวังหลังทิวงคต

ครั้นมาณเดือน ๑๐ กรมพระราชวังบวรสถานภิมุขฝ่ายหลังทรงพระประชวรพระโรค มาถึงณวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ทิวงคต พระชนมายุได้ ๖๑ พรรษา ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดบางว้าน้อย ได้พระราชทานนามวัดอัมรินทราราม ๑ วัดเชิงเลนอีกวัด ๑ ได้พระราชทานนามวัดบพิตรภิมุข

ตั้งนักองจันท์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา

ในปีขาล อัฐศกนั้น ฝ่ายเมืองเขมร สมเด็จพ้าทะละหะเห็นว่าตัวมีอายุมากชราลงแล้ว นักองจันท์อายุได้ ๑๖ ปี นักอง

สงวนอายุได้ ๑๓ ปี สมควรที่จะว่าราชการแผ่นดินได้อยู่แล้ว จึงได้พาเจ้าทั้ง ๒ องค์เข้ามาเผ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบทูลว่าได้ว่าราชการมาถึง ๑๐ ปีแล้ว ก็ชราลงเคลิบเคลิ้มไป ขอให้ตั้งนักองจันท์ขึ้นเป็นเจ้าเมืองกัมพูชา จะได้รักษาแผ่นดินต่อไป ครั้นอยู่มาสมเด็จพ้าทะละหะป่วยลง ถึงอสัญญกรรม เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๘ ปฐมาษาฒ แรม ๔ ค่ำ อายุได้ ๖๕ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทำการศพที่วัดสระเกษ พระราชทานเพลิงแล้ว

ครั้นมาถึงณวันจันทร์ เดือน ๘ ทุติยาษาฒ ขึ้น ๕ ค่ำ จึงทรงพระกรุณาตั้งนักองจันท์ เป็นองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราช บรมนารถบพิตร สถิตเป็นอิศวรกัมพุชรัฐราชโอภาสชาติวรวงศ์ดำรงกรุงกัมพูชาธิบดี ศรียโสธรนครอินทบัตถ์ กุรุรัฐบุรีรมย์ อุดมมหาสถาน เจ้ากรุงกัมพูชา พระราชทานชฎาเครื่องยศเครื่องสูงตามอย่างเจ้าประเทศราช โปรดให้ไปครอบครองบ้านเมืองต่อไป แล้วโปรดให้ทำการเกสากันต์นักองสงวนด้วย โปรดให้พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) เป็นผู้ใหญ่ทำนุบำรุง ครั้นณเดือน ๘ สมเด็จพระอุทัยราชา กับพระยาพระเขมรถี กราบถวายบังคมลาไป

พระราชพิธีอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร

ครั้นมาถึงณวันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ คำ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘[๑] โปรดให้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งพลับพลาที่ประทับแรมที่โรงหล่อท้ายพระราชวังในกำแพง ซึ่งเป็นที่สวนกุหลาบในภายหลัง ตั้งเกยที่ข้างหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พลับพลาเปลื้องเครื่องตั้งนอกกำแพงแก้ว พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และพระมณฑปที่สรงสนาน ตั้งที่ชาลาในกำแพงแก้ว ด้านตะวันออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โรงพิธีพราหมณ์ตั้งหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ในการพระราชพิธีนั้น พระสงฆ์ พระราชาคณะ คามวาสี ๓๒ อรัญวาสี ๒ พระองค์เจ้า ๑ ฐานานุกรม ๑๒ อาจารย์ในกรุง ๓ อาจารย์นอกกรุง ๓ รวม ๕๓ รูป เจริญพระพุทธมนต์ ตั้งแต่ณวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ไป ๓ วัน เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ บาท ตั้งกระบวนแห่มีข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน และมหาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวร ฯ และตำรวจซึ่งต้องเกณฑ์ในกระบวนแห่นั้น นุ่งถมปักลาย สวมเสื้อครุยขาว ขัดดาบขัดกะบี่ สะพายแล่งตามกระ

---

๑. พ.ศ. ๒๓๕๙.

บวนบรรดาศักดิ์เป็นคู่ ๆ ทั้งหน้าหลัง แห่เป็น ๔ สาย แล้วถึงข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน ในพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวร ฯ น่งถมปักลาย สวมเสื้อครุยขาว ตามเสด็จท้ายกระบวนหลังอีก ๑๓๔ คู่ รวม ๒๖๘ คน แห่ตั้งแต่เกยที่ประทับมาโดยราชวิถี มีราชวัฏฉัตรเบ็ญจรงค์รายเป็นระยะตลอดมา เข้าประตูสุวรรณบริบาล หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้ว วงมาตามแนวกำแพงแก้ว เสด็จขึ้นพลับพลา เปลื้องพระวิภูษิตาภรณ์ เครื่องที่ทรงมานั้นแล้ว ทรงพระภูษาลายพื้นขาวโจงหางหงส์รัดพระองค์บันเหน่ง ประดับเพ็ชร์ ทรงพระธำมะรงค์เพ็ชร์ครบนิ้วพระหัตถ์ขวาพระหัตถ์ซ้าย ทรงฉลองพระองค์ครุยกรองทองแล้ว ทรงพระเสลี่ยงน้อยไปถึงที่ เสด็จขึ้นทางมุขหลังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จอยู่ข้างในพระฉาก ทรงสดับพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จนจบทั้ง ๓ วันแล้ว เสด็จลงทางมุขหลังมาประทับที่พลับพลาเปลื้องเครื่อง ทรงผลัดเครื่องแต่งพระองค์ ทรงพระมาลาเสร้าสูง ตั้งกระบวนแห่ เสด็จกลับทางประตูพิมานไชยศรีทั้ง ๓ วัน เวลาเช้าในวันที่ ๑ วันที่ ๒ นั้น ทรงพระเสลี่ยงน้อยเสด็จมาทรงปฏิบัติพระสงฆ์ฉันแล้ว เสด็จทางประตูพิมานไชยศรี กับพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง ไปประทับอยู่ณทิมสงฆ์ ดำรัสให้ทิ้งทานณต้นกัลปพฤกษ์ทั้ง ๔ ต้น ซึ่งตั้งอยู่หว่างโรงละครนอกพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เฟื่อง

ทอง เฟื่องเงิน ไว้ในผลมะกรูด ในผลมะนาว รวมทั้ง ๓ วัน เป็นทอง ๑๘ ตำลึง เงิน ๒๔ ชั่ง

ครั้นณวันอาทิตย์เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีขาล อัฐศก เวลาเช้า ทรงเครื่องต้น ทรงพระมหากฐินน้อย เสด็จโดยกระบวนแห่ล้วน สวมพอกขาวมีเกี้ยวมาตามทาง เข้าประตูสุวรรณบริบาล ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องแล้ว ทรงพระภูษาลายพื้นขาวโจงหางหงส์ รัดพระองค์บันเหน่งประดับเพ็ชร์ ทรงพระธำมะรงค์ครบนิ้ว พระหัตถ์ขวาพระหัตถ์ซ้าย ทรงฉลองพระองค์ครุย เสด็จขึ้นบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทโดยมุขหลัง ถวายนมัสการพระศรีรัตนตรัย จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททรงศีล และทรงพระราชอุทิศถวายสังฆภัตตานิสงส์ครบตติยวารแล้ว ทรงประเคนสำรับ พระสงฆ์ราชาคณะรับพระราชทานฉัน ครั้นได้เวลามหามงคลฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร จึงเสด็จลงมาที่สรงสนาน ริมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านตะวันออก พระราชโกษาถวายพระภูษาขาวเครื่องถอด เสด็จประทับเหนือตั่งตั้งบนถาดทองแดง บ่ายพระพักตร์ต่อบรพทิศแล้ว หลวงพิพิธภูษาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย พระเครื่องมุรธาภิเษก สรงสนานเสร็จแล้ว พระราชาคณะคามวาสี ๙ พระราชาคณะอรัญวาสี ๒ พระอาจารย์วัดบางช้าง ๓ รวม ๑๔ รูป ถวายน้ำ

พระพุทธมนต์ จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเต้าเบ็ญจครรภและพระมหาสังข์ทักขิณาวัฏ พระสังข์ทองคำ พระสังข์เงิน อันเต็มด้วยน้ำบัญจสุทธินที่ทรงรดพระราชทานเสร็จ และพระครูพราหมณ์ผู้ใหญ่ถวายน้ำสังข์น้ำกลศต่อพระหัตถ์แล้ว ถวายใบเวฬุทรงรับ พราหมณ์ผู้ใหญ่จึงร่ายพระเวทอิศวรมนต์ พระพิษณุมนต์ พระพรหมมนต์ ถวายไชยมงคลเสร็จแล้ว ผลัดพระภูษาขาวทรงพระภูษาลายเทศพื้นแดงเขียนทองทรงสะพักกรองขาว เสด็จขึ้นพลับพลาเปลื้องพระเครื่องคอยพระฤกษ์ ครั้นได้ศุภวารมหุรติฤกษ์แล้วเสด็จทรงพระเสลี่ยงน้อย จมื่นมหาดเล็กจึงเชิญธูปเทียนดอกไม้ตามเสด็จ ไปพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเสด็จลงจากพระเสลี่ยงเข้าไปประทับอยู่ท้องพระโรง ขุนมหาสิทธิโวหารอาลักษณ์เชิญพานพระสุพรรณบัฏ มาจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไว้ณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานข้างในจึงมีพระราชโองการดำรัสใช้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ให้ออกมาเชิญเสด็จฯ เข้าไปในพระที่นั่งข้างใน พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอหลายพระองค์ ทรงเชิญพานดอกไม้ธูปเทียนตามเสด็จเข้าไป จึงทูลเกล้า ฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว มีพระราชโองการดำรัสใช้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุโณทัย ให้ออกมาเชิญพาน

พระสุพรรณบัฏเข้าไปในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง ๕ บาท ได้พระสิริราชาฤกษ์ หลวงโลกทีป ขุนโชติพรหมา ขุนเทพากร โหรทั้ง ๓ สั่งให้ประโคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว พระราชทานพระแสงดาบญี่ปุ่นฝักมะขามสีแดง จึงดำรัสฝากพระบวรพุทธศาสนา และพระราชทานพระราโชวาทให้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรมโดยราชประเพณีแล้ว พระราชทานพระพรไชยให้ทรงเจริญพระสิริสวัสดิ์วัฒนายุยั่งยืนสืบไป เสร็จการพระราชพิธีแล้ว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จลงเรือพระที่นั่งกราบยาว ๑๓ วา พลพาย ๓๓ ซึ่งประทับณฉนวนประจำท่าเหนือตำหนักแพ มีเรือดั้งคู่ชัก ๓ คู่ เรือนำและเรือกลองแขกเรือตำรวจเรือข้าราชการตามเสด็จ ๒๓ ลำ เสด็จข้ามไปพระราชวังเดิม มิได้โปรดให้เสด็จไปสถิตในพระราชวังบวร ฯ

ตั้งพระบัณฑูรน้อย และ ตั้งกรมเจ้านาย

แล้วโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ รับพระบัณฑูรด้วย ครั้งนั้นข้าราชการกราบบังคมทูลพระกรุณาออกพระนามว่า พระบัณฑูรใหญ่ พระบัณฑูรน้อย

แล้วโปรดตั้งสมเด็จพระราชธิดาเจ้าฟ้าประภาวดี เป็นกรมขุนเทพยวดี ๑ เลื่อนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี ขึ้นเป็นกรมหลวงพิทักษ์มนตรี ๑ โปรดตั้งพระราชนัดดาเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ เป็นกรมขุนกษัตรานุชิต ๑ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้ ครั้งกรุงธนบุรีมีพระนามว่า เจ้าฟ้าสุพันธวงศ์ ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระราชทานพระนามใหม่ว่า เจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ ข้าราชการขานพระนามโดยย่อว่า เจ้าฟ้าอภัย ได้ทรงสดับรับสั่งว่าพ้องกับพระนามเจ้าฟ้าอภัยทตครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ และเจ้าฟ้าอภัยครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ซึ่งไม่เป็นสวัสดิมงคลแก่ผู้มีพระนามนั้น จึงโปรดให้เปลี่ยนพระนามใหม่ว่าเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ โปรดตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าเกดในกรมพระศรีสุดารักษ์ เป็นกรมขุนอิศรานุรักษ์ ๑ โปรดตั้งพระราชธิดาในสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เจ้าฟ้าพิกุลทอง เป็นกรมขุนศรีสุนทร ๑ โปรดตั้งพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุโณทัย เป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ๑ ตั้งพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอภัยทัต เป็นกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ๑ ตั้งพระองค์เจ้าอสนี ในสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เป็นกรมหมื่นเสนีเทพ ๑ พระองค์เจ้าในกรมพระราชวังหลัง ๓ พระองค์ พระองค์เจ้าปาน เป็นกรมหมื่นนราเทเวศร์ ๑ พระองค์เจ้าบัว เป็นกรมหมื่นนเรศร

โยธี ๑ พระองค์เจ้าแตง เป็นกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ๑

การพระเมรุกรมพระราชวังหลัง

จุลศักราช ๑๑๖๙ ปีเถาะ นพศก เป็นปีที่ ๒๖ ในรัชชกาลที่ ๑ ณวันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เชิญพระศพกรมพระราชวังหลังเข้าสู่พระเมรุณท้องสนามหลวง มีการมหรสพสมโภช ๓ วัน ณวันจันทร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิงแล้ว มีการสมโภชพระอัฐิอีกวัน ๑ ในการพระศพกรมพระราชวังหลังนั้น พระเจ้าเวียดนามก็ได้จัดของเข้ามาสดับปกรณ์ด้วย

พระเจ้าเวียดนาม
มีพระราชศาสน์ทรงยินดีในการอุปราชาภิเษก

ในปีเถาะ นพศกนั้น พระเจ้าเวียดนามให้ทูตถือพระราชศาสน์เข้ามา ความในพระราชศาสน์ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชนมพรรษาขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้อุปราชาภิเษกให้เป็นกรม พระราชวังบวรสถานมงคลสืบไป อาณาประชาราษฎรได้พึ่งพระบารมีอยู่เย็นเป็นสุข กรุงเวียดนามยินดีนัก

๑. พ. ศ. ๒๓๕๐.

จึงแต่งให้คำซายกายเกอทินลกเหาราชทูต คุมสิ่งของเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกะลำพักหนัก ๒ ชั่ง อบเชยอย่างดีหนัก ๓ ชั่ง อบเชยอย่างกลางหนัก ๒ ชั่ง แพรสีต่าง ๆ กัน ๓๐๐ พับ แพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวเนื้อดี ๕๐ พับ ผ้าขาวตังเกี๋ย ๕๐ พับ ถวายกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแพรบางสีต่างกัน ๒๐๐ พับ แพรเกวียนขาว ๕๐ พับ ผ้าขาวเนื้อดี ๕๐ พับ ผ้าขาวตังเกี๋ย ๕๐ พับ ครั้นมาถึงณวันพฤหัสบดีเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ทูตญวนกราบถวายบังคมลากลับออกไป มีพระราชศาสน์ตอบให้ทูตถืออกไปด้วยฉบับ ๑ ว่า ซึ่งพระเจ้าเวียดนามแต่งให้คำซายกายเกอทินลกเหาราชทูต คุมเครื่องราชบรรณาการเข้าไปทรงยินดีนั้น ได้ให้เจ้าพนักงานรับไว้แล้ว และซึ่งพระเจ้ากรุงเวียดนามมีพระทัยรักใคร่ต่อกรุงเทพมหานครเสมอต้นเสมอปลาย หาได้รังเกียจประการใดไม่นั้น ขอบพระไทยพระเจ้ากรุงเวียดนามยิ่งนัก ให้พระเจ้ากรุงเวียดนามเจริญอยู่ในสิริราชสมบัติ สืบพระญาติพระวงศ์ครอบครองอาณาจักร ไพร่ฟ้าประชากรข้าขอบขัณฑเสมายืนยาวไปชั่วฟ้าชั่วดินเทอญ

กรมหลวงจักรเจษฎาสั้นพระชนม์

และในเดือน ๗ นั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า

ได้ช้างสำคัญ

ครั้นถึงณวันอังคารเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ได้พระยาช้างสีทองแดง ๒ ช้าง พระยานครราชสีมาถวายช้าง ๑ เจ้าทุ่งถวายช้าง ๑ ช้างงาเดียวใหญ่ช้าง ๑ โปรดให้ทำโรงพักไว้ที่วัดสระเกษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชเสร็จแล้วพระราชทานชื่อช้างนครราชสีมาขึ้นระวาง เป็นพระบรมนาเคนทร์ คเชนทรชาติดามพหัตถี ศรีสุวรรณเลิศฟ้าช้าง ๑ พระราชทานชื่อช้างเจ้าทุ่งขึ้นระวางเป็นพระบรมคชลักษณ์ อรรคชาติดามพหัตถี ศรีทศพงศ์รณรงค์เลิศฟ้าช้าง ๑ พระราชทานชื่อขึ้นระวางช้างงาเดียว เป็นพระบรมเมฆเอกทนต์ วิมลสุประดิษฐ์สิทธิสนทยา มหาศุภมงคล วิมลเลิศฟ้า ช้าง ๑ แล้วให้แห่เข้ามาขึ้นโรงไว้ในพระบรมมหาราชวัง

สมเด็จพระอุทัยทูลขอนักองอี นักองเภา

ในปีเถาะ นพศก เดือน ๔ นั้น สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรให้พระองค์แก้ว กับพระยาจักรี เข้ามากราบทูลขอ นักองอ

นักองเภา ซึ่งเป็นพระปิตุจฉาซึ่งเป็นพระสนมเอกสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระราชทานให้ มีพระราชดำรัสว่ามีพระองค์เจ้าอยู่ จะให้ออกไปมิได้ มารดากับบุตรจะพลัดกัน

เชิญพระพุทธรูปพระศรีศากยมุนีมากรุงเทพ ฯ

ลุจุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก[๑] เป็นปีที่ ๒๗ ในรัชชกาลที่ ๑ ณวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ลงมาจากเมืองสุโขทัย หน้าตัก ๓ วา คืบ สมโภชที่หน้าตำหนักแพ ๓ วัน ครั้นณเดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เชิญชักพระขึ้นจากแพทางประตูท่าช้างไปทำร่มไว้ข้างถนนเสาชิงช้า ประตูนั้นก็เรียกว่า ประตูท่าพระมาจนทุกวันนี้ เหตุว่าต้องรื้อประตูจึงเชิญเข้าไปได้ พระพุทธรูปพระองค์นี้ ภายหลังได้ถวายพระนามว่าพระศรีสากยมุนี

ปราบปรามเมืองยิริง

ในปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ นั้น เจ้าพระยา

---

๑. พ.ศ. ๒๓๕๑.

สงขลาบอกเข้ามาว่า พระยาตรังกานูกับดาตูบ๊กลัน เมืองยิริง คบคิดกันไปชวนแขกเมืองเซียะ เมืองลานน ซึ่งเป็นสลัดอยู่ในท้องทะเล จะยกมาตีเมืองสงขลาในเดือน ๕ เดือน ๖ เจ้าพระยาสงขลาได้เกณฑ์ผู้คนไว้คอยสู้รบอยู่ แต่ผู้คนนั้นน้อย ขอได้โปรดให้กองทัพกรุงเทพ ฯ ออกไปช่วย จึงโปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) บ้านแม่ลา ซึ่งเป็นผู้รักษากรุงเก่าแต่ก่อน เป็นแม่ทัพเกณฑ์คนหัวเมืองฝ่ายใต้ไปด้วย ช่วยราชการเมืองสงขลาและตีเมืองยิริง ได้ยกไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อณเดือน ๘ ปราบปรามเมืองยิริงเรียบร้อยดังแต่ก่อน

เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพสิ้นพระชนม์

ครั้นมาถึงณเดือน ๕ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในประชวร ถึงณวันอาทิตย์เดือน ๘ แรมค่ำ ๑ เวลาเช้า ๕ บาทก็สิ้นพระชนม์

ครั้นมาถึงณเดือนยี่ การพระเมรุ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพเสร็จแล้ว ณวันเสาร์เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ เชิญพระศพแห่ไปสู่พระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว ณวันจันทร์เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำพระราชทานเพลิง ในการพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพครั้งนั้น ทรงพระภูษาลายพื้นขาวทุกวัน

ดำรัสว่าลูกคนนี้รักมากต้องนุ่งขาวให้ ครั้นเสร็จการพระศพแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนพระอัฐิขึ้น เป็นกรมหลวงศรีสุนทรเทพ แล้วทรงพระกรณาโปรดให้เลื่อนเจ้าฟ้ากรมขนเหพยวดี ขึ้นเป็น กรมหลวงเทพยวดีด้วย แล้วรับสั่งให้รื้อเอาทองหุ้มพระโกศ นั้นมาเติมทองขึ้นอีก ทำเป็นพระโกศทองคำกุดั่น ๙ เหลี่ยม ยอดทรงมงกุฎขึ้นองค์ ๑ ไว้สำหรับพระองค์ แต่ลองไม้พระโกศ เดิมนั้นโปรดให้เก็บไว้สำหรับขึ้นเกรินลองพระเบ็ญจา

โสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

ในปีมะโรง สัมฤทธิศก นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า กุณฑลทิพยวดี พระชนม์ได้ ๑๑ พรรษา ถึงกำหนดโสกันต์ ทรง พระราชดำริว่า ตั้งแต่ตั้งแผ่นดินมา ยังหาได้ทำการพระราชพิธี โสกันต์เจ้าฟ้าให้เต็มตามตำราไม่ และแบบแผนพระราชพิธี โสกันต์เจ้าฟ้าอย่างครั้งกรุงเก่านั้น เจ้าฟ้าพินทวดีพระราชธิดา พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ทรงแนะสอนไว้ในพระราชวังบวร ฯ ครั้งโสกันต์พระองค์เจ้า ๓ พระองค์เป็นเยี่ยงอย่างอยู่แล้ว จึงโปรด ให้เจ้าพนักงานตั้งเขาไกรลาศณชาลาในพระราชวัง ตั้งการพระราช พิธีมีเตียงพระมณฑลบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และตั้งราช วัฏฉัตรรายทางนั่งกลาบาต และมีการเล่นต่าง ๆ ตลอดสองข้าง

ทางที่จะเดินกระบวนแห่แต่ประตูราชสำราญมา

ณเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ เวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เสด็จทรงยานุมาศตั้งแต่เกยในพระราชวัง ออกประตูราชสำราญ มาตามถนนริมกำแพงพระราชวัง มาเข้าประตูพิมานไชยศรี แล้วประทับเกยกำแพงแก้วด้านบูรพทิศพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จลงจากพระยานุมาศ แล้วเสด็จทางผ้าขาวลาดขึ้นบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงสดับพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๓ วันแล้ว ณวันศุกร์เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ เวลาเช้าแห่มาโสกันต์ที่พระมหาปราสาท แล้วเสด็จกลับทางประตูท้ายที่ทรงบาตร ที่ชาลาพระมหาปราสาทข้างใน แล้วจึงทรงพระเสลี่ยงน้อยขับไม้พราหมณ์นำเสด็จ พระยาศรีธรรมาธิราช พระยาธรรมา พระยาบำเรอภักดิ์ พระยาอนุรักษ์มนเทียร คู่เคียง ๒ คู่ เคียงพระเสลี่ยงมาสรงน้ำที่สระอโนดาตที่เชิงเขาไกรลาศ สรงแล้วเสด็จประทับพลับพลาทรงเครื่อง เสด็จขึ้นบนเขาไกรลาศ จึงเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์แต่งพระองค์ทรงฉลองพระองค์ครุย ทรงชฎาเดินหน สมมติว่าเป็นพระอิศวร เสด็จลงมาแต่พระมณฑปใหญ่ยอดเขาไกรลาศ ทรงรับพระกรที่ชั้นทักษิณทิศตะวันตกกลางบันไดนาค จูงพระกรขึ้นไปบนเขาไกรลาศประทานพรแล้ว นำเสด็จลงมาส่งที่เกยด้านตะวันออก เสด็จพระยานุมาศแห่เวียนประทักษิณเขาไกรลาศ ๓ รอบ

แล้ว แห่กลับมาตามทางออกประตูพิมานไชยศรี ไปเข้าในพระราชวังทางประตูราชสำราญ ครั้นเวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่เครื่องแดงมาสมโภชวันนั้นแล้ว ตั้งกระบวนแห่มาสมโภชต่อไปอีก ๒ วัน ณเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ เป็นวันที่ ๗ จึงแห่พระเกศาไปลอยเป็นเสร็จการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

แห่สระสนานใหญ่แห่พระกฐินและมีกะจาดใหญ่ กัณฑ์เทศน์มหาชาติ

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น โปรดตั้งทำเนียบระวางช้าง ม้า และโปรดให้มีแห่สระสนานอย่างใหญ่ขุนนางผู้ใหญ่ต้องแห่เป็นกระบวนๆ กันครั้งหนึ่ง ครั้งนั้นเครื่องอาวุธที่แห่ใช้ทำด้วยไม้จริง

อนึ่งได้ทรงสร้างเรือพระที่นั่ง คือ พระที่นั่งศรีสมรรถไชย เป็นต้น และเรือกระบวนเป็นอันมาก และครั้งหนึ่งโปรดให้มีการแห่พระกฐินเป็นการใหญ่ ผ้าไตรพระกฐินที่จะพระราชทาน และผ้าไตรปิลงเรือกิ่งเรือเอกไชยกระบวนแห่พยุหเรือแล้ว เกณฑ์พระราชวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการทำเรือแห่ต่าง ๆ ตามแต่บัญญา ทำเป็นจรเข้บ้าง เป็นหอยบ้าง เป็นปลาบ้าง เป็นสัตว์น้ำต่าง ๆ และมีเครื่องเล่นไปในเรือนั้นด้วย แห่รอบพระนคร

แล้ว จึงได้เสด็จพระราชทานผ้าพระกฐินตามธรรมเนียมเป็นการเอิกเกริกมาก

อีกครั้งหนึ่งมีเทศนามหาชาติแผ่พระราชกุศลถึงพระองค์เจ้าต่างกรมและข้าราชการผู้ใหญ่ ๆ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และเจ้าจอมพระสนมเอกที่มีกำลังพอจะทำได้ ทำกะจาดใหญ่บูชากัณฑ์มหาชาติ ๑๓ กะจาด ตั้งกะจาดหน้ากำแพงพระมหาปราสาทรายตลอดมาถึงหน้าโรงทอง และโรงนาฬิกา และข้างลานชาลาด้วย ประกวดประขันกันนัก กะจาดคุณแว่นพระสนมเอกที่เขาเรียกว่าคุณเสือ แต่งเด็กศีร์ษะจุกเครื่องแต่งหมดจด ถวายพระเป็นสิทธิ์ขาดที่เดียว ก็เป็นการใหญ่อีกครั้งหนึ่งแต่จะเป็นปีใดค้นหาจดหมายเหตุไม่ได้

ผลประโยชน์แผ่นดิน

ผลประโยชน์แผ่นดินในรัชชกาลที่ ๑ ได้จากภาษีอากรที่เก็บได้ในครั้งนั้น คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอนตลาด ค่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ อากรสมพัตสร อากรสวน แต่ค่านานั้นเก็บเป็นหางข้าว และเก็บของส่วยสิ่งสินค้าต่าง ๆ เงินที่ได้จากภาษีอากรปีละไม่มากนัก ผลประโยชน์ที่ได้มากในครั้งนั้นในการค้าสำเภา มีสำเภาเป็นรูปเรือตั๋งอย่างจีนหน้าราหู

ศีร์ษะเขียวบ้าง แดงบ้าง ปากกว้างเสมอ ๕ วาไปหา ๗ วา ทั้งของหลวงและของเจ้านายข้าราชการพ่อค้าเป็นอันมาก เรือเหล่านี้ต่อในกรุงเทพฯ บ้าง ตามหัวเมืองบ้าง บรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขายที่เมืองจีนทุก ๆ ปี บางลำก็ขายแต่สินค้า บางที่ก็ขายทั้งสินค้าและเรือด้วยกัน ได้กำไรในการค้าสำเภาเป็นอันมาก เงินตราในรัชชกาลที่ ๑ เป็นเงินพดด้วงอย่างเดิมแต่แรก ใช้ตีตรารูปจักรดวง ๑ รูปกรีดวง ๑ เมื่อภายหลังบรมราชาภิเษกครั้งหลัง โปรดให้เปลี่ยนตรารูปกรี เป็นตรารูปบัวผัน แต่ตราจักรนั้นคงไว้

วัดที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์

นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดเชตุพน วัดสระเกษ ซึ่งได้ทรงสร้างและได้กล่าวมาแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามอื่น ๆ อีกหลายพระอาราม คือ วัดเลียบเดิมสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ได้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้เพียงพระอุโบสถ และกุฎีสงฆ์ ได้ทรงสถาปนาต่อมาจนสำเร็จแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดราชบุรณะพระอาราม ๑ วัดบางว้าใหญ่ทรงปฏิสังขรณ์แล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดระฆัง ให้

เหมือนกับวัดระฆังครั้งกรุงเก่า ซึ่งเป็นวัดอยู่ใกล้พระราชวังข้างด้านตะวันตกพระอาราม ๑ วัดศาลาสี่หน้าในคลองบางจากซึ่งโปรดให้เชิญพระประธานมาเป็นพระประธานวัดเชตุพนนั้น ก็ทรงปฏิสังขรณ์แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดคูหาสวรรค์ ๑ วัดพลับในคลองบางกอกใหญ่ ๑ วัดทองคลองบางกอกน้อย ๑ วัดสมอราย ๑ วัดแจ้ง ๑ วัดท้ายตลาด ๑ วัดคอกกระบือ ๑ ทั้งวัดสุวรรณที่กรุงเก่าซึ่งเป็นวัดเดิมของสมเด็จพระชนกาธิบดี ก็ทรงปฏิสังขรณ์ด้วย

พระราชานุกิจ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ดำรงสิริราชสมบัติมา ทรงประพฤติพระอิริยาบถในพระราชานุกิจโดยปกติ เวลาเช้าเสด็จทรงบาตรแล้ว เสด็จออกท้องพระโรงถวายภัตตาหารเลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวร พระกลับแล้วทรงฟังรายงานชาวพระคลังมหาสมบัติกราบบังคมทูลการจ่ายเงินพระคลัง แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นที่ออกขุนนาง พระราชวงศานุวงศ์และตำรวจเฝ้าก่อน ในเวลานี้ข้าราชการมีจางวางและเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจเป็นต้น ที่ได้ว่าความรับสั่ง นำรายงานการคดีขึ้นกราบบังคมทูล ทรงพระราชวินิจฉัยด้วยอรรถคดีของราษฎรตามสมควรแล้ว จึงให้

เบิกข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนกรมอื่นเข้าเฝ้า ทรงประภาษด้วยราชการแผ่นดินในเวลาเช้าแต่เล็กน้อยแล้ว เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกข้างใน ข้าราชการฝ่ายในเฝ้าทรงประภาษด้วยราชการภายในพระบรมมหาราชวังพอสมควรแล้วเสด็จขึ้นในที่ เวลาค่ำเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกท้องพระโรงทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้ว ทรงฟังรายงานชาวพระคลังในซ้ายคลังในขวาและคลังวิเศษ กราบบังคมทูลรายการจ่ายของพระคลัง และรายงานมหาดเล็กกราบบังคมทูลพระอาการประชวรของพระราชวงศานุวงศ์ หรืออาการป่วยของข้าราชการผู้ใหญ่ บรรดาที่ได้โปรดให้มีรายงานอาการกราบบังคมทูลนั้น ถ้ามีการก่อสร้างซึ่งโปรดให้มหาดเล็กตรวจ ก็รายงานกราบบังคมทูลในเวลานั้นด้วย เมื่อหมดรายงานแล้วจึงเสด็จขึ้นพระแท่นที่ออกขุนนาง เบิกข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน มหาดไทย กลาโหม กรมท่า นำใบบอกราชการหัวเมืองกราบบังคมทูล และทรงพระราชวินิจฉัยด้วยราชการแผ่นดินจนเวลาประมาณยามเศษ ๔ ทุ่มจึงเสด็จขึ้น ถ้าคราวปรึกษาการทัพศึกหรือเวลามีราชการสำคัญก็เสด็จขึ้นถึง ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่ม ทรงปฏิบัติพระราชานุกิจดังนี้เสมอมา จนทรงพระชราลงมีพระโรคชราเบียดเบียน ไม่สามารถจะเสด็จออกท้องพระโรงได้ จึงเสด็จลงมาประทับอยู่ในพระที่นั่งหลัง ๑๑ ห้อง ซึ่งมีนามในภายหลังมา

ว่า พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น ครั้นเวลาเช้า ๆ โปรดให้ข้าราชการเข้าเฝ้าที่ชาลาข้างท้องพระโรงด้านตะวันตก ทรงพระอุตสาหะเสด็จออกขุนนางที่พระบัญชรพระที่นั่งไพศาลทักษิณ มิได้ขาด

สมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้า

ในปลายปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ นักองจันท์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้ามาเฝ้า ครั้นณเดือน ๗ ปีมะเส็ง เอกศก สมเด็จพระอุทัยราชาจะกลับออกไปเมืองเขมร เวลาวันหนึ่งเสด็จออกพระบัญชรยังไม่ทันเบิกขุนนางเข้าเฝ้า สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปเฝ้ากราบถวายบังคมลาเอาเอง ไม่มีผู้ใดนำตามอย่างธรรมเนียม ทรงพระพิโรธสมเด็จพระอุทัยราชา ครั้งนั้นสมเด็จพระอุทัยราชาได้ความอัประยศแก่ข้าราชการมาก

งามสมโภชพระแก้วมรกต

จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก[๑] เป็นปีที่ ๒๘ ในรัชชกาลที่ ๑ เมื่อณเดือน ๖ ทรงพระราชศรัทธา ให้มีการสมโภช

๑. พ.ศ. ๒๔๕๒.

พระแก้วมรกตอีกครั้งหนึ่ง ตั้งสวดพระพุทธมนต์ตั้งแต่ณวันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ไปจนถึงเดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ พระสงฆ์ทั้งในกรุงนอกกรุงและหัวเมืองสวดวันละ ๒,๐๐๐ รูป ทั้ง ๓ วัน สำรับเลี้ยงพระสงฆ์ของหลวง ๑,๐๐๐ รูป เป็นของพระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการ ๑,๐๐๐ รูป แบ่งเลี้ยงวันละ ๖๖๗ รูป ฉันในพระอุโบสถ ๓๐ รูป หอพระมนเทียรธรรม ๕๐ รูป พระระเบียง ๕๘๗ รูป ฉัน ๓ วันครบพระสงฆ์ ๒,๐๐๐ เวลาเพลเลี้ยงพระสงฆ์ทำดอกไม้เพลิงด้วย ๑๐๐ รูปทั้ง ๓ วัน พระราชทานเงินผู้ที่ทำสำรับเลี้ยงพระสงฆ์สำรับละบาทแล้ว มีพระธรรมเทศนาในพระอโบสถบอกอานิสงส์วันละกัณฑ์ ครั้นเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาบ่ายตั้งบายศรีแก้ว บายศรีเงิน บายศรีทอง ในพระอุโบสถ เครื่องบายศรีมีกะทงดอกไม้ เวียนเทียนวันหนึ่งแล้วตั้งบูชาไว้ เวลาค่ำมีหนัง มีดอกไม้เพลิง สมโภชเป็นคำรบ ๗ คืน มีละครผู้หญิงข้างในที่โรงละครใหญ่ และการเล่นต่างๆ สมโภชเวลากลางวันพร้อมกัน ตั้งแต่เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ จนถึงเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำเป็นคำรบ ๗ วัน มีต้นกัลปพฤกษ์วันละ ๖ ต้น ครั้นรุ่งขึ้นเดือน ๗ ขึ้น ๓ คำเวลาเช้า ตั้งบายศรีแก้ว เงิน ทอง ต้องในพระอุโบสถ เครื่องบายศรีของกระยาบวชตามอย่างธรรมเนียม บายศรีเวียนเทียนอีกครั้งหนึ่ง การครั้งนั้นโปรดให้ตั้งโรงฉันทานที่หน้าวัดมหาธาตุ เจ้าครอกใหญ่อัครชายาของกรมพระราชวังหลัง

ตั้งโรง ๑ ที่ท่าพระ พระเจ้าน้องนางเธอ ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมหลวงนรินทรเทวี กับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ตั้งโรง ๑ ที่โรงรองงาน พระยาศรีธรรมาธิราชตั้งโรง ๑ ที่สะพานช้างโรงสี เจ้าพระยามหาเสนาตั้งโรง ๑ ที่สะพานตรงวังหน้า พระยาธรรมาตั้งโรง ๑ ที่หอกลอง เจ้าพระยาพระคลังตั้งโรง ๑ รวม ๖ โรง ท่านข้างในทำโรงน้ำยาโรง ๑ เลี้ยงพระสงฆ์สามเณร ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและราษฎรชายหญิง ตั้งแต่ณวันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำเวลาเช้า ไปจนถึงเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำครบ ๑๐ วัน เวลาบ่ายจึงเลิก

สวรรคต

ตั้งแต่ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ก็ทรงพระประชวรพระโรคชราพระอาการทรุดลงโดยลำดับ จึงทรงมอบสิริราชสมบัติแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี เวลา ๓ ยาม ๗ บาท ก เสด็จสวรรคตในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระชนมายุ ๗๔ พรรษา เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติได้ ๒๘ ปี

---

๑. พ.ศ. ๒๔๕๒.

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์พระองค์นี้ มีพระนามปรากฏต่อมาในภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชา มหาจักรีบรมนารถ นเรศวรราชวิวัฒนวงศ์ปฐมพงศาธิราชรามาธิบดินทร์ สยามพิชิตินทรวโรดม บรมนารถบพิตร พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ประสูติณวันพุธเดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๐๙๘[๑] ณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มีนิวาสฐานอยู่ภายในกำแพงพระนครเหนือบ้อมเพ็ชร ครั้นปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๑๙ พระชนมายครบ๒๑ ปี เสด็จออกทรงพระผนวชเป็นภิกษุอยู่วัดมหาทะลายพรรษา ๑ แล้วลาผนวชเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงในพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ ซึ่งปรากฏพระนามเรียกเป็นสามัญว่า ขุนหลวงดอกมะเดื่อนั้น ครั้นต่อมาพระองค์ได้วิวาหมงคลกับธิดาในตระกูลเศรษฐีที่ตำบลอัมพะวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม อยู่ต่อพรมแดนเมืองราชบุรี จึงเสด็จออกไปรับราชการอยู่ในเมืองราชบุรี ได้เป็นตำแหน่งหลวงยกกระบัตร เมื่อพระชนมพรรษา ๒๕ ปี

ครั้นเมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เสียแก่พะม่าข้าศึกแล้ว เจ้าตาก (สิน) ตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี จึงเสด็จเข้ามารับ

---

๑. พ.ศ.๒๒๗๙.

ราชการในกรุงธนบุรี เมื่อปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ พระชนม์ได้ ๓๒ พรรษา ได้เป็นตำแหน่งที่พระราชรินทร์ในกรมพระตำรวจ ได้รับราชการเป็นกำลังของเจ้ากรุงธนบุรีทำการศึกสงครามต่อมา คือ

ครั้งที่ ๑ ในปีชวด สัมฤทธิศกนั้น ได้เสด็จคุมกองทัพกอง ๑ ไปตีด่านขุนทด แขวงเมืองนครราชสีมา ซึ่งเจ้าพิมายให้พระยาวรวงษาธิราชมาตั้งรับทัพกรุงธนบุรีอยู่ ตีด่านขุนทดแตกแล้ว ยกตามพระยาวรวงษาธิราชลงไปตีได้เมืองนครเสียมราฐอีกเมือง ๑ เมื่อเสร็จศึกเมืองนครราชสีมาครั้งนั้น ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจโดยความชอบ

ครั้งที่ ๒ ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑ ได้เป็นแม่ทัพเสด็จไปตีเมืองเขมร ตีได้เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐแล้ว กำลังทำการศึกค้างอยู่พอได้ข่าวเล่าลือว่าเจ้ากรุงธนบุรีทิวงคตจึงยกกองทัพกลับมา

ครั้งที่ ๓ ปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๑๓๒ โดยเสด็จเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบปรามเจ้าพระฝางมีชัยชะนะ ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยายมราชว่าที่สมหนายก เมื่อพระชนมายได้ ๓๔ พรรษา

ครั้งที่ ๔ ปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓ พระชนพรรษ ๓๕ พรรษา ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นเจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพยกลงไปตีเมืองเขมรพร้อมกับเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเสด็จไปทางทะเล

ตีได้เมืองบันทายเพ็ชรและเมืองบาพนม

ครั้งที่ ๕ ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ เป็นแม่ทัพหน้าของเจ้ากรุงธนบุรียกไปตีเมืองนครเชียงใหม่ ตีได้เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน แล้วเสด็จอยู่จัดการบ้านเมือง ได้เมืองน่านมาเป็นข้าขอบขัณฑเสมาอีกเมือง ๑

ครั้งที่ ๖ พะม่ายกกองทัพมาตีเมืองราชบุรี ในปีนั้นเสด็จยกกองทัพจากเมืองนครเชียงใหม่ลงมาช่วยทัพหลวง รบพะม่าได้ชัยชะนะ

ครั้งที่ ๗ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ พะม่ายกมาตีเมืองนครเชียงใหม่ เสด็จเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปช่วย แต่พะม่าทราบข่าวถอยทัพไปเสียก่อนหาได้รบไม่

พออะแซวุ่นกี้ยกทัพพะม่าเข้ามาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงเสด็จลงมาตั้งรับกองทัพอะแซวุ่นกี้ที่เมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๘ ศึกพะม่าครั้งนั้นเป็นศึกใหญ่ยกมาหลายทัพหลายทางตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ทุกด้าน แต่กองทัพไทยต่อรบป้องกันเมืองเป็นสามารถ พะม่าเข้าตีหักเอาหลายครั้งก็ไม่ได้เมืองพิษณุโลก จนอะแซวุ่นกี้แม่ทัพพะม่าขอดูพระองค์ และสรรเสริญพระปรีชาสามารถที่ทรงต่อรบรักษาเมืองในครั้งนั้น ต่อมาพะม่าตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ และคอยตัดลำเลียงจากกองทัพหลวงมิให้ส่งสะเบียงเข้าไปในเมืองพิษณุโลกได้ แต่รักษาเมืองมาถึง

๓ เดือนเศษ จนสะเบียงอาหารในเมืองหมดลงผู้คนอดอยากระส่ำระสาย จึงจำเป็นต้องทิ้งเมืองพิษณุโลกตีหักค่ายพะม่าออกไปได้ทางด้านตะวันออก ไปชุมนุมทัพอยู่ที่เมืองเพ็ชรบูรณ์

ครั้งที่ ๙ ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ เสด็จเป็นแม่ทัพยกไปตีหัวเมืองลาวตะวันออก ได้เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองสีทันดร เมืองอัตปือ และได้เมืองเขมรป่าดงหลายเมือง คือ เมืองตะลุง เมืองสุรินทร์ เมืองสังข์ เมืองขุขันธ์เป็นต้น ได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกพิลึกมหิมา ทุกนคราระอาเดช นเรศวรราชสุริยวงศ์ องค์บาทมุลิกากรบวรรัตนปรินายก มีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรมในปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ พระชนม์ได้ ๔๑ พรรษา

ครั้งที่ ๑๐ เมื่อปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ เสด็จเป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองล้านช้าง ตีได้เมืองเวียงจันท์ และเมืองขึ้น และได้เมืองหลวงพระบางมาเป็นข้าขอบขัณฑเสมาด้วย ในครั้งนี้ได้ทรงเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต และพระบางลงมากรุงธนบุรี

ครั้งที่ ๑๑ เสด็จเป็นแม่ทัพออกไปปราบปรามจลาจลในเมืองเขมร ทำการยังไม่ทันตลอด พอได้ทรงทราบข่าวว่าเกิดเหตุจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี ด้วยเจ้ากรุงธนบุรีเสียพระสติกระทำการกดขี่สมณะและข้าราชการอาณาประชาราษฎรให้ได้ความเดือด

ร้อนร้ายแรง ราชการผันแปรป่วนปั่นไปทั้งพระนคร ก็เสด็จยกกองทัพกลับจากเมืองเขมรเข้ามาถึงกรุงธนบุรี เมื่อณวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี มุข มนตรีและประชาราษฎรเป็นอันมาก พร้อมกันกราบทูลอัญเชิญพระองค์ให้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ ทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษก เมื่อณวันพฤหัสบดีเดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔[๑] ปีนั้น พระชนมายุ ๔๗ พรรษา

ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ทรงพระอุตสาหะครอบครองแผ่นดินโดยขัตติยานุวัตร ต่อสู้ข้าศึกซึ่งบังอาจมาย่ำยีให้ปราชัยพ่ายแพ้ไปทุกครั้ง ทั้งปราบปรามศัตรูหมู่ร้ายทั้งภายในและภายนอกราบคาบ แผ่พระราชอาณาจักรกว้างขวางยิ่งกว่าแผ่นดินใดๆ ในครั้งกรุงเก่าแต่ก่อนมา ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและประชาชนทั่วพระราชอาณาจักรเป็นอเนกประการ ดังข้อความพิสดารที่ได้กล่าวมาในพระราชพงศาวดารนี้

เสนาบดีในรัชกาลที่ ๑
มหาดไทย

๑. เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ข้าหลวงเดิม ได้เป็นที่พระ

๑, พ.ศ. ๒๓๒๕.

อักขรสุนทรเสมียนตรากรมมหาดไทยครั้งกรุงธนบุรี ได้ตามเสด็จการสงครามมีความชอบหลายครั้ง และได้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณมามิได้มีความผิด โปรดให้เป็นที่สมุหนายกเมื่อปราบดาภิเษก อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๑

กลาโหม

๑. เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) บุตรพระยากลาโหมคลองแกลบ กรุงเก่า ได้เป็นพระยาเพ็ชรบูรณ์ครั้งกรุงธนบุรี ได้ตามเสด็จการสงครามมีความชอบด้วยกล้าหาญในการศึก โปรดให้เป็นสมุหพระกลาโหมเมื่อปราบดาภิเษก อสัญญกรรมในกลางศึกที่เมืองทะวายในรัชชกาลที่ ๑

๒. เจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) เป็นข้าหลวงเดิมรับราชการมาในพระองค์ เป็นกำลังช่วยกรมพระราชวังหลังปราบปรามจลาจลในกรุงธนบุรีมีความชอบ ได้เป็นพระยาพลเทพเมื่อปราบดาภิเษก แล้วจึงเลื่อนเป็นที่สมุหพระกลาโหม แล้วเลื่อนเป็นเจ้าพระยาอภัยราชาผู้กำกับราชการ อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๒

๓. เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เป็นบุตรพระยาจ่าแสนยากร กรุงเก่า เป็นสามีเจ้าคุณนวล กนิษฐภคินีกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ รับราชการมาในพระองค์ ได้ตามเสด็จการ

สงครามหลายครั้งมีความชอบ ได้เป็นพระยาอุทัยธรรมเมื่อปราบดาภิเษก แล้วเป็นพระยายมราช แล้วจึงเป็นที่สมุหพระกลาโหม อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๑

กรมท่า

๑. เจ้าพระยาพระคลัง (สน) เป็นพระยาพิพัฒนโกษาครั้งกรุงธนบุรี ได้เป็นเจ้าพระยาพระคลังเมื่อก่อนปราบดาภิเษก อยู่มาสติปัญญาฟั่นเฟือนไป ลงไปส่งสำเภาหลวงข้ามสันดอน มีใบบอกเข้ามาขอศีรษะสุกรและบายศรี รับสั่งว่าเลอะเทอะหนักแล้ว โปรดให้ถอดเสีย ภายหลังได้เป็นพระยาศรีอรรคราชช่วยราชการในกรมท่า

๒. เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นหลวงสรวิชิต มีความชอบที่ได้นำข้อราชการไปกราบทูลถึงด่านพระจารึก ได้เป็นพระยาพระคลังเมื่อปราบดาภิเษก ภายหลังได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เป็นจินตกวีแต่งหนังสือหลายเรื่อง อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๑

๓. พระยาพระคลัง (กุน) เป็นพระราชประสิทธิ์ครั้งกรุงธนบุรี ได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์เมื่อปราบดาภิเษก แล้วจึงเลื่อนเป็นพระยาพระคลัง ท่านผู้นี้ว่าเป็นเศรษฐีค้าสำเภา เป็นที่สมุห

กรมเมือง

๑. พระยายมราช ชื่อไม่ปรากฏ ครั้งกรุงธนบุรีเป็นหลวงอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เป็นผู้รู้ขนบธรรมเนียมกรมพระนครบาลมาก มีความชอบเมื่อตามเสด็จในการสงคราม ได้เป็นพระยายมราชเมื่อปราบดาภิเษก ครั้นเมื่อศึกพะม่าครั้งที่ ๑ ได้เป็นแม่ทัพไปตั้งรับพะม่าที่เมืองราชบุรี ไม่เอาใจใส่ในราชการสงคราม มีความผิดถูกถอด ภายหลังได้เป็นพระยามหาธิราชช่วยราชการในกรมพระนครบาล

๒. พระยายมราช (บุนนาค) คือ เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค)

๓. พระยายมราช (บุญมา) บุตรพระยาจ่าแสนยากร กรุงเก่าเป็นพี่ต่างมารดากับเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เดิมรับราชการในพระองค์ ได้เป็นพระยาตะเกิงเมื่อปราบดาภิเษก แล้วจึงได้เลื่อนเป็นพระยายมราช เป็นที่สมุหพระกลาโหมในรัชชกาลที่ ๒

กรมวัง

๑ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) เชื้อพราหมณ์พฤฒิ

บาศ เป็นบุตรพระยามนเทียรบาลกรุงเก่า เป็นพระยาธรรมาธิกรณ์ครั้งกรุงธนบุรี เป็นผู้คุ้นเคยรักใคร่ในพระองค์ และได้มีความชอบเมื่อตามเสด็จการสงคราม และรู้แบบแผนการกรมวังมาก จะย้ายไปกรมอื่นไม่ได้ จึงได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เมื่อปราบดาภิเษก ครั้นเมื่อศึกพะม่าครั้งที่ ๑ เป็นแม่ทัพออกไปตั้งรับพะม่าที่เมืองราชบุรี ไม่เอาใจใส่ในราชการสงคราม มีความผิด ถูกถอด ภายหลังได้เป็นพระยาศรีธรรมาธิราชช่วยราชการในกรมวัง ในรัชชกาลที่ ๒ เลื่อนเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๒

๒ พระยาธรรมาธิกรณ์ (ทองดี) รับราชการในพระองค์ได้เป็นจมื่นศรีสรรักษ์ เมื่อปราบดาภิเษก แล้วเลื่อนเป็นพระยาพิพัฒนโกษา แล้วจึงได้เป็นพระยาธรรมาธิกรณ์ อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๑

๓ พระยาธรรมาธิกรณ์ (สด) เป็นข้าหลวงเดิมในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้เป็นพระยามนเทียรบาลเมื่ออุปราชาภิเษก แล้วจึงเลื่อนเป็นพระยาธรรมาธิกรณ์ อสัญญกรรมในรัชชกาลที่ ๒

กรมนา

---

๑ พระยาพลเทพ (ปิ่น) คือ เจ้าพระยามหาเสนาที่เลื่อน

เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา

๒ เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) เดิมอยู่บ้านแม่ลา กรุงเก่า ต้นคิดตีกรุงธนบุรี ได้เป็นเจ้าพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่าเมื่อปราบดาภิเษก แล้วเลื่อนเป็นเจ้าพระยาพลเทพ เป็นโทษต้องประหารชีวิตในรัชชกาลที่ ๒

ตำแหน่งเสนาบดีในรัชชกาลที่ ๑ อัครมหาเสนาธิบดีมหาดไทยและกลาโหมเป็นเจ้าพระยา แต่เสนาบดีตำแหน่งจตุสดมภ์เมือง วัง คลัง นา นั้น ในหนังสือครั้งรัชชกาลที่ ๑ ที่ได้พบเห็นปรากฏเป็นแต่พระยาโดยมาก ที่ได้พบหลักฐานแน่นอนว่าเป็นเจ้าพระยานั้น คือ เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) ๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ๑ เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) ๑ นอกจากนั้นยังไม่พบหลักฐานนอกจากที่กล่าวในพงศาวดาร ซึ่งเรียบเรียงขึ้นภายหลัง

รายงานทูลเกล้า ฯ ถวาย

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี ได้เรียบเรียงไว้แต่ก่อน โดยมีพระราชประสงค์จะให้ลงพิมพ์เพื่อประโยชน์ในการเล่าเรียนนั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานต้นฉะบับมาจากหอหลวง ให้คัดสำเนาออกตรวจชำระมาโดยลำดับ จนสำเร็จในส่วนรัชชกาลที่ ๑ เป็นหนังสือ ๑๒ เล่มสมุดไทย ได้ส่งลงพิมพ์เป็นเล่มที่ ๑ ในบัดนี้ชั้นหนึ่งก่อน แล้วจะได้รับพระราชทานตรวจชำระส่วนรัชชกาลอื่นโดยลำดับต่อไป

การตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารครั้งนี้ เพราะจะรีบส่งลงพิมพ์ จึงไม่ใคร่มีเวลาพอจะสอบกับหนังสืออื่นได้มากเรื่องทั้งหนังสืออื่นอันเนื่องด้วยพระราชพงศาวดาร ซึ่งควรจะเอามาสอบสวน ก็หาฉะบับที่ควรเชื่อได้โดยยาก พบแต่ฉะบับที่มีผู้บังอาจเปลี่ยนแปลง ข้อความวิปลาศไปเสียโดยมาก แต่หนังสือ

พระราชพงศาวดาร ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้ฉะบับนี้ เห็นได้ว่าได้เรียบเรียงโดยอาศัยคัดข้อความมาจาก พระราชพงศาวดาร ที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเรียบเรียงบ้าง คัดหมายรับสั่งและท้องตราใบบอกอันเป็นจดหมายในราชการมาเรียบเรียงลงบ้างเป็นพื้นความ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตรวจชำระโดยตั้งใจที่จะคงความไว้ ตามที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง ได้ตัดทอนเพิ่มเติมและแก้ไขบ้างแต่ที่จำเป็น คือตัดข้อความอันปราศจากสารประโยชน์ออกเสียบ้าง เพิ่มเติมข้อความที่ยังบกพร่องขาดอยู่ให้บริบูรณ์บ้าง และแก้ไขโวหารและระเบียบที่เรียบเรียงให้เข้าใจเนื้อเรื่องได้ดีขึ้นกว่าเดิมบ้าง แต่ข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้แทรกเพิ่มเติมเข้าใหม่ในพระราชพงศาวดารนี้ ได้เลือกสรรแต่ที่มีหลักฐานควรเชื่อถือได้ โดยเป็นจดหมายเหตุของเก่ามีอยู่ในห้องอาลักษณ์ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงช่วยค้นมาประทานบ้าง ที่ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณบ้าง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้าง และที่สุดตามพระราชนิพนธ์ และกระแสรับสั่งในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลถามได้เนืองๆ ในเวลามีความสงสัยนั้นบ้าง ได้ระวังอยู่เสมอที่จะแก้ไขตามคำบอกเล่า และหนังสือซึ่งจะไว้ใจมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ฯ ว่า เมื่อได้ลงพิมพ์หนังสือพระราชพงศาวดารนี้เป็นครั้งที่ ๑ เสร็จแล้ว จะหาหนังสือต่าง ๆ มาสอบสวนตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารนี้ สนองพระเดชพระคุณต่อไป และหวังด้วยเกล้า ฯ ว่า เมื่อลงพิมพ์ครั้งที่ ๒ ยังจะดีขึ้นได้กว่านี้อีก

ในที่สุด ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทาน กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารตอนนี้ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้รับเป็นธุระในหน้าที่การสอบทาน และหม่อมเจ้าประวัติวงศ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้เป็นพนักงานดูการคัดเขียนและส่งพิมพ์ตลอดมา

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ ขอเดชะ

สารบานค้นเรื่อง

สารบานค้นเรื่อง

ก

กงจัว ธิดาของมหาอุปราชเวียนกราย เป็นภรรยา ตันเกียม ๔๔

กงเซิน อง เป็นจิน ตีเมืองไซ่ง่อนแตก ๕๑

กฎหมาย ชำระเรียบเรียงใหม่ ๒๘๐

กบฏ กำเริบขึ้นในวังหน้า ๕๘

กบฏไกเซิน ๓๐

กบฏทะวาย ๒๐๒

กบฏพ้าทะละหะมู ๓๓

กบฏมังโพเชียง ๙๓

กรมท่า แบ่งหัวเมืองไปขึ้นกรมพระกลาโหม ๑๙ เมือง คงมีเมืองขึ้นอยู่ ๙ เมือง ๑๙, พระยาพิพิธ เป็นผู้ช่วยราชการ ๒๗

กรรลิราช พระเจ้า ณนครเชียงใหม่ ๒๑๙

กรอก พระยาไกร ว่าที่พระยาเดโช ๖๑

กระ เมือง บักษ์ใต้ เดิมขึ้นกรมท่า แบ่งไปขึ้นกรมพระกลาโหม ๑๙

กระจะ บาง ริมวัดพนัญเชิง ๒๕๕
กระต่าย จมื่นราชาบาล ๒๐๓
กระบี่ธุช ธงไชย ๘๒
กระบือ เกาะ องเชียงสือหนีกบฏไกเซินมาอาศัย
อยู่ ๔๐, ๕๓
สนาม ๖๕
กระบุรี เมือง ๑๑๗
กระพงชะนัง เมือง ๓๔
กระพงธม เมือง ๓๑, ๓๔
กระพงสวาย เมือง ๓๑
กระพงหลวง ๓๕, ท่า ๒๒๗
กรัง เมือง ๒๖
กราบ เรือพระที่นั่ง ๒๙๖
กรามช้าง ด่าน ๙๙
กรี รูป ตราประจำเงินพดด้วง ๓๐๗
กรุง นาม ๙๑
กรุงเก่า รืออิฐกำแพงเมืองลงมาสร้าง พระนครใหม่
๖๓
กรุงเทพ เหตุที่ย้ายราชธานีจากจังหวัดธนบุรีมา ตั้งทาง
ฝั่งตะวันออก ๗

กรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้า ถวายเพลิงพระบรม ศพ ๗๗
กรุมฮวด อง เป็นบิดาของ องอยาก องบาย อง ดาม ๔๖
กลศึก ๑๐๔
กลัก อง บุตรองเชียงชุน ๔๔
กลันตัน พระยา แต่งเครื่องราชบรรณาการมา ทูลเกล้า ฯ ๑๒๓
กลาง ขุน เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ ๑๖
หลวง เป็นพระยาราชสงคราม ๑๖
วัด ๒๓
กลาวุ่น ขุนนางพะม่า ๔๔
กลาโหม กรม มีหัวเมืองขึ้น ๒๐ เมือง ๑๔, ๓๑๔
พระยา บ้านอยู่คลองแกลบ ๑๓, ช่อบาง แม่ทัพฝ่ายเขมร ๒๖, ช่อปา เดิม เป็นพระยาวิบูลยราช ขุนนางเขมร ๓๖, ช่อปก พวกพระยายมราช (แบน) ๓๔, ไปรบพะม่าเมืองกาญจนบุรี ๔๔, ช่อปก โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นสมเด็จ พ้าทะละหะ ๒๑๓, ช่อพรหม ๒๓๔,

ถูกเจ้าอนัมก๊กพ้องกล่าวโทษ ๒๔๙,
ช่อพรหม ต้องโทษ ๒๕๙, บ้าน
๒๖๘, ช่อทองอิน ต้องหาว่าร่วมคิด
การกบฏ ๒๗๑, ชื่อเมือง ๒๙๑
สมุห ๑๓, ๑๘

กลาโหมราชเสนา พระยา เดิมเป็นพระไชยบูรณ์ ๒๐, ๑๐๖,
๑๓๕, บิดาเจ้าพระยายมราช (ทองสุก)
ยกทัพเรือไปปราบพวกรายาตานี ๑๗๖,
๑๙๘

กลอง เมือง ๑๔๘

กลับ แม่น้ำ ถึงบ้านตะพู ๑๙๖

กวักกอ อง ขุนนางผู้ใหญ่เมืองเว้ ๔๖

กวักลา อง แม่ทัพเมืองตังเกี๋ย ยกทัพไปตีเมือง
เว้ ๔๘

กวางตี้ เมือง ๒๘๙

กวางเบ้ง เมือง ริมแม่น้ำซงยัน เดิมเป็นแต่ด่าน
ตำบลโปจัน ๔๕

กวางหนำ เขา เป็นที่ฮ่องซุ้ยดี ๔๖
เมือง ๔๗

กวานเทียงดาว ราชทูตญวน ๒๗๖

กว้าน องญวนเจ้ากรมช่างไม้ ๑๒๘
กษัตรานุชิต กรมขุน ทรงสถาปนาเจ้าพ้าธรรมาธิเบศร์ ๒๘๗
กษัตริย์ แม่น้ำ ระยะทางเดินถึงแม่น้ำสกลิก ๑๘๕
กองมอญ ๑๕, ตระเวนด่าน ๘๖
กะแจะ เมือง ๓๖
กะโจมบ้อม ๒๖๗
กะเดา เมือง ระยะทางเดินถึงเมืองหงสาวดี ๑๘๕
กัน พระยายมราช รักษาเมืองเสียมราฐ ๖๑
กันถัน อง บุตรองลองเยอง ๒๐๘
กัมพูช์ฉัตร พระองค์เจ้า ๒๖๘
กัมพูชา กรุง ไม่ยอมถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการแด่กรุงธนบุรี ๒๕, นักองจันท์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชา ๒๘๐
กัมโพชา เมือง พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ ๗๐
กาญจนบุรี พระ เดิมเป็นหมื่นวิเศษ ๑๘
เมือง ปักษ์ใต้ เดิมขึ้นกรมท่า แบ่งไปขึ้นกรมพระกลาโหม ๑๘, ๘๕, ๘๗, เสด็จพระราชดำเนิน ๑๐๒, ชาวด่านสืบรู้ข่าวศึกพะม่า ๑๓๔, ระยะทางถึงเมือง

กาไชยโยค เป็นขุนโลกทีป ๑๕

กาวิละ พระยา เจ้าเมืองนครลำปาง ๑๑๑, ผีมือรบพะม่าเข้มแข็ง ๑๑๕, ๑๔๐, ต่อสู้พะม่าเข้มแข็ง ๒๕๓

กำปอด เมือง พระรามราชาปกครอง ขึ้นกรุงธนบุรี ๒๗, ๕๔

กำแพง พระยา ชื่อบุญจัน บ้านถลุงเหล็ก ข้าหลวงเดิม ๑๕

กำแพงเพชร พระยา อพยพหนีพะม่าเข้าบา ๑๑๑

เมือง พระแก้วมรกตเคยประดิษฐานอยู่ ๗๐, ๑๑๔, ๒๑๘

กำโล ด่าน ๒๘๙

กำแหง พระ เดิมเป็นหลวงราม ๑๗

กิม เจ้า พระเจ้าแผ่นดินญวน ๔๒

กุ เจ้า พระสามีเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ๑๒

กุ เมือง ๒๓๑

กุณฑล เจ้าพ่า ๒๐๕

กุณฑลทิพยวดี เจ้าพ่า เดิมเป็นพระองค์เจ้าจันทบุรี เจ้า

จอมมารดา เป็นธิดาเจ้ากรุงศรีสัตนาค-
นหุต ๒๗๘, โสกันต์ ๓๐๓

กดั่นน้อย โกศ ๒๓๒

กุดั่นใหญ่ โกศ ๒๓๒

กุน ตรีศก จุลศักราช ๙๑๓ ปี ๗๓, จุลศักราช
๑๑๕๓ ปี ๑๘๑, ๑๘๕
นาย เดิมเป็นพระราชประสิทธิ์ เลื่อนขึ้น
เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ ภายหลังได้เป็น
สมุหนายก ๑๗
เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕ ปี ๒๗๓
พระยาพระคลัง ๓๑๙
เอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ ปี ๓๒

กุย เมือง บักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไป
สังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙

กุยเยิน เมือง องไกเซินเป็นเจ้าเมือง ๔๐, ๔๖,
ราชธานีของญวนสมัยไกเซิน ๔๙, ๒๔๙

กุหลาบ สวน ๒๕๒

กูด เกาะ ๑๓๑

กูไล เรือ ๑๗๕

เกด เจ้าพ้า เป็นกรมขุนอิศรานุรักษ์ ๒๙๗

นายจ่าเรศ ๒๐๔
ภรรยาพระยาพิพิธไอสูริย์ หงษ์ ๑๕,
เกนวุ่นแมงยี่ แม่ทัพใหญ่พะม่า ๙๓
เกศธาตุ เรือง ภาพเขียน ๒๓๙
เกษตร พระยา ชื่อบุญรอด ๒๒๕
เกษตราธิบดี พระยา ชื่อบุญรอด ๒๗๒
เกสร มหา เปรียญโท วัดโพธาราม เป็นพระ
ญาณสิทธิ์ ๒๓
เกียนสวาย ๓๖
เกาทัณฑ์ พระแสง ๘๑
เกาโล อง ญวน เจ้ากรมช่างหล่อ ๑๒๙
แก นัก มารดานักองพิมพ์ ๒๒๖
แกงวุ่นแมงยี่ แม่ทัพพะม่า ๙๓, ๑๑๗, ๑๒๐, ๑๓๒
แกลบ คลอง บ้านพระยากลาโหม ๑๓
แก้ว พระองค์ นามเดิมว่า ด้วง ๒๘, เชิญศุภ
อักษรกรุงธนบุรีไปถึงสมเด็จพ้าทะละหะ
๓๕, ๓๐๐,
พระอาลักษณ์ เป็นพระยาธรรมปโรหิต ๖๙
ภิกษุ เป็นที่พระรัตนมุนี ๒๑
แก้วเการพ พระยา ๑๒๑, ๒๐๑

แก้วมรกต พระพุทธปฏิมา ๖๕, ตำนาน ๗๐, มีงาน สมโภช ๓๑๐, วัด เป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธปฏิมา โปรดให้สร้างใหม่ ๖๘

โกเงิน บุตรีขององเชียงซุนที่ชื่อมูเซ ๔๘, ชื่อเวียน ถึงอกทง ๒๘๖

โกศา พระยา ชื่อล่าย ยกทัพไปปราบเขมรในปี ฉลู จุลศักราช ๑๑๓๑ ปี ๒๖

โกศาธิบดี พระยา ๘๘

โกสิต พระเจ้า ๒๑๗

ไก องค์ ๑๗๕

ไกเซิน ญวน กบฏ ๓๐, ๓๗, องค์ เจ้าเมือง กุยเยิน ตีเมืองไซ่ง่อน ๔๐, เจ้า นาม เดิมว่าองอยาก ตั้งตนเป็นกษัตริย์ของ ญวนเว้และไซ่ง่อน ๔๘, ขอเป็นไมตรี กับไทย ๒๐๘

ไกเตา บ้าน เขมรลับแล ๕๐

ไกร พระยา ชื่อลาย ขุนนางเขมร ๒๗

ไกรโกษา พระยา ๑๘๘, บ้าน ๒๖๘

ไกรภพ พระ ๒๕๓, ชื่อบุญรอด เลื่อนเป็นพระยา จ่าแสนยากร ๒๕๕

ข

ขนานมหาวงศ์ นาย ๒๘๘

ขนุน ท่า ๑๓๕

ขบถ กำเริบขึ้นในวังหน้า ๕๘

ขบถไกเซิน ๓๐

ขบถทะวาย ๒๐๒

ขบถมังโพเชียง ๕๓

ขบถพ้าทะละหะมู ๓๓

ขยอง บึง พวกขบถจับสมเด็จพระรามราชาถ่วงน้ำ ๓๔

ขลุง เมือง ๓๖

ขรรค์ไชยศรี ราชสาตราเก่าครั้งพระเจ้าประทุมสุริยวงศ์เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ส่งมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ๖๑, พระแสง ๘๑

ขอน เมือง ๒๘๔

ขัณฑสีมา เจ้า พระเจ้านครศรีธรรมราช ๗๕, เจ้าเชียงใหม่ ๒๖๒

ขาล จัตวาศก จุลศักราช ๙๑๔ ปี ๗๔, จุลศัก
ราช ๑๑๔๔ ปี ๗, ๘, ๒๑, ๔๐
ฉศก จุลศักราช ๗๙๖ ปี ๗๑,
โทศก จุลศักราช ๘๓๒ ปี ๒๓๖,
อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี ๒๘๘, ๒๙๒

ข้าราชการ วังหลวง ๑๓
วังหน้า ๒๐

ข้าวตอก บาง ๑๑๓

ข้าหลวงเดิม ช้างพระที่นั่งพังเทพลีลา ๑๕๒

ขุนเณร พระองค์เจ้า นายทัพกองโจร ๑๐๑, ๑๐๕

ขุนนาง วังหลวง ๑๓
วังหน้า ๒๐
หัวเมือง ๑๗

เขมร พงศาวดาร ๒๕, รุกรานไทย ๒๖, ยอม
เป็นประเทศราช ขึ้นแด่กรุงธนบุรี ๒๘,
ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓, ผีก
ใผ่ขึ้นอยู่กับญวน ๓๕, ช่วยญวนปราบ
ขบถ ๓๗, โปรดให้เกณฑ์มาขุดคูพระ
นคร ๖๓, ๖๖, โปรดให้สร้างวัง
พระราชทานนักองเอง ๑๒๗, โปรด

ให้ยกทัพไปช่วยเจ้าอนัมก๊ก ๒๓๔,
โปรดให้นักองจันท์เป็นสมเด็จพระอุทัย
ราชา ๒๘๐
เขมรเข้ารีด ๓๘
เขมรลับแล บ้านไกเตา ๕๐
เขมา เมือง ๑๔๓
เขางู ตำบล แขวงเมืองราชบุรี ๑๐๖
เขาอินทร์ วัด เมืองสวรรคโลก ๒๓๘
เข้ารีด เขมร ๓๘
แขก ตเมืองสงขลา ๑๘๑
แขกจาม ๓๘
แข่งเรือ ระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ๒๒๔
โขง แม่น้ำ ๓๑, ๖๔
โขนอุโมงค์ ฉลองวัดพระเชตุพน ๒๔๒

ค

ครอง เมือง ๓๖
ครุธ วัด ๒๖๘
ครุธพ่าห์ ธงไชย ๘๒
คลองคูพระนคร โปรดให้ขุดด้านตะวันออก ๖๓

คลองวาน เมือง ปักษ์ใต้ เดิมชื่นกรมท่า แบ่งไปชื่น กรมพระกลาโหม ๑๙

คลองสวนพล จีน ลอบลักเครื่องประดับที่พระพุทธบาท ๑๓๗

ควร พระยายมราช ขุนนางเขมร ๒๗

คอกกระบือ ตำบล ๓๙

คอยา ทหารพะม่า นำปืนลูกไม้กรุงธนบุรีไปถวาย พระเจ้าอังวะ ๑๐๔

คะมองส่วย ๑๕๓

คางเวือง อง บิดาขององเชียงสือ ๔๐, บุตรคนที่ ๒ ขององเฮียวฮูเวียง ๔๕

คำเกิด เมือง ๓๙

คำซายกาย ราชทูตญวน ๒๙๙

คำนัก นาง ๒๘๙

คำเทพ นาย ๒๘๘

คำลือ พระยา เจ้าเมืองล่า ๒๘๔

คำโสม นาย น้องพระยากาวิละ เป็นพระยานคร ลำปาง ๑๔๒

คิริกะเรียง แม่ทัพหน้าของพระเจ้าปะดุง ยกไปตีเมือง ยะไข่ ๕๗

คูพระนคร โปรดให้ขุดด้านตะวันออก ๖๓
คูหาสวรรค์ วัด เดิมชื่อวัดศาลาสี่หน้า ๓๐๘
คู่สวด ตำแหน่งในสมเด็จพระสังฆราช ๒๓
โคบุตร ช้าง พระอินทรไอยราหางด้วน เอาหางโค ผูกต่อไว้ ๒๑๕

ง

งะพุง หัวหน้าขบถต่อพระเจ้าปะดุง ๕๖
งา ตะเกียบ ทดลองยาพิษ ๕๒
งาจูวุ่น นายกองพะม่า ๘๔
งู เขา แขวงเมืองราชบุรี ๑๐๖
เงินตรา ๓๐๗
แง่อาน เมือง ไทยเหนือเรียกเมืองล่าน้ำ ๒๓๓
แง่โอ เรือ ๓๓

จ

จลาจล ในเมืองญวน เมื่อจุลศักราช ๑๑๓๔ ปี ๒๘, ในกรุงธนบุรี ๓๖

จวง องค์ ๑๓๐

จอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ ปี ๒๔๘, ๒๕๑

โทศก จุลศักราช ๑๑๕๒ ปี ๑๗๗

สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ ปี ๓๑, ๗๕

จอกซู ขุนนางพะม่า พระเจ้าปะดุงให้อยู่รักษาเมืองยะไข่ ๕๗

จอกตลุงโบ แม่ทัพเรือของพระเจ้าปะดุง ยกไปจับพระเจ้าจิงกุจา ๕๖

จอกแยโบ นายกองพะม่า ๕๔

จอกาโบ นายกองพะม่า ๕๔

จอข้องนระทา นายกองพะม่า ๕๔, แม่ทัพพะม่ายกมาตีเมืองฝาง ๑๓๕

จะโรยจังวา เมือง ๓๓

จะหนะ พระ โปรดให้เป็นเจ้าเมืองตานี ๑๒๔

เมือง ๑๒๗

จักร พระแสง ๘๑

รูป ตราประจำเงินพดด้วง ๓๐๗

จักรเจษฎา กรมหลวง เจ้าฟ้าลา ๑๐, ยกกระบัตรทัพไปรบพะม่าที่เมืองกาญจนบุรี ๕๘, ๑๑๓, ๒๖๘, สิ้นพระชนม์ ๒๕๕

จักราราชมนตรี พระยา ราชทูตไปเมืองญวน ๒๙๘
จักรี เจ้าพระยา ยกทัพไปปราบเขมร ในปี
เถาะ จุลศักราช ๑๑๓๓ ปี ๒๖
พระยา ชื่อเบี้ย ถูกฆ่าตาย ๓๗, ชื่อแกบ
พวกพระยายมราช (แบน) ๓๘, อยู่
รักษาเมืองโปริสาท ๖๑, ๑๕๘, ๒๒๗,
ชื่อแบน ๒๕๑
จังหวัด สังกัดกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย
กรมท่า ๑๕
จันท์ นักองโอรสสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี
๒๒๖, มาเฝ้าทูลละอองณกรุงเทพ ฯ
๒๕๘, โปรดให้เป็นสมเด็จพระอุทัย
ราชา ๒๕๐
นาย ตำรวจในกรมหลวงเทพหริรักษ์ ๑๒๘
ภรรยาพระยาถลาง บงการป้องกันเมือง
ถลาง ๑๑๕
จันทบุรี พระเจ้า ๑๘๓
พระองค์เจ้าหญิง เจ้าจอมมารดาเป็นบุตรี
เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต โปรดให้สถาปน
เป็นเจ้าพ้าฦณฑลทิพยวดี ๒๗๘

เมือง ขันกรมท่า ๑๙, ถูกเขมรรุกราน ๒๖,
๓๓, ๑๔๓

จันทร์ พระ บ่อม ๒๖๗

จันทราทิตย์ พระ เดิมเป็นหลวงวัง ๑๗

จันอาสา เพีย ๒๘๙

จัวคาง บุตรจัวเหียน เป็นเจ้าเมืองเว้คนที่ ๕
เป็นบิดาขององเฮียวฮูเวียง ๔๕

จัวเตียน บุตรของมหาอุปราชเวียนกราย ๔๔, สร้าง
เมืองเว้ เป็นบิดาของจัวสาย ๔๕

จัวเทิง บตรจัวสาย เป็นเจ้าเมืองเว้คนที่ ๓ เป็น
บิดาของจัวเหียน ๔๕

จัวสาย บุตรจัวเตียน เป็นเจ้าเมืองเว้ คนที่ ๒
เป็นบิดาของจัวเทิง ๔๕

จัวเหียน บุตรจัวเทิง เป็นเจ้าเมืองเว้คนที่ ๔ เป็น
บิดาของจัวคาง ๔๕

จาม เมืองตะบงคะมุม ๓๘

จาวาโบ นายกองพะม่า ๘๔

จ่าเรศ นาย ชื่อเกด ๒๐๔

จ่าแสนยากร พระยา บิดาของหม่อมบุญมา และหม่อม
บุนนาค ๑๖, เดิมเป็นหลวงพิไชย ๑๗,

เดิมเป็นพระพลเมืองพิศณุโลก ๒๐, ไปรบพะม่าเมืองกาญจนบุรี ๙๘, ๑๐๖, ๑๓๕, ชื่อทุเรียน ๒๐๕, เดิมเป็นพระยามหาวินิจฉัย ๒๕๓, บ้าน ๒๖๘

จำนง หลวง ๑๗๘

จำปรัง เมือง ๓๘

จิกแก ปลัดเมืองทะวาย ๙๓

จิกแค ปลัดเมืองทะวาย ขอเป็นข้าไทย ๑๘๕

จิกสิบโบ แม่ทัพพะม่า ๙๓, นายกอง ๑๐๖

จิงกุจา พระเจ้า ภุกาม ถูกพวกกบฏจับถ่วงน้ำ ๕๕

จิตกองสิริย นายกองพะม่า ๙๔

จีน รบญวน ๔๖

จุฬาราชมนตรี พระยา เดิมเป็นขุนป้องพลขันธ์ ๑๖

จุ้ย ขุน ข้าหลวงเดิม เป็นพระยาอนุชิตราชา ๑๗ เจ้าพ้า ทรงตั้งเป็นกรมขุนพิทักษ์มนตรี ๒๗๓ ภรรยาพระยาพิพิธไอสูริย์ หงษ์ ๑๕

จู คนสนิทขององเชียงสือ ๕๐

เจดีย์สามองค์ ด่าน ๙๔, ๙๖, ระยะทางเดินถึงแม่น้ำ

กษัตริย์ ๑๔๕, ถึงปากแพรก ๑๔๖
เจ่ง รามัญ พระยา เป็นพระยามหาโยธา ๑๕
เจ้าขว้าว ด่าน ๕๓, ๑๐๖
เจ้าสนุก ท่า ๒๔๕
เจียงบา อง ๑๗๘
เจียงเวียน อง ๑๗๘
แจ พ่อค้าจีน ในเมืองไซ่ง่อน ๕๓
แจกกะเรจอโบ แม่ทัพของพระเจ้าปะดุง ยกไปตีเมืองยะไข่ ๕๗
แจกกายโบ นายกองพะม่า ๕๖
แจ้ห่ม ๕๕
แจ้ง วัด ๕๑, เดิมเป็นพระอารามภายในพระบรมมหาราชวัง ๒๔

ฉ

ฉลู ตรศก จุลศักราช ๑๑๔๓ ปี ๓๕, ๕๕, จุลศักราช ๑๐๒๓ ปี ๒๒๐
เบ็ญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ปี ๒๐๖, ๒๓๕
สัปตศก จุลศักราช ๑๑๖๗ ปี ๒๘๒

เอกศก จุลศักราช ปี ๑๑๓๑ ๒๕

ฉะเชิงเทรา เมือง เดิมสังกัดกรมพระกลาโหม ต่อมา
แบ่งไปสังกัดกรมมหาดไทย ๒๐

ฉัตร ๙๑

ฉิม นาย มหาดเล็ก ๒๐๕

ช

ชนะสงคราม วัด เดิมชื่อวัดตองปุ ๒๖๙

ชมพู ท้าว ๒๓๙

ชลบุรี พระยา เจ้าเมือง ออกตระเวนสลัด พบอง
เชียงสือ ๆ ขอฝากตนเป็นบุตรเลี้ยง
๔๐, ๕๓, เป็นพระยาราชวังสัน ๒๙๐,
เมืองสังกัดกรมท่า ๑๙, โปรดให้หม่อม
เรือง เป็นเจ้าบำเรอภูธร แล้วเลื่อน
เป็นกรมขุนสุนทรภูเบศร์ ๒๐, ๔๑

ชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ ปี ๑๙๑
ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ ปี ๒๗๓, ๒๘๐
สัมฤทธิศก จุลศักราช ๘๓๐ ปี ๗๒

ช่วย มหา เจ้าอธิการ ช่วยบำรุงขวัญการต่อสู้

พะม่า ๑๑๙, ลาสิกขาบทแล้วโปรดให้เป็นพระยาทุกข่ราษฎร์ช่วยราชการเมือง พัทลุง ๑๒๒

ชะนะ หลวง เป็นพระยาสรรคบุรี ๑๕

ชาดก เรื่อง ภาพเขียน ๒๓๗

ชาวที่ จางวาง พระยาพิพิธไอสูรย์ หงษ์ ๑๕

ช้าง สะพาน ๖๕

ช้างเผือก ขุน ๒๔๕, เลื่อนเป็นหลวงอภัยคชลักษณ์ ๒๔๗

ช้างสำคัญ พระบรมไกรสร บวรสุประดิษฐ์ และพระบรมไกรสร บวรบุษปทันต์ ๗๗

ชำนิ หมื่น เป็นพระยาศรีสุริยพาห์ ๑๗

ชิดชิงโป นายกองพะม่า ๒๕๓

ชินราช พระพุทธปฏิมา ๒๔๔

ชินสีห์ พระพุทธปฏิมา ๒๔๔

ชี นัก ยายพระองค์เจ้ากัมพูช์ฉัตร และพระองคเจาวงศขตตยา ๒๖๔, พระองคเจ้า ๑๔๓

ชุมพร เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๔, ๔๓,

๑๐๕, ๑๑๗, ๒๐๑

เชตุพน วัด โปรดให้ปฏิสังขรณ์ ๒๓๔

เชิงเลน วัด เปลี่ยนนามว่า วัดบพิตรพิมุข ๒๘๐

เชียงกะเล นายกองพะม่า ๘๕

เชียงแข็ง เมือง สวามิภักดิ์ไทย ๒๘๔

เชียงเงิน พระยา ๓๘๘

เชียงชำ เจ้าเมืองไชย่อน ๑๕๘

เชียงชุน อง บุตรคนที่ ๔ ขององเฮียวฮูเวียง ๔๕, มาอยู่ในกรุงธนบุรี ๔๘

เชียงตง เจ้า ยอมสวามิภักดิ์ไทย ๒๘๓

เมือง เกณฑ์ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปปราบ ๒๗๘

เชียงใหม่ เจ้า โปรดให้เป็นเจ้าขัณฑสีมา ๒๖๒

พระยา ๑๔๒, บอกข่าวศึกพะม่า ๒๓๑, ตีเมืองสากได้ ๒๕๑

เมือง ๗๑, ๘๕, ร้าง ๑๑๑, กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปตั้งเมือง ๑๓๘, ๒๑๘, ถูกพะม่ายกทัพมารบกวน ๒๒๘, ถูกทัพพะม่าล้อม ๒๕๓, ได้ครัวเมืองเชียงแสน ๒๗๔

๒๓

เชียงราย พระยา จงรักไทย ๑๔๐
เมือง พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ ๗๐,

๒๑๙

เชียงรุ้ง เมือง เกณฑ์ทัพเมืองเหนือไปปราบ ๒๗๔,
สวามิภักดิ์ไทย ๒๘๔

เชียงสือ องแตกหนีขบถไกเซิน ๓๗, เข้ามาพึ่ง
พระบรมโพธิสมภาร ๔๐, เป็นบุตรคน
ที่ ๒ ขององคางเวือง ๔๖, หนีไปอยู่บ้า
บ้านไกเตา ๕๐, ๖๖, หนีจากกรุงเทพ ฯ
๑๒๗, ได้รับความช่วยเหลือจากไทย
๑๔๓, ขอความช่วยเหลือจากไทย ๑๕๖,
ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๑ ๑๕๔, ถวาย
ข้าวสาร ๑๗๒, ตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก
ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๒ ๑๗๗ (ดูที่
อนัมก๊ก และ เวียดนาม)

เชียงแสน เมือง ๔๕, ๑๑๕, ขึ้นแก่พะม่า ๑๓๔,
ไทยขับไล่พะม่า ๒๖๑, เป็นของไทย

๒๗๔

โชติพรหมา ขุน ๒๔๖
ไชย พระพุทธปฏิมา ๘๑

ไชยณรงค์ หลวง เป็นพระนครสวรรค์ ๑๘
ไชยนาท พระ เดิมเป็นขุนวิเศษ ๑๘
เมือง ๘๘
ไชยบาดาล พระ เป็นพระยาอ่างทอง ๑๘
ไชยบูรณ์ พระ ปลัดเมืองพระพิศณุโลก เป็นพระยากลาโหมราชเสนา ๒๐
ไชยวิชิต เจ้าพระยา ชื่อบุญนาค บ้านแม่ลา ข้าหลวงเดิม ๑๕
ไชยเสนี ขุน ข้าหลวงเดิม เป็นพระยาราชนิกูล ๑๕
หมื่น เป็นหลวงราชนิกูล ๑๗
ไชยา เมือง บักษ์ใต้ เดิมขึ้นกรมท่า แบ่งไปขึ้นกรมพระกลาโหม ๑๘, ๘๓, ๑๑๗

ซ

ซงยัน แม่น้ำ ระหว่างเมืองเว้กับเมืองตังเกี๋ย ๔๕
ซาแดก ๖๗
ซื่อหง เมือง เป็นชื่อที่ญวนเรียกเมืองทันต์ของพวกทรงดำ ๓๒, ๒๘๘
ซุยจองนระทา นายกองพะม่า ๘๕

ซุยจองเวระ แม่ทัพพะม่า ๕๕, ๑๑๑
ซุยจองสิริยะ นายกองพะม่า ๕๕
ซุยตองเวระ แม่ทัพพะม่า ๑๑๔
ซุยตองอากา ขุนนางพะมา ๕๔
ซู พระยาวิบูลยราช ขบถต่อสมเด็จพระราม
ราชา ๓๓, เป็นพระยากลาโหม ๓๔, ตั้ง
ตัวเป็นสมเด็จเจ้าพระยา ๓๖
เซ่า เมือง คือเมืองหลวงพระบาง ๗๓
เซียะ แขก ตีเมืองสงขลา ๑๙๑
เมือง ๓๐๒
โซ่ ขึงขวางแม่น้ำดงเฮย ป้องกันทัพเรือเมือง
ตังเกี๋ย ๔๕
ไซ่ง่อน เมือง ๓๐, ไกเซินเจ้าเมืองกุยเยิน ยกทัพ
มาตีแตก ๔๐, ทัพไทยยกไปปราบ ๖๒,
๖๖, เสียแก่องเชียงสือ ๑๕๗

ญ

ญวน ให้เจ้าเขมรอาศัย ๒๗, เกิดจลาจลในจุล
ศักราช ๑๑๓๔ ปี ๒๘, รบเขมรแต่ไม่

ชะนะ ๓๐, ช่วยเขมรที่ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓, เกิดขบถไกเซิน ๔๐, ๖๖, องเชียงสือหนีจากกรุงเทพ ฯ ๑๒๗, ไทยช่วยเหลือองเชียงสือ ๑๔๔, ขอความช่วยเหลือจากไทย ๑๕๖, โปรดให้เจ้าอนัมก๊กเตรียมการยกกองทัพเรือมาช่วย ๒๒๔, โปรดให้ราชทูตนำสิ่งของไปพระราชทานพระเจ้าเวียดนาม ๒๖๓, กราบทูลเตือนให้ทรงตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ๒๗๖, พงศาวดาร ๔๑, เมือง ๓๒, เรือ ๔๒, เรือรบ ๑๘๒

ญวนไกเซิน ขอเป็นไมตรีกับไทย ๒๐๔

ญาณดิศ พระยา เจ้าเมืองกำแพงเพชร ๒๑๘

ญาณไตรโลก พระ วัดเลียบ เลื่อนที่เป็นพระพรหมมุนี ๒๓, อยู่วัดสลัก ๒๓

ญาณสังวร พระ เดิมเป็นอาจารย์อยู่วัดท่าหอยกรุงเก่า โปรดให้มาอยู่วัดพลับ ๒๓, อยู่วัดพลับ ๒๒๑

ญี่ องญวน ๑๒๘

ญี่ปุ่น พระแสงดาบ ๒๘๖

ณ

ณรงค์ หลวง เป็นพระอุทัยธานี ๑๘

ด

ดงเฮย แม่น้ำ ทอดโซ่ขึงป้องกันทัพเรือเมืองตัง เกีย ๔๕

ดงเหล็ก วัด เปลี่ยนนามเป็นวัดสุวรรณคีรี ๒๖๙

ดวงทิพ นาย เป็นพระยาอุปราชนครลำปาง ๑๔๒

ด้วง นักอง เป็นพระองค์แก้ว ๒๘, โอรส สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี ๒๒๖

ด่อน นาย เปรียญ กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑

ดัดคล้า เมือง ระยะทางเดินถึงเมืองกะเดา ๑๙๕

ดาม อง น้องชายองอยาก ๔๖

ดาม อง เป็นเจ้าลองเยือง ครองเมืองเว้ ๔๙

ดาวดึงส์ เรื่องเทศนา ภาพเขียน ๒๓๙

ด่าน ขุน เป็นพระสวรรคโลก ๑๘

ดิน ประตู วังหน้า ๕๙

ดินแดง ท่า ๙๙, ๑๐๕, ๑๓๓

ดึก อง ๑๗๘

ดีกมู องบุตรคนที่ ๑ ขององเฮียวฮูเวียง ๔๕
ดุสิดาราม วัด ๒๖๘
ดุสิตมหาปราสาท พระที่นั่ง ๑๗๕
เดโช พระยา ชื่อแทน ๓๒, ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓, เจ้าเมืองกระพงสวายแตกทัพเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช ๖๓, หนีจากเมืองกระพงสวายไปอยู่จำปรัง ๓๘, น้องชายพ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวเป็นพ้าทะละหะ กำจัดตวนเชด ๖๐
โดด เกาะ ๑๓๐
โดยเวียม องราชทูตขององเชียงสือ ๑๗๗

ต

ตน นักองทรงราชยเมื่อจุลศักราช ๑๑๒๐ ปี มีนามว่า สมเด็จพระนารายน์ราชาธิราช รามาธิบดี ๒๕
ตรังกานู แต่งเครื่องราชบรรณาการมาทูลเกล้า ฯ ๑๒๓
ตราด เมือง ขึ้นกรมท่า ๑๙, ถูกเขมรรุกราน ๒๖,

ตรี องเจ้าเมืองเต๊กเซีย ๕๐
ตลิ่งชัน ปากคลอง ๒๖๕
ตวนเซด แขก ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เกาะละว้าเฮม ๖๐
ตวนแซงวุ่น นายกองพะม่า ๕๔
ตองปลิว เรือวังหลวง ๒๒๔
ตองปุ วัด ๒๔, เปลี่ยนนามเป็นวัดชนะสงคราม ๒๖๕
ตองพะยุงโบ นายกองพะม่า ๕๓
ตองแพกะเมียวุ่น นายกองพะม่า ๒๕๓
ตองแมงวู นายกองพะมา ๕๕
ตองอู เมือง ๕๕
ต้นสำโรง บ้าน โปรดเกล้า ฯ ให้องเชียงสืออาศัยอยู่ ๔๑
ตะกั่ว ท่า ๑๔๗
ตะกั่วทุ่ง เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไป สังกัดกรมพระกลาโหม ๑๕, ๑๑๕
ตะกั่วป่า เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไป สังกัดกรมพระกลาโหม ๑๕, ๑๑๕
ตะเกิง พระยา หม่อมบุญมา ภายหลังได้เป็นสมุห พระกลาโหม ๑๖

ตะเกี๋ยบงา ทดลองยาพิษ ๕๒

ตะคร้อ เมือง ๓๖

ตะเคี๋ยน คลอง แขวงกรุงเก่า ๒๓

ตะแคงกามะ ราชบุตรที่ ๓ ของพระเจ้าปะดุง ๕๗, ๕๔, แม่ทัพพะม่าที่ ๓ ถอยทัพหนีไทย ๑๐๖

ตะแคงจักกุ ราชบุตรที่ ๒ ของพระเจ้าปะดุง ๕๔, แม่ทัพพะม่าที่ ๔ ถอยทัพหนีไทย ๑๐๖

ตะแคงแปงตะแล กบฏต่อพระเจ้าปะดุง ๕๓

ตะนาวศรี เมือง บั๊กษ์ใต้ เดิมขึ้นกรมท่า แบ่งไปขึ้นกรมพระกลาโหม ๑๕

ตะนาวศรี เมือง ขอเป็นข้าไทย ๑๘๘

ตะบงคะมุม เมือง ๓๑, ๓๘

ตะพู บ้าน ทางเรือถึงเมืองเมาะตะมะ ๑๕๖

ตะเรียงบันยี นายกองพะม่า ๕๔

ตะเรียงยามะซู นายกองพะม่า ๕๓

ตักโตโหร พระยา เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช ๑๔

ตังเกี๋ย เมือง ราชธานีของญวน ๔๒, เกิดขบถเลย ๔๓, รบกับเมืองเว้ ๔๕, ๑๗๘, รับทูตพะม่า ๒๕๒

ตัน เจ้าพ้า เป็นกรมหลวงเทพหริรักษ์ ๑๒

ตาก พระยา อพยพหนีทัพพะม่า ๑๑๑
เมือง ๕๕, ๑๑๑
ตานี ปืน ๑๒๓,
เมือง ขัดแข็งกรุงเทพ ฯ ๑๒๓, พวกรายา
ตานีคิดกบฏ ๑๗๕
ตำหนักทอง ที่ประทับ ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ย้ายไปปลูกเป็นกุฎีณวัดบางว้าใหญ่ ๒๒
ติงเวือง อง เจ้าเมืองไซ่ง่อน ๖๒
ตินเกียม ขุนนางในเมืองตังเกี๋ย เป็นบุตรเขยมหา
อุปราชเวียนกราย ๔๔
เต๊กเซีย เมือง ๕๐, ๑๔๓
เตียนขัน เมือง ๒๐๔
แตง พระองค์เจ้า เป็นกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ๒๔๘
โต พระยาพิไชย เข้มแข็งในการศึก ๒๕๘
โตด อำแดง แม่ค้าจันทบุรี ๑๔๓
ไตรทวาร ทำด้วยไม้ซีก ๙๓
ไตรภูมิ์ เรื่อง ภาพเขียน ๒๔๐
ไตรสรณธัช พระ ครองวัดบางหลวง เจ้าคณะรามัญ
เมืองนนทบุรีและสามโคก ๒๔

ถ

ถลุงเหล็ก บ้าน ๑๕
ถลาง เกาะ ๑๑๙
พระยา ถึงแก่กรรม ๑๑๙
เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไป
สังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙, ๙๓, ๑๑๗
ถือน้ำ ที่วัดพระแก้ว ๖๙
เถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓ ปี ๒๖
นพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ ปี ๒๙๘
เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ ปี ๕๔, ๕๖,
๕๘
สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ ปี ๒๑๖, ๒๒๐
เถิน เมือง ๒๕๒

ท

ทงยุงยาน องค์ ๑๔๔, โปรดให้ออกไปช่วยองเชียง
สือ ๑๕๖
ทนนไชยบาศ พระราชพิธี ๒๔๖
ทรงกันดาล ท้าว ๙๙

ทรงดำ ชาว โปรดให้อยู่ที่เมืองราชบุรี ๓๒
ทรพิษ ไข้ ในกองทัพพะม่าเมืองกาญจนบุรี ๑๐๕
ทวย ๑๗๔
ทศชาติ เรื่อง ภาพเขียน ๒๓๘
ทอง ฉะบับ พระไตรปิฎกจานลงใบลานใหญ่ปิด
ทองทึบ ๑๗๐
ตำหนัก ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้ากรุง
ธนบุรี ย้ายไปปลูกเป็นกุฎีณวัดบางว้า
ใหญ่ ๒๒
นาย ทหาร ๑๗๘
ทองกอง นาย เป็นพระสมบัติธิบาล ๑๗
ทองกา บ้าน สร้างเป็นเมืองหลวงชื่ออมระปุระ ๕๖
ทองจีน เจ้าพ้า เป็นกรมหลวงนรินทรรณเรศ ๑๑
ทองคำ หม่อม เป็นพระราชานุวงศ์ ๑๓
ทองดี นาย เป็นจมื่นศรีสรรักษ์ ภายหลังได้เป็น
ที่ธรรมา ๑๗,
พระยาพิพัฒนโกษา เลื่อนเป็นธรรมาธิกรณ์
๑๑๖, พระยาธรรมาธิกรณ์ ๓๒๑
มหา เปรียญเอก วัดหงษ์ เป็นพระ
นิกรมมุนี ครองวัดนาค ๒๓

ทองแดง สี ช้าง พระบรมฉัททันต์ ๒๖๓
ทองสุข นาย เป็นพระเสนาภิมุข ๑๗
ทองอยู่ ภิกษุ เป็นที่พระวันรัต ๒๑
หลวงอนุชิตพิทักษ์ เป็นพระยาพจนาพิมล
๖๕
ทองอิน เจ้าพ้า เป็นกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร ๑๑
พระยากลาโหม ต้องหาว่าร่วมคิดการกบฏ
๒๗๑
ท้องชาตรี ตำบล ๑๐๖
ทะเลธม เมือง ๓๑, ๓๖
ทะวาย เจ้าเมือง แม่ทัพพะม่า ๙๓
ชาว ตั้งบ้านอยู่นอกป่าช้าวัดสระเกษ ๑๙๘
ทัพ ยกไปตั้งอยู่เมาะตะมะ ๑๓๓
เมือง ไทยยกไปปราบ ๑๐๖, ๑๔๖, ขอ
ขึ้นกับไทย ๑๘๕
ทะวายวุ่น เจ้าเมืองทะวาย ๑๔๗
ทะวายกบฏ ๒๐๒
ทัด จีน ตีเมืองไซ่ง่อนแตก ตั้งตัวเป็นองกง
เซิน ๕๑
ทัน เมือง ๒๘๘

ทัศดา พระยา โปรดให้ออกไปช่วยราชการเมือง บันทายมาศ ๕๔, ๖๖
ทาง อง บุตรคนที่ ๕ ขององเฮียวฮูเวียง ๔๕
ท่าเกวียน ๓๕
ท่าเจ้าสนุก ๒๔๕
ท่าดินแดง ตำบล ๘๘, ๑๐๕, ๑๓๓
ท่าพระ ประตู ๓๐๑
ท่าหอย วัด ริมคลองตะเคียน แขวงกรุงเก่า ๒๓
ท้ายตลาด วัด เดิมเป็นพระอารามภายในพระราชวัง

ท้ายน้ำ พระยา เดิมเป็นหลวงพิเรนทร์ ข้าหลวงเดิม ๑๖, กองโจร ย่อท้อข้าศึก ๑๐๐
ท้ายสระ พระเจ้าอยู่หัว ๒๘๗
ทำนาย ในคราวพ้าผ่าพระที่นั่งอมรินทราภิเษก ๑๗๓
ทิพโกษา พระยา ช่อแสง ๑๕
ทิพยรักษา หมื่น ช่อสุด ๑๗
ทุกขราษฎร ๑๔
ทุ่ง เจ้า ถวายช้างสีทองแดง ขึ้นระวางเป็นพระบรมคชลักษณ์ ๓๐๐
ทุงซายเซิน อง ๒๓๓

ทุเรียน พระยาจ่าแสนยากร ๒๐๕
ทุพภิกขภัย เกวียนละชั่ง ๕๒
เทพกวี พระ เป็นที่พระธรรมอุดม, อยู่วัดปากน้ำ เดิมเป็นที่พระธรรมโฆษา ๒๒
เทพกุญชร พระ ช้างพังเผือก ๒๔๕
เทพชุมนุม รูป ภาพเขียน ๒๓๘
เทพธิดาราม วัด ๒๖๘
เทพบิดร พระ ฉลองพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงิน บิดทอง ๖๕
เทพพลภักดี กรมหมื่น พระองค์เจ้าอภัยทัต ๒๕๗
เทพมุนี พระ วัดบางว้าใหญ่ โปรดให้ไปครองวัดบางว้าน้อย ๒๓
เทพโมลี พระ เดิมอยู่วัดพลับ โปรดให้มาครองวัดท้ายตลาด ๒๔
เทพลีลา ช้างพระที่นั่ง ๑๐๒, พัง ๑๕๒
เทพวรชุน พระ ชื่อปาน เสมียน ๑๗
เทพสตรี ท้าว ชื่อจันท์ ภรรยาพระยาถลาง ๑๒๖
เทพสมบัติ หลวง เดิมเป็นขุนสิทธิรักษ์ ๑๗
เทพสิทธิเทพาธิบดี พระครู เลื่อนเป็นที่พระครูศรีสุนทรากษร-

วิจิตร ๒๓

เทพสุดาวดี กรมพระ ตั้งพระพี่นางองค์ใหญ่ ๑๐, พระโอรส ๑๑, สิ้นพระชนม์ ๒๓๒

พระยา เจ้ากรม ชื่อสัง ๑๙, ๑๐๙

เทพหริรักษ์ กรมหลวง เจ้าพ้าตัน ๑๒, โปรดให้ยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อน ๖๖, ๑๑๔, ๑๔๗, ทรงผนวช ๑๕๘, แม่ทัพไปรบพะม่าที่เชียงใหม่ ๒๕๒, ล่าทัพจากเมืองเชียงแสน ๒๗๔, สิ้นพระชนม์ ๒๘๐

เทพอาญา ขุน เป็นพระเพ็ชรบูรณ์ ๑๘

เทพา เมือง ๑๒๗

เทพากร ขุน ๒๙๖

เทวกรรม เทวรูป ๘๓

เทิงกวาง อง บุตรคนที่ ๓ ขององเฮียวอูเวียง ๔๕, เป็นเจ้าเมืองเว้ ๔๖

เทียม หลวง เป็นพระนครชัยศรี ๑๘

เทืองกง อง เป็นจิ้น ชื่อทัด ๕๑

แเทน พระยาเดโช ขุนนางเขมร ๓๒, ตั้งตัวเป็นพ้าทะละหะ กำจัดตวนเซด ๖๐

มหา ๑๘๙

ไทยรบพะม่า ปราบเมืองทะวาย ๑๔๖, ครั้งที่ ๒ ๑๓๒
ไทร พระยา แต่งเครื่องราชบรรณาการมาทูล
เกล้า ฯ ๑๒๓
ไทรโยค พระยา ๑๘๕
เมือง ปีกษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไป
สังกัดกรมพระกลาโหม ๑๘, สืบรู้ข่าว
ศึกพะม่า ๑๓๔, ระยะทางเดินถึงด่าน
ผาวน ๑๘๕

ธัญญวดี เมือง ราชธานีของยะไข่ เสียแก่พระเจ้า
ปะดุง ๕๗
ธนบุรี เหตุที่ย้ายมาตั้งราชธานีทางฝั่งตะวันออก ๗,
เตือนกรุงกัมพูชาให้ถวายต้นไม้ทองเงิน
เครื่องราชบรรณาการ ๒๕, เกิดขบถ ๓๖,
โปรดให้รื้อกำแพงเมืองฟากตะวันออก
๖๓, เชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน
๗๕, ถวายเพลิงพระบรมศพพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๗๗, พะม่ากลัว
ปืนลูกไม้ ๑๐๒

ธรรม พระยาพระคลัง ถูกราษฎรกำเริบจับฆ่าตาย ๓๑

ธรรมกิติ พระ ๒๒๑

ธรรมโคดม พระ โปรดให้แปลงนามเป็นพระธรรมอุดม ๒๒

ธรรมโฆษา พระ วัดปากน้ำ เป็นพระเทพกวี ๒๒

ธรรมจักร เรื่องเทศนา ภาพเขียน ๒๓๙

ธรรมไตรโลก พระ ๑๖๙

ธรรมปโรหิต พระยา ชื่อแก้ว ซึ่งเคยบวชเป็นที่พระรัตนมุนี ๖๙, ๑๗๐

ธรรมรักษา หลวง เจ้ากรมสังฆการีขวา เดิมบวชเป็นที่พระพิมลธรรม ครั้งกรุงธนบุรี ๒๓

ธรรมราชมุนี พระ ชื่อชื่น วัดหงษ์ ว่าที่พระวันรัต ๒๒

ธรรมอุดม พระ แปลงนามมาจากพระธรรมโคดม ๒๒

ธรรมาธิกรณ์ เจ้าพระยา หม่อมสด ข้าหลวงเดิม ๒๐, ๙๙, แม่ทัพ ยกไปตั้งรับพะม่าที่เมืองราชบุรี ๙๗, ชื่อบุญรอด เป็นโทษเพราะประมาทในการศึก ๑๐๗, ชื่อบุญรอด ถูกถอด แล้วโปรดให้เป็นพระยาศรีธรรมาธิราช ๑๑๖

พระยา ชื่อบุญรอด เป็นเจ้าพระยา คง นามเก่า ๑๔, ชื่อทองดี เลื่อน จากพิพัฒนโกษา ๑๑๖, ๒๐๕, ๓๐๔, ๓๑๒

ธรรมาธิเบศร์ เจ้าฟ้า พระนามเดิมว่าสุพันธุวงศ์ เป็นกรม ขุนกษัตรานุชิต ๒๙๗

ธิเบศรบดินทร์ กรมหลวง เจ้าฟ้าบุญเมือง เดิมเป็นพระ อภัยสุริยา ๑๑, สิ้นพระชนม์ ๙๑

น

นกโพรง ปีน ๑๕๙

นคร สมโภช ๙๐, นาม ๙๑,

นครชัยศรี พระ เดิมเป็นหลวงเทียม ๑๙

นครบาล กรม ๑๓

นครพนม เมือง พระบรมราชาเป็นโทษ ๒๑๔

นครราชสีมา พระยา เดิมเป็นพระพิมาย ๑๙, ถวายช้าง พลายสีประหลาด ๗๗, ถวายช้างพัง สีประหลาด ๒๑๕, ถวายช้างสีทองแดง ชื่นระวางเป็นพระบรมนาเคนทร์ ๓๐๐, ถวายช้างพังเผือก ๒๔๕

นครลำปาง เมือง พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ ๗๓, ๙๖, ๑๑๐, ๑๑๔, ๑๔๐, ได้ครัวเมืองเชียงแสน ๑๗๔

นครวัด เมือง ๓๕

นครศรีธรรมราช เจ้าพระยา ชื่อพัด หนีทัพพะม่า ๑๑๘, รบแขกมะลายูเมืองเซียะที่มาตีเมืองสงขลา ๑๘๒,
พระเจ้า ถูกลดพระยศ ๗๘,
เมือง ปลัด ๑๕, บึกษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙, ๒๖, เสียแก่พะม่า ๑๑๗, ๒๑๗, ถวายช้างเล็บครบ ๒๘๒

นครสวรรค์ พระ เดิมเป็นหลวงไชยณรงค์ ๑๘
พระยา ยกทัพไปปราบเมืองไซ่ง่อน ๖๒
เมือง ๙๗, ๑๑๔

นครเสียมราฐ เมือง ๒๖, เป็นของไทย ๒๑๓

นครหลวง โปรดให้สร้างกรุงรัตนโกสินทร ๑๓

นนทบุรี พระ เดิมเป็นหลวงพิทักษ์เสน่หา ๑๘
เมือง สังกัดกรมท่า ๑๙, ๒๔

นรา หลวง เป็นพระยาพิศณุโลก ๑๘

นราเทเวศร์ กรมหมื่น พระองค์เจ้าปาน ๒๙๗
นราสุริยวงศ์ เจ้า เป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช ๗๘
นรินทรเทวี กรมหลวง ๓๑๒
นรินทรพิทักษ์ กรมหมื่น หม่อมมุก เดิมเป็นนายกวด มหาดเล็กครั้งกรุงธนบุรี ๑๒, ๓๑๒
นรินทรรณเรศร์ กรมหลวง เจ้าฟ้าทองจีน เดิมเป็นหลวงนายฤทธิ์ ๑๑, ไปรบพะม่าที่เมืองนครสวรรค์ ๙๗, ๑๑๒, ทรงผนวช ๑๕๘
นเรศรโยธี กรมหมื่น พระองค์เจ้าบัว ๒๙๗
นวน ออกญา เขมรเข้ารีด โปรดให้อยู่บ้านเหนือวัดสมอราย ๓๙
นวล เจ้าคุณ ๓๑๙
น้อย ตลาด เกิดเพลิงไหม้ ๒๓๔
น้อยธรรม นาย น้องพระยากาวิละ เป็นพระยาอุปราชเชียงใหม่ ๑๔๒
น้อยอัด นายกองพะม่า ๙๕
นัดจักกี่โบ นายกองพะม่า ๙๓
นัดมิแลง นายกองพะม่า ๙๓
นัดมิแลง แม่ทัพพะม่า ๑๔๗
นันทเสน เจ้า โปรดให้ขึ้นไปครองเมืองลานช้าง ๓๗,

เป็นโทษ ๒๑๔
นา หลวง เป็นพระยาพิจิตร ๑๘
นาก มหา เปรียญเอก วัดบางว้าใหญ่ เป็น
พระพุทธโฆษาจารย์ ๒๒
นาขวา เจ้าเมืองเชียงแสน หนีทัพไทย ๒๗๔
นาค วัด ๒๓
นาคปรก พระพุทธปฏิมา ๒๓๘
นาคเสน พระเถระ ๗๐
นางทะวาย ๑๘๐
นามวงศ์ ขนนางเมืองเชียงรุ้ง ๒๘๔
นามิแลง นายกองพะม่า ๒๕๓
นายกวดหุ้มแพร เป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ๑๒
นายสิทธิ์ หลวง ตั้งตัวเป็นเจ้านครศรีธรรมราช ๗๘
นารายน์ เทวรูป ๘๓
นารายน์มหาราช สมเด็จพระ ๒๒๐, ๒๙๗
นารายน์ราชา สมเด็จ นักองตน วิวาทกับนักองโนน ๒๕,
ขอให้พระรามราชาเป็นทรงราช ๒๙, ๓๘
นารายน์รามาธิบดี สมเด็จพระ พระนามเดิมว่า เอง ๒๑๓, ทูล
ขออาและครอบครัว ไปจากกรุงเทพ ฯ
๒๒๑, พิราลัย ๒๒๖

นารายน์สังหาร ปืน ๑๒๖
น่าน เจ้าพ้า ๒๘๔
เมือง ไค้ครัวเมืองเชียงแสน ๒๗๔
น
นามาก ๕๒
นิตยภัตร แทนเบี้ยหวัด ๒๕
นิพพานาราม วัด เดิมชื่อวัดสลัก ๗๖, เปลี่ยนชื่อวัด พระศรีสรรเพ็ชญดาราม ๑๖๗
นูน เมือง ๒๘๓
เนมโยคุงนะรัก แม่ทัพพะม่า ยกมาตีเมืองชุมพรเมืองไชยา ๙๓, นายทัพพะม่า ๑๒๐
เนมโยคุงนรัด พะม่า นายทัพหน้า ๑๑๗
เนมโยยันตะมิก นายกองพะม่า ๙๖
เนมโยสีหะซุย แม่ทัพพะม่า ๙๕, ๑๑๑, ๑๑๕
เนรายะยันกิสู พะม่า ๒๐๖
เนียม ช้าง พระยาราชบุรีนำถวาย ขึ้นระวางเป็น พระบรมไกรสร ๗๗
โนน นักอง เป็นพระรามราชา วิวาทกับสมเด็จพระนารายน์ราชาธิราช ๒๕, สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นสมเด็จพระรามราชาธิราชบรมบพิตร ๓๐

ป

บพิตรพิมุข วัด เดิมชื่อวัดเชิงเลน ๒๘๐
บรมไกรสร ช้าง ๗๗
บรมคชลักษณ์ พระ ช้างสำคัญเล็บครบ ได้จากเวียงจันท์ ๒๘๒, ช้างสีทองแดง ๓๐๐
บรมฉัททันต์ พระ ช้างสีทองแดงได้จากพะเนียด ๒๖๓
บรมนัขมณี พระ ช้างสำคัญเล็บครบ ได้จากนครศรี ธรรมราช ๒๘๒
บรมนาเคนทร์ พระ ช้างสีทองแดง ๓๐๐
บรมเมฆเอกทนต์ พระ ช้างงาเดียว ๓๐๐
บรมราชา พระ เจ้าเมืองนครพนมเป็นโทษ ๒๑๔
บรมราชาธิบดี พระ เจ้าเชียงใหม่ ๒๖๒
บรมราชาภิเษก ครั้งที่ ๒ ๘๐
บริบูรณ์ เมือง ๒๗, ๓๖
บริภัณฑ์ เขา ภาพเขียน ๒๔๐
บวร กรมพระราชวัง ยกทัพไปตั้งรับพะม่าที่เมือง กาญจนบุรี ๙๗, เสด็จแหลมมลายู ๑๐๘, ทรงผนวช ๒๒๐, ประชวรอยู่เมืองเถิน ๒๕๒, สวรรคต ๒๖๕, พระ

ราชประวัติ ๒๖๖, พระราชทานเพลิง
พระศพ ๒๗๕
พระราชวัง ตำแหน่งขุนนางข้าราชการ ๒๐,
สร้างพร้อมกับวังหลวง ๖๕
บวรนิเวศ วัด ๒๖๗
บุวรรัตนโกสินทร์ กรุง ในรัชชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนเป็น
อมรรัตนโกสินทร์ ๙๑
บอกินยอ นายกอง ๙๓
บัณฑูรน้อย กรมหลวงเสนานุรักษ์ ๒๙๖
บัณฑูรใหญ่ กรมพระราชวังบวร ฯ ๒๙๖
บันทายเพ็ชร เมือง ๖๑, ๒๗, ๓๒, ๓๓, ๒๒๘
บันทายมาศ เมือง ๒๖, พระยาราชาเศรษฐีเป็นผู้ว่าราช
การ ๒๗, ๔๙, โปรดให้พระยาราชา
เศรษฐีออกไปรักษา ๕๔, ๖๖ ๒๘๖
บันยีตะจอง ขุนนางพะม่า ๙๔
บัลลังก์แก้ว เรือพระที่นั่ง ๙๘
บัลลังก์ทินกร เรือพระที่นั่ง ๑๑๐
บัลลังก์บุษบกพิศาล เรือพระที่นั่ง ๑๐๒
บัว พระองค์เจ้า เป็นกรมหมื่นนเรศรโยธี ๒๙๗
บัวผัน รูป ตราประจำเงินพดด้วง ๓๐๗

บากบินเยือง เจ้า เดิมชื่ออองบาย เป็นน้องเจ้าไกเซิน ๔๙
บาง พระ พระราชทานคืนไปเมืองลานช้าง ๓๙
พระยากลาโหม แม่ทัพฝ่ายเขมร ๒๖
บางโพ บ้าน ๑๔๕
บางยี่ขัน คลอง ๒๖๘
บางยี่เรือ วัด ๗๗
บางยี่เรือใน วัด ๒๔
บางละมุง เมือง สังกัดกรมท่า ๑๙
บางลำภู วัด ๒๖๙
บางว้าน้อย วัด ๒๓, เปลี่ยนนามว่า วัดอัมรินทาราม ๒๙๐
บางว้าใหญ่ วัด ๒๒, ๒๔, เปลี่ยนชื่อว่า วัดระฆัง ๓๐๗
บางหลวง วัด ๒๔
บาพนม เมือง ๒๗
บาย อง น้องชายองอยาก ๔๖, เป็นเจ้าบากบิน เยือง ครองเมืองไซ่ง่อน ๔๙
บาราย เมือง ๒๗
บาเรีย เมือง ๑๕๙
บาวาเชียง นายกองพะม่า ๙๓
บาเหรียม ปืน ๒๐๕

บ้านระแหง แขวงเมืองตาก ๑๑๑
บำเรอภักดิ์ พระยา ๓๐๔
บำเรอภูธร เจ้า พระนามเดิมว่า เรือง ชาวเมืองชลบุรี ๒๐, ๒๕๒, วัง ๒๖๘
บำเรอราช พระ หม่อมเงิน ๑๓
บินโป อง ราชทูตญวน ๒๓๐
บิลุ่งยิง ขุนนางพะม่า ๘๔
บึงขยอง ทีพวกกบฏจับสมเด็จพระรามราชา ถ่วงน้ำ ๓๔
บุญจัน นาย บ้านถลุงเหล็ก ข้าหลวงเดิม เป็นพระยากำแพง ๑๕, เป็นพระยาวิชิตภักดี ๑๗
บุญมา พระยายมราช ๓๒๐
หม่อม เป็นพระยาตะเกิง ภายหลังได้เป็นสมุหพระกลาโหม ๑๖
บุญเมือง เจ้าฟ้า เป็นกรมหลวงธิเบศรบดินทร ๑๑
นาย เป็นพระมหาเทพ ๑๗
พระอินทรเดช ๒๐๓
บุญรอด พระยาเกษตร ๒๒๕, พระยาเกษตราธิบดี ๒๗๒, พระยาธรรมาธิกรณ์ ได้เป็น

เจ้าพระยาคงนามเก่า ๑๔, เจ้าพระยาธรรมา เป็นโทษ เพราะประมาทในการศึก ๑๐๗, เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ๓๒๑

บุญสาร เจ้า พระเจ้าลานช้างเก่า ๓๕

บุนนาค เจ้าพระยาพลเทพ บ้านแม่ลา ข้าหลวงเดิม ยกทัพไปราบเมืองยิริง ๓๐๒, ๓๒๒, เจ้าพระยามหาเสนา ๓๑๘ นาย ข้าหลวงเดิม เป็นเจ้าพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรง ๑๕ พระยายมราช ๓๒๐ หม่อม เป็นพระยาอุทัยธรรม ภายหลังได้เป็นสมุหพระกลาโหม ๑๖

บุรณศิริ วัด ๒๖๙

บูรพาภิมุข พระที่นั่ง ๒๖๕

เบ็ญจสุทธิคงคา น้ำ ๙๐

เบ็ดจัด อง ญวนผู้ใหญ่ที่เรียบเรียงพงศาวดาญวน ๔๒

เบ็ดตรึง อง ญวนผู้ใหญ่ที่เรียบเรียงพงศาวดารญวน ๔๒

เบ็ดเลือง องราชทูตขององเชียงสือ ๑๗๗
เบยะโบ นายกอง ๙๓
เบาฮอ องนายทหารมาจากเมืองเว้ อยู่ช่วยพิทักษ์สมเด็จพระนารายน์ราชา ๒๘
เบี้ยหวัด พระสงฆ์รับ ๒๔
แบน พระยาจักรี ๒๙๑
โบชุก แม่ทัพใหญ่พะม่า ๙๓, ๙๕
โบสถ์ วัด ๒๖๙
โบโฮ องนายทหารมาจากเมืองเว้ ๑๕๙, ราชทูตขององเชียงสือ ๑๗๗, ๒๒๒

ป

ปก พระยากลาโหม พวกพระยายมราช (แบน) ๓๘, สมเด็จฟ้าทะละหะ เดิมเป็นพระยากลาโหม ๒๑๓
ปทิว เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙
ปรเมศวร เทวรูป ๙๓
ประชาชีพ พระยา ชื่อพูล เดิมเป็นเสมียน ข้าหลวง

ประทุมคงคา วัด เดิมชื่อวัดสำเพ็ง ๒๖๕
ประทุมสุริยวงศ์ พระเจ้า มีพระขรรค์ไชยศรี ๖๑
ประภาวดี เจ้าฟ้า ๑๒, เป็นกรมขุนเทพยวดี ๒๙๗
ประมวนสอ เมือง ๑๔๔
ปรากฏ พระยา ๒๐๖
ปราจีณบุรี พระยา เดิมเป็นหลวงสิทธิสงคราม ๑๘, เมือง ๒๗
ปราณ เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๕
ปราบดาภิเศก ๘
ปราสาท สร้างใหม่ ๖๘, ไฟไหม้เนื่องจากฟ้าผ่า ๑๗๒
ปลัดเมืองพิมาย หลวง เป็นพระพิมาย ๑๘
ปลันโบ นายกองพะม่า ๘๕
ปลี พระยาเพ็ชรบูรณ์ ได้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหม ๑๓, พระมหามนตรี ๒๐๓
บ้องพลขันธ์ ขุน เป็นพระยาจุฬาราชมนตรี ๑๖
บ้อม โปรดให้สร้างรอบพระนคร ๖๔
ปะกันวุ่น นายกองพะม่า ๘๔

ปะดาน ตะแคง น้องพระเจ้ามังลอก ๕๕
ปะดุง ตะแคง น้องพระเจ้ามังลอก ขบถ ๕๕
พระเจ้า ยกทัพใหญ่มารุกรานไทย ๙๓
ปะราลี ๑๗๔
ปะเลิงโบ นายกองพะม่า ๙๓
ปะไลโว นายกองพะม่า ๒๕๓
ปักษ์ใต้ เมือง ๑๙
บังกลิมา พระยา เจ้าเมืองกำปอด แข็งเมือง ๕๔
บัญชมหานที รูป ภาพเขียน ๒๕๐
บัญญาวิสารเถร พระ ชื่อศรี วัดสมอราย ๒๓
บัดสะดู ผ้า ๒๓๓
บันยิเวซอ นายกองพะม่า ๑๓๕
บันยีตะจองโบ นายกองพะม่า ๙๕
ปา พระยาวิบูลยราช เป็นพระยากลาโหม ๓๖
ปากน้ำโพ แคว ๑๑๒, ๑๑๕
ปากลัด คลอง ปิดเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๖ ปี ๗๖
ปาฏลีบุตร เมือง ๗๐
ปาน นาย เสมียน เป็นพระเทพวรชุน ๑๗,
ทหาร ๑๗๙
พระองค์เจ้า เป็นกรมหมื่นนราเทเวศร์ ๒๕๗

ปาลราช พระเจ้า โอรสพระเจ้าไสยณรงค์ ๒๑๗
ปาเลไลยก์ พระพุทธปฏิมา ๒๔๐
ปาโมกข์ วัด ๑๑๖
ป่ายุง บ้าน ๖๖
ป่าสัก เมือง พระยาอาทิตยวงศา ลวด ว่าราชการ ๓๓, ปากน้ำ ๖๖, ๑๔๔, ๑๕๘
ปีดคลองลัด ในจุลศักราช ๑๑๔๖ ปี ๗๖
ปีญาอู ขุนนางพะม่า ๘๔
ปีลอก คลอง ระยะทางเดินถึงสามสบ ๑๘๕
ปีน เจ้าพระยามหาเสนา ข้าหลวงเดิม ๓๑๘
พระยาพลเทพ ๒๐๕, ๓๒๑
หม่อม ได้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ๑๔
ปีน พระแสง คาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง ๘๒
เป้า พระยาราชสงคราม เลื่อนเป็นพระยาเพ็ชร-พิไชย ๑๑๖
เปรียญ กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
เปียง พระยาแสนท้องฟ้า ๓๒, เป็นพระยาจักรี ๓๔
เปียมจอซาแดก เมือง ๖๖
เปียมชะดอง เมือง ๓๖
เปียมบาราย เมือง ๖๖

เบี่ยมแสน เมือง ๓๓

เบี่ยมชำนิด ๓๕

แปงตะแล ตะแคง น้องพระเจ้ามังลอก ๕๕

แปดตองจา นายกองพะม่า ๙๓

แบ้น ออกญา เขมรเข้ารีด โปรดให้อยู่บ้านเหนือ วัดเสมอราย ๓๙

โปจัน ตำบล เป็นด่านของเมืองเว้ ที่ต่อแดนเมือง ตังเกี๋ย ภายหลังตั้งเป็นเมืองกวางเบ้อง ๔๕

โปร์ตุเกส กงสุล ๔๑

ผ

ผลาญ หมื่น นักมวยไทย ๑๕๕

ผาวน ด่าน ระยะทางเดินถึงคลองปีลอก ๑๙๕

เผ่นม้า เรือ ๒๓๐

เผา พวกขบถเผาราชมนเทียรสถาน ของสมเด็จ พระรามราชา ๓๔

ฝ

ฝรั่งนักมวย ท้าพะนันชกกับไทย ๑๕๔
ฝน ๔๒
ฝาง เมือง ถูกพะม่ารบกวน ๑๓๘

พ

พง เมือง ๒๘๓
พงศ์อมรินทร์ พระ ทรงผนวช ๒๑๒
พจนาพิมล พระยา ชื่อทองอยู่ เดิมเป็นหลวงอนุชิต-
พิทักษ์ ๖๙, ๑๗๐
พนมกำแรง เมือง ๓๔
พนมเพ็ญ เกาะ ๒๗
เมือง ๓๓
พนัญเชิง วัด ๒๕๕
พรหม เจ้า น้องพระเจ้านันทเสน ลงมาอยู่กรุง
เทพ ฯ ๓๙
พระยากลาโหม ๒๓๔
พรหมธาดา เทวรูป ๘๓

พรหมบุรินทร์ พระ เดิมเป็นพระศรีสงครามราม ๑๙
พรหมมุนี พระ วัดบางว้าใหญ่ เลื่อนที่เป็นพระพุฒาจารย์, เดิมเป็นที่พระญาณไตรโลก วัดเลียบ ๒๓, เขมร ๒๙
พระกาฬผลาญโลก ปืน ๑๒๖
พระแก้ว วัด ในเมืองนครลำปาง ๗๒
พระคลัง เจ้าพระยา ชื่อสน เดิมเป็นพระยาพิพัฒน์โกษา, ชื่อหน เดิมเป็นหลวงสรวิชิต ๑๔, ๓๑๒
พระยา ขุนนางเขมร ถูกรายฎรที่ก่อการกำเริบจับฆ่าตาย ๓๑, ไปรบขับไล่พะม่าที่เมืองนครสวรรค์ ๕๗, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๔๗, ๒๓๒, ๒๘๗
พระจารึก ด่าน ๑๔
พระเจดีย์สามองค์ ด่าน ๕๔, ๕๖
พระตะบอง เมือง ๒๖, ๒๗, ๓๕, ๖๑, เป็นของไทย ๒๑๓
พระตะพัง เมือง ๑๔๔
พระท้าว ตำแหน่งน้องนางเธอ ของสมเด็จพระนารายน์ราชา ๓๘

พระเทพบิดร หอ ๖๘
พระพิษณุโลก เมือง ๘๕
พระยาตานี ปืน เก็บไว้ที่โรงข้างศาลาลูกขุนใน ๑๒๕
พระราชวงศ์ ประดิษฐาน ๑๐
พระเรียม ตำแหน่งเจ้าหญิงลูกเธอ ของสมเด็จพระนารายน์ราชา ๓๘
พระศรีรัตนศาสดา วัด ๖๘
พระอิศวร ปืน ๑๒๖
พล พระ เมืองพิศณุโลก เป็นพระยาจ่าแสนยากร ๒๐
พลเทพ เจ้าพระยา ชื่อหม่อมปี่ ๑๔, ข้าหลวงเดิมชื่อบุนนาค บ้านแม่ลา เดิมเป็นเจ้าพระยาไชยวิชิต ๑๕, ยกทัพไปปราบเมืองยิริง ๓๐๒
พระยา เป็นสมเด็จเจ้าพระยา (วังหน้า) ๒๐, ๘๘, อยู่รักษาพระนคร ๑๓๕, ชื่อปี่ ๒๐๕
พลเผ่นทะยาน หลวง เป็นพระยาพิพิธเดชะ ๑๗
พลพูน หลวง เป็นพระยาเพ็ชรบุรี ๑๘
พลับ วัด ๒๓, โปรดให้ย้ายพระเทพโมลีไปครอง

วัดท้ายตลาด ๒๔

พลับพลาสูง พระที่นั่ง ๒๔๖

พลิกพระสุธาหงาย ปืน ๑๒๖

พลู คลองสวน จีนลอบลักเครองประดับที่พระพุทธบาท ๑๓๗

พวน เมือง ๑๗๘

พอกรุง อง ๒๒๒

พะม่า พงศาวดาร ๕๕, ยกทัพใหญ่มารุกราน ไทย ๕๒, ทำศึกกับไทยครั้งที่ ๒ ๑๓๒, เมืองทะวายถูกไทยปราบ ๑๔๗, ขอเป็นไมตรี ๒๐๖, ยกทัพมาตีเชียงใหม่ ๒๑๖, มีหนังสือมากรรโชกไทย ๒๒๘, ขอเป็นไมตรี ๒๕๑,

พะม่าแพ้ ทัพพะม่าเมืองกาญจนบุรีแตกถอยไป ๑๐๕, ๑๐๖,

พะยาไช นายกองพะม่า ๕๕

พะยายอง นายกองพะม่า ๕๕

พังงา เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๕

พัด เจ้า เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ๗๘
พัทลุง พระยา ๑๒๑
เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไป
สังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙, ๑๑๙,
๑๘๑
พันพร้าว เมือง ๓๒
พาบ พระยา เจ้าเมืองพง ๒๘๔
พิกุลทอง เจ้าพ้า ๒๖๘, เป็นกรมขุนศรีสุนทร ๒๙๗
พิฆเนศวร เทวรูป ๘๓
พิง ปากน้ำ ๑๑๓
พิจิตร พระยา เดิมเป็นหลวงนา ๑๘
เมือง ๙๙
พิไชย พระยา ชื่อโต เข้มแข็งในการศึก ๒๕๘
หลวง เป็นพระยาจ่าแสน ๑๗
พิไชยบุรินทรา พระยา ๒๐๑
พิไชยรณรงค์ หลวง เป็นพระยาพิไชยสงคราม ๑๖
พิไชยรณฤทธิ์ พระยา เดิมเป็นหลวงภักดีสงคราม ๑๖
พิไชยสงคราม พระยา เดิมเป็นหลวงพิไชยรณรงค์ ๑๖
พิทักษ์ชินสีห์ หลวง ๒๔๑
พิทักษ์มนตรี กรมขุน ๒๗๓, เป็นกรมหลวง ๒๙๗

พิทักษ์เสน่หา หลวง เป็นพระนนทบุรี ๑๘
พินทวดี เจ้าฟ้า ราชธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ๓๐๓
พิบูลย์เอก พระยา ๒๒๑
พิพัฒน์โกษา พระยา ชื่อสน เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ๑๔, ช่อหน เดิมเป็นหลวงสรวิชิต ๑๔, ช่อทองดี เลื่อนเป็นธรรมาธิกรณ์ ๑๑๖
พิพิธ พระยา เป็นพระยาราชาเศรษฐี ว่าราชการเมืองบันทายมาศ ๒๗
พิพิธเดชะ พระยา เดิมเป็นหลวงพลเผ่นทะยาน ๑๗
พิพิธไอสูริย์ พระยา ช่อหงษ์ ๑๕
พิมพ์ นักองพิราลัย ๒๕๘, โอรสสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี ๒๒๖
นาย กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
พิมลธรรม พระ ๒๑, ต้องสึกครั้งกรุงธนบุรี โปรดให้กลับเข้าบวชใหม่ เป็นที่พระธรรมไตรโลก อยู่วัดสลัก ๒๓, ถวายพระพรทัดทานว่า ไม่ควรสร้างสะพานข้ามคลองมหานาค ๖๕, ๑๖๙
พิมานเมืองอินทร เรือพระที่นั่ง ๑๐๒
พิมานรัตยา พระที่นั่ง ๑๗๕

พิมาย พระ เดิมเป็นหลวงปลัดเมืองพิมาย, เป็นพระยานครราชสีมา ๑๘

พิรุณแสนห่า ปี่น ๑๒๖

พิเรนทร์ หลวง ข้าหลวงเดิม เป็นพระยาท้ายน้ำ ๑๕

พิเรนทรเทพ พระ ชื่อสุดใจ ๑๗

พิศณุโลก พระยา เดิมเป็นหลวงนรา ๑๘, อพยพหนี ทัพพะม่าเข้าป่า ๓๑๑

เมือง ๒๐

พุใคร้ ตำบล ช่องแคบ ๑๐๐

พุฒอนุราช พัน เป็นพระยาราชสุภาวดี ๑๕

พุฒาจารย์ พระ ๒๑, วัดบางว้าน้อย ถึงมรณภาพ, เดิมเป็นที่พระพรหมมุนี วัดบางว้าใหญ่ ๒๓,

พุทธโฆษาจารย์ พระ ชื่อมหานาก เปรียญเอก วัดบางว้าใหญ่ ๒๒

พุทธเทวปฏิมากร พระ วัดพระเชตุพน ๒๓๘

พุทธบาท โปรดให้สร้างมณฑป ๑๓๗

พุทธยอดฟ้า พระบาทสมเด็จ พระบรมนามาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ ๙

พุทธสาร นาย ญาติของพระยากาวิละ เป็นพระยาราช

พุทธสิหิงค์ พระพุทธปฏิมา เชิญลงมาจากเชียงใหม่ ๒๑๗

พูล นาย เสมียน ข้าหลวงเดิม เป็นพระยาประชาชีพ ๑๕

พูเวียน เมือง ๒๐๔

เพ็ชรดาพิจิตร หลวง ชื่อเมือง โปรดให้เป็นพระยากลาโหม ๒๕๔

เพ็ชรบุรี พระยา เดิมเป็นหลวงพลพูน ๑๘, หัวหน้ากองโจร คอยตีตัดลำเลียงพะม่า ย่อท้อต่อข้าศึก ๑๐๐
เมือง เดิมสังกัดกรมมหาดไทย แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๔

เพ็ชรบูรณ์ พระ เดิมเป็นขุนเทพอาญา ๑๘, พระยา ชื่อปลี เป็นเจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหม ๑๓

เพ็ชรปาณี พระ ราชทูตไปเมืองญวน ๒๖๓

เพ็ชรพิไชย พระยา เดิมเป็นหลวงอินทร ๑๗, ชื่อหงษ์ ถึงแก่กรรม โปรดให้พระยาราชสงคราม (เบ้า) เลื่อนขึ้นแทน ๑๑๖, ๒๐๕

เพลง ที่ประชุมเล่นในคลองมหานาค ๖๔
เพลิง พวกขบถเผาราชมนเทียรสถานของสมเด็จพระรามราชา ๓๔, ติดหลังคาหอพระมนเทียรธรรม ๑๗๑, ไหม้พระมหาปราสาท ๑๗๒, ไหม้สามเพ็ง ๒๓๔
แพง ข้าวเกวียนละชั่ง ๙๒
แพ่ง ขุน เป็นพระไชยบาดาล ๑๘
แพร่ พระยา ๙๖
เมือง ๑๔๐
แพรกบึกปรัศ ตำบล ที่ประทับของสมเด็จพระนารายน์ราชา ๒๘
แพรกพระยามัน ๖๖
โพ บาง ญวนอยู่ ๑๔๕, ปากน้ำ ๑๑๔
โพธาราม วัด ๒๒, ๖๓, ๖๕, โปรดให้ปฏิสังขรณ์ ๒๓๕, โปรดให้เปลี่ยนชื่อว่า วัดพระเชตุพน ๒๔๑
โพธิวงศ์ พระ ชื่อมหามี ปากแดง เปรียญเอก วัดคอกกระบือ ๒๔
โพธิวงศาจารย์ พระ เดิมเป็นพระปลัดสมเด็จพระสังฆราช โปรดให้ไปครองวัดแจ้ง ๒๔

โพธิสัตว์ เมือง ๒๗

โพธิสาร พระเจ้า ผู้ครองเมืองเซ่า (คือเมืองหลวงพระบาง) ๗๓

ไพศาลทักษิณ พระที่นั่ง ๓๑๐

ฟ

ฟ้าผ่า พระมหาปราสาท ๑๗๒

ฟ้าทะละหะ ชื่อแทน เดิมเป็นพระยาเดโช ๖๐, ชื่อมูขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓, ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จฟ้าทะละหะ มหาราชบพิตร ๓๔, ถูกฆ่าตาย ๓๗, ชื่อมูเป็นพี่ชายพระยาเดโช แทน ๖๐

ไฟ พวกขบถเผาราชมนเทียนสถาน ของสมเด็จพระรามราชา ๓๔, ไหม้หลังคาหอพระมนเทียรธรรม ๑๗๑, ไหม้พระมหาปราสาท ๑๗๒, ไหม้วัดสามปลื้มตลอดลงไปถึงตลาดน้อยวัดสามเพ็ง ๒๓๔

ภ

ภอมา องแม่ทัพเมืองเว้ ยกทัพไปตีเมืองกวาง หน้า แต่กลับใจเข้าด้วยเจ้าเมืองกวาง หน้า ๔๗

ภักดีภูธร หลวง เป็นพระยารามกำแหง ๑๖

ภักดีรสธรรม ขุน ๒๔๑

ภักดีสงคราม หลวง เป็นพระยาพิไชยรณฤทธิ์ ๑๖

ภัทรบิฐ พระที่นั่ง ทำด้วยไม้มะเดื่อหุ้มเงิน ๘๒

ภุกาม ประเทศ ๕๕

ภู นาย ทหาร ๑๗๘

ภูเขียว ป่า ๒๔๕

ภูคา เมือง ยอมสวามิภักดิ์ไทย ๒๙๓

ภูเว อง ญวน ๑๒๕

เภา นักอง ธิดาสมเด็จพระนารายน์ราชา มหาอุปโยราช ๓๑, เป็นพระสนมเอกในกรมพระราชวังบวร ฯ ๓๘, ๓๐๐

ม

มณเฑียรบาล พระยา บิดาเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ บุญรอด ๑๔, ชื่อหม่อมสด ทนาย ข้าหลวงเดิม ภายหลังได้เป็นที่เจ้าพระยาธรรมา ๒๐, ไปรบขับไล่พะม่าที่เมืองกาญจนบุรี ๙๘, บ้าน ๒๖๙

มณีจักรพรรดิ์ เรือพระที่นั่ง ๑๑๐

มนตรีเสน่หา พระยา ชื่อโส หนีตาทัพ ถูกประหารชีวิต ๓๒

มนเทียรธรรม หอ เป็นที่เก็บพระไตรปิฎก ๖๙, ๑๗๐, ๒๓๐, ๒๖๙

มนเทียรสถาน สร้างใหม่ ๖๕

มนีจอข้อง นายกองพะม่า ๙๓

มนีสินดะ นายกองพะม่า ๙๓

มลายู เมือง กองทัพไทยออกไปปราบ ๑๒๒ แหลม กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกทัพไปปราบ ๑๐๘, กองทัพไทยขับไล่พะม่า ๑๑๗

มลาวประเทศ เมืองลานช้าง ๓๙, ในฝ่ายตะวันตกเฉียง

เหนือ ๑๔๑
มวย ฝรั่งเข้ามาพะนันชกกับไทย ๑๕๔
สนาม ในพระบรมมหาราชวัง ๑๕๕
มหากษัตริย์ศึก สมเด็จเจ้าพระยา ยกทัพไปตีเมืองล้านช้าง ได้ ๓๒, ทำนุบำรุงพระยายมราช (แบน) ให้ได้อยู่ในคุกเป็นสุข, ยกทัพไปเขมร ๓๕, เถลิงถวัลยราชสมบัติ ๓๗, ๗๕
มหาขนาน น้องพระยาเชียงตุง ๒๘๓, เจ้าเมืองเชียงตุง ๒๘๕
มหาจอแทงตละยา แม่ทัพเรือของพระเจ้าปะดุง ยกไปตีเมืองยะไข่ ๕๗
มหาชมพู ท้าว ๒๓๘
มหาชาติ เทศนา ๓๐๖
มหาดไทย กรม แบ่งหัวเมืองไปสังกัดกรมพระกลาโหมบ้าง กรมท่าบ้าง ๑๘, ๓๑๗
มหาดเล็ก จางวาง ๒๐
มหาเทพ พระ ชื่อบุญเมือง ๑๗
พระยา ยกทัพไปตีเมืองพนมเพ็ญ ๓๘, เชิญท้องตรา ๒๖๐

มหาธาตุ วัด เดิมชื่อวัดศรีสรรเพ็ชญ์ ๒๖๕, ๓๐๑
มหาธิราช พระยา เดิมเป็นพระยายมราช ๑๑๖, ๒๐๕
มหานาค คลอง ๖๔
มหาพรหม พระยา ผู้ครองเมืองเชียงราย ๒๑๕
มหามนตรี พระ เดิมเป็นหมื่นสนิท ๑๗, ชื่อปลี ๒๐๓
มหายักษ์ ท้าว ๒๕๔
มหาโยธา พระยา เดิมเรียกพระยาเจ่ง รามัญ ๑๕, คุมกองมอญไปขัดตาทัพณด่านกรามช้าง ๕๘
มหาโยธาอำมาตย์ พระยา ๑๕๕
มหาวิชาธรรม หลวง กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
มหาวินิจฉัย พระยา ว่าที่พระยาจ่าแสนยากร ๒๕๓
มหาศิลวะ อำมาตย์ แม่ทัพเรือของพระเจ้าปะตุง ยกไปจับพระเจ้าจิงกุจา ๕๖
มหาสมบัติ สมเด็จเจ้าพระยา ครั้งกรุงเก่า ๑๒
มหาสุเมธาจารย์ พระ ราชาคณะฝ่ายรามัญ ๒๔
มหาเสนา เจ้าพระยา ชื่อปลี เดิมเป็นพระยาเพ็ชรบูรณ์ ๑๓, ไปรบขับไล่พะม่าที่เมืองนครสวรรค์ ๕๗, ๑๑๒, ๑๔๗, แตกทัพทะวายตายในที่รบ ศพก็ไม่ได้

๒๐๓, ๓๑๒, ๓๑๙

มหาอำมาตย์ พระยา เดิมเป็นพระยาราชนิกูล ๑๕,

๑๔๘

มหาอุดมวงศ์ เจ้า เมืองหลวงพระบาง ถูกเวียงจันทกลาว
หาว่าไปเข้าด้วยพะม่า ๑๘๓

มหาอุปโยราช สมเด็จพระ สมเด็จพระนารายน์ราชายอม
ลดพระยศลง ๓๐

มอญ กอง ตระเวนด่าน ๘๖

มะเดมะโยโกงดอรัด นายกองพะม่า ๒๕๓

มะเมีย อัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ ปี ๑๓๓
สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๖๐ ปี ๒๓๐

มะแม นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ ปี ๑๔๖
สัปตศก จุหศักราช ๑๑๓๗ ปี ๒๘
เอกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ ปี ๒๓๒

มะยอกแพกะเมียวุ่น นายกองพะม่า ๒๕๓

มะยอกวังมู นายกองพะม่า ๘๔

มะโยลักวุ่น นายกองพะม่า ๘๔

มะริด ทัพ ยกไปตั้งอยู่ทะวาย ๑๓๓, เมือง ปักษ์
ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัด
กรมพระกลาโหม ๑๘, ๘๓, ๑๑๗, ขอ

๗๐
เป็นข้าไทย ๑๘๘
มะโรง จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๓๔ ปี ๒๘
ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ ปี ๖๑, ๖๖, ๗๘
สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ ปี ๓๐๑,
๓๑๐
อัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ ปี ๒๒๓
มะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี ๒๒๖, ๒๒๙
สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ ปี ๘๐, ๙๖
เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี ๓๑๐
มังกร ตรา ๑๔๔
เรือ ของวังหน้า ๒๒๔
มังไชย พระยาแพร่ จงรักไทย ๑๔๐
มังโพเชียง น้องพระเจ้าปะดุงคิดกบฏ ๙๓
มังลอก พระเจ้า ลุงของพระเจ้าจิงกุจา ราชบิดาของ
มังหม่อง ๕๕
มังหม่อง ราชบุตรพระเจ้ามังลอก ขบถต่อพระเจ้า
จิงกุจา ๕๕
มัดชุนรันโบ นายกองพะม่า ๙๕
มา นาย แจ้งความลับเมืองทะวาย ๑๙๗
มาก นาย ไทย เป็นปลัดทัพพะม่า ๒๕๕

มาง เมือง ๒๘๓
มานทะลุน โรค ๕๑
มารประจญ เรื่อง ภาพเขียน ๒๓๕
มารประไลย ปืน ๑๒๖
มิกอุโบ นายกองพะม่า ๕๕
มินคาง เมือง ๒๐๕
มี มหา ปากแดง เปรียญเอก วัดคอกกระบือ เป็นพระโพธิวงศ์, เปรียญเอก วัดเลียบ เป็นพระวินัยรักขิต ๒๓
มก หม่อม เป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ๑๒ น้องสาวของภรรยาพระยาถลาง ช่วยพี่สาว ป้องกันเมืองถลาง ๑๑๕
มู พ้าทะละหะ ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓, ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จพ้าทะละหะ มหาราชบพิตร ๓๔
มูเซ บุตรีขององเชียงซุน ๔๕
มล นาย เป็นหมื่นราชามาตย์ ๑๗
เมกุฎิ ภิกษุ ได้รับเชิญเป็นเจ้านครเชียงใหม่ ๗๔
เมจุนวุ่น นายกองพะม่า ๕๔
เมธังกร พระครู เลื่อนเป็นพระศรีสมโพธิ ๒๔

เมน นักอง ธิดาสมเด็จพระนารายน์ราชามหาอุป
โยราช ๓๑, ถึงพิราลัย ๓๘

เมมราโบ นายกองพะม่า ๙๔

เม้ย แม่น้ำ ถึงแม่น้ำกลีบ ๑๙๖

เมรุ ถวายเพลิงพระบรมอัฐิ สมเด็จพระชนกาธิ
บดี ๒๒๒๒

เมาะตะมะ เมือง ๙๔, ๙๖, ๑๐๖, ๑๙๕, ระยะทาง
ไปเมืองหงสาวดี, ระยะทางเดินถึงเมือง
ยางเงิน ๑๙๕

เมียนเมวุ่น แม่ทัพพะม่า ๙๔, ๑๓๓

เมียนวุน แม่ทัพพะม่า ๙๔, ๑๓๓

เมือง นาย ตำรวจในกรมหลวงเทพหริรักษ์ ๑๒๘
พระยากลาโหม ๒๙๑
หลวง เป็นพระวิไชย ๑๘
สังกัดในกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย
กรมท่า ๑๙

แม่กษัตริย์ ตำบล ๑๓๔

แมงจันจา เจ้าเมืองทวาย ๑๔๗, ขอเป็นข้าไทย ๑๙๕

แมคุงหวุ่น แม่ทัพหน้าของพระเจ้าปะดุง ยกไปตีเมือง
ยะไข่ ๕๗

แม่ละเมา ด่าน ๑๑๔, ถึงแม่น้ำเม้ย ๑๔๖
โมกองจอพวา นายกองพะม่า ๔๕
โมมิกจอพวา นายกองพะม่า ๔๕
โมเยียงจอพวา นายกองพะม่า ๔๕

ย

ยกระบัตร ขุน เป็นพระยารักษ์มณเฑียร ๑๗
ยมราช เจ้าพระยา ชื่อทองสุก เป็นบุตร์พระยากลาโหมราชเสนา ๑๗๖
พระยา เดิมเป็นหลวงอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ๑๓, ชื่อควร ขุนนางเขมร ๒๗, ชื่อแบน ข้าเก่าของสมเด็จพระรามราชา ๓๔, ถูกจำคุกณกรุงธนบุรี แต่สมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึกช่วยบำรุง ๓๕, ฆ่าสมเด็จพ้าทะละหะมู และพระยาจักรีเปียง ๓๗, ยกตัวขึ้นเป็นผู้ว่าที่พ้าทะละหะ ๓๘, โปรดตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ๓๘, ชื่อกัน รักษาเมืองเสียมราฐ ๖๑, ๘๘,

แม่ทัพ ยกทัพไปตั้งรับพะม่าที่เมืองราชบุรี ๗๕, เป็นโทษ เพราะประมาทในการศึก ๑๐๗, เลื่อนจากอุไทยธรรม ๑๑๖, ถูกกอดแล้วโปรดให้เป็นพระยามหาธิราช ๑๑๖, ๑๔๗, โปรดให้ยกทัพออกไปช่วยรักษาเมืองทะวาย ๑๔๐, แตกทัพทะวาย ๒๐๒ ไปรบขับไล่พะม่าเชียงใหม่ ๒๕๒, ๒๖๔, เดิมเป็นหลวงอินทราธิบดี ๓๒๐

ยอง พระยา ช่วยรบพะม่า ๑๔๐
เมือง ขอเป็นข้าไทย ๓๘๓

ยอดคำ พระนาง มเหษีของพระเจ้านครหลวงพระบาง พระชนนีของเจ้าไชยเสรษฐ์ผู้ครองนครเชียงใหม่ ๗๓

ยอนจูวุ่น นายกองพะม่า ๘๕

ยอยแหลกยาเยข้อง นายกองพะม่า ๘๔

ยะไข่ เมือง อีกนามหนึ่งเรียกว่าธัญญวดี เสียแก่พระเจ้าปะดุง ๕๗

ยะไข่โบ นายกองพะม่า ๘๔

ยักจอกโบ นายกองพะม่า ๘๔

ยางเงิน เมือง ระยะทางเดินถึงเมืองสะเทิม ๑๘๕

ยานจุวุ่น นายกองพะม่า ๘๔

ยาบา อง บุตรคนที่ ๑ ขององคางเวือง ๔๖

ยาลอง นามแผ่นดินญวน ๒๕๑

ยิริง เมือง เจ้าพระยาพลเทพ บุนนาค บ้าน
แม่ลา ยกทัพไปปราบ ๓๐๒

ยี่ขัน บาง ๒๖๘

ยี่วุ่น นายทัพพะม่า ๑๑๗, แม่ทัพเรือพะม่า ๘๓

ยุคนธร ป้อม ๒๖๗

เยกีวุ่น นายกองพะม่า ๘๕

เยสิดอง ปลัดทัพพะม่า ๒๕๕

เยข่องเดชะ แม่ทัพของพระเจ้าปะดุง ยกไปตีเมืองยะไข่
๕๗

เยจอนระทา นายกองพะม่า ๘๕

เยจอสมุท แม่ทัพของพระเจ้าปะดุง ยกไปตีเมืองยะไข่
๕๗

เยจออากา แม่ทัพของพระเจ้าปะดง ยกไปตีเมืองยะไข่
๕๗

เยเลวุ่น นายกองพะม่า ๘๔

ร

รถ นัก มารดานักองอิ่มและนักองด้วง ๒๒๖

รองเมือง พระ ๑๕๓

รอมกรุง คลอง ขุดในจุลศักราช ๑๑๔๕ ปี ๖๓

ระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ ปี ๒๔๑, ๒๔๔

นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ ปี ๓๐

เอกศก จุลศักราช ๑๑๕๐ ปี ๒๓๔

ระฆัง วัด มีอยู่กำปั่นอยู่ข้างๆ ๑๒, เดิมชื่อวัด บางว้าใหญ่ ๓๐๗

ระนอง เมือง ๑๑๗

ระยอง พระ ออกตระเวนสลัด พบองเชียงสือที่ เกาะกระบือ ช่วยเกลี่ยกล่อมให้เข้ามา กรุงเทพฯ ๔๐, ๕๓

เมือง สังกัดกรมท่า ๑๕, ๑๔๐

ระวาลักวุ่น นายกองพะม่า ๘๕

ระแหง บ้าน ๑๑๒, ระยะทางเดินถึงด่านแม่ละเมา ๑๕๖

รักษ์นารายน์ ขุน ๘๔

รักษ์มณเฑียร พระยา เดิมเป็นขุนยกระบัตร ๑๗

รัตนพิมพวงศ์ เรื่อง ตำนานพระแก้วมรกต ๗๐
รัตนมุนี พระ ชื่อแก้ว ถูกสึก โปรดให้เป็นพระ
อาลักษณ์ ๒๑
รัตนากาศ พระยา ๒๘๘
รัตนาพิพิธ เจ้าพระยา ชื่นสน เดิมเป็นพระอักขรสุนทร
๑๓, สมุหนายก ๘๗, ไปรบพะม่าที่
เมืองกาญจนบุรี ๙๗, ๑๓๕, ๑๔๗,
แตกทัพทะวาย ๒๐๒, ๒๒๕, ๒๖๔,
สน ข้าหลวงเดิม ๓๑๗,
ราชโกศา พระยา ๙๔
ราชเดชะ พระยา ชื่อมู ขุนนางเขมร ๒๗
ราชธาดา ขุน ๙๔
ราชนาคา หลวง อุปทูตไปเมืองญวน ๒๖๓
ราชนิกูล พระยา เดิมเป็นขุนไชยเสนี ข้าหลวงเดิม
๑๔, เป็นพระยามหาอำมาตย์ ๑๔, ๑๗๔
หลวง เดิมเป็นหมื่นไชยเสนี ๑๗
ราชบัณฑิตย์ เข้าในการสังคายนา ๓๒ คน ๑๖๗, ศรรม
การชำระกฎหมาย ๒๘๑
ราชบุรณะ วัด เดิมชื่อวัดเลียบ ๒๘๐, ๓๐๗
ราชบุรี เจ้าพระยา ๒๐๓

พระยา เป็นเจ้าพระยาราชบุรี ๑๘, ถวายช้างเนียม ๗๗
เมือง โปรดให้เขมรเชลยไปตั้งภูมิลำเนาในปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๓๓ ปี ๒๗, ๓๓ ๕๔, ๕๗, ๑๐๖, ครัวเชียงแสนอาศัยอยู่ ๒๗๕
ราชประวัติ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๓๑๓
ราชประสิทธิ์ พระ ชื่อกุน เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ ภายหลังได้เป็นสมุหนายก ๑๗
ราชพินิจจัย พระ กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
ราชมนตรี พระ ล่ามญวน ๔๑
ราชมุนี หลวง ๘๔
ราชรองเมือง พระ ชื่อสา เสมียน ๑๗
ราชวงศ์ ประดิษฐาน ๑๐
ราชวงศา หลวง เดิมเป็นหมื่นสนิท ๑๗, ๘๔
ราชวังเมือง พระยา เดิมเป็นพระยาอินทรอรรคราช ๑๕
ราชวังสัน พระยา เดิมเป็นพระยาชลบุรี ๒๘๕
ราชสงคราม พระยา เดิมเป็นหลวงกลาง ๑๖, ชื่อเบ้า เลื่อนเป็นพระยาเพ็ชรพิไชย ๑๑๖, แม่

กองสร้างมณฑปพระพุทธบาท ๑๓๗,
๒๓๒
ราชสีห์ รูป ๙๒
ราชสุภาวดี พระยา เดิมเป็นพันพุฒอนุราช ๑๕
ราชาคณะ ตำแหน่งพระ ๒๑
ราชาจอมหงษ์ เจ้าเมืองสาก ๒๕๒
ราชานุกิจ ๓๐๙
ราชานุวงศ์ พระ หม่อมทองคำ ๑๓
ราชาบาล จมื่น ชื่อกระต่าย ๒๐๓
หมื่น ชื่อส้ม ๑๗
ราชาพิมล พระ ๑๙๓
ราชาภิเษก ครั้งที่ ๒ ๙๐
ราชามาตย์ หมื่น ชื่อมูล ๑๗
ราชาเศรษฐี พระยา ย้ายบ้าน เพราะต้องพระราชประสงค์
เนื้อที่สร้างพระราชวัง ๙, เดิมเป็น
พระยาพิพิธ ๒๗, ออกไปรักษาเมือง
บนทายมาศ ๕๔, ๖๖, ๑๔๔, ราชทูต
ญวน ๒๘๖
ราม หลวง เป็นพระกำแหง ๑๗
รามกำแหง พระยา เดิมเป็นหลวงภักดีภูธร ๑๖, ปลัด

ทัพกองโจร ๑๐๐
รามณรงค์ พระเจ้าขุน พระบิดาของเจ้าขุนเณร ๑๐๑
รามราชา สมเด็จพระ เกณฑ์เขมรช่วยกองทัพไทย ๓๑, ถูกพวกขบถจับสำเร็จโทษ ๓๓ พระ นักองโนน เข้ามาพึ่งในกรุงธนบุรี ๒๕, ตั้งอยู่เมืองกำปอด ๒๗, สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้เป็นสมเด็จพระรามราชาธิราชบรมบพิตร ๓๐
รามลักษณ์ เจ้า ๑๙
รามัญ ๑๕, พระราชาคณะ ๒๔
รามาธิบดี สมเด็จพระ ๒๑๙
รายได้ของแผ่นดิน ๓๐๖
รำ เมือง ๒๙๓
เรือ ทัพ ๓๑
เรือแข่ง โปรดให้เลิกแข่งเรือหลวง ๒๒๔
เรือง มหา ข้าหลวงเดิม วัดบางว้าใหญ่ เป็นพระเทพมุนี ๒๓ หม่อม ชาวชลบุรี เป็นเจ้าราชนิกูล ชื่อเจ้าบำเรอภูธร ภายหลังได้ทรงกรม เป็นกรมขุนสุนทรภูเบศร์ ๒๐

ฤ

ฤษีดัดตน ๒๓๗

ล

ลอกาชุงถ่อวุ่น นายกองพะม่า ๕๔
ลองเยื่อง เจ้า เดิมชื่อองดาม ครองเมืองเว้ ๔๕
องๆ ๑๗๙, บิดาองกันถิน ๒๐๕
ล่องไห้ ๖๗
ละไมว่น ขนนางพะม่า ๕๔
ละว้าเอม เกาะ ๖๐
ละโว้ เมือง พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ ๗๐
ลักษมี เทวรูป ๙๓
สังกาทวีป เมือง พระแก้วมรกตเคยประดิษฐานอยู่ ๗๐
ลัดต้นโพธิ์ โปรดให้ทำป้อม ๑๓๒
ลัดเบา องๆ แม่ทัพญวนเมืองตังเกี๋ย ยกทัพไปตี เมืองเว้ ๔๕
ลันชังโบ ขุนนางพะม่า ๕๔
ลับแล เขมร บ้านไกเตา ๕๐

ลา เจ้าพ้า เป็นกรมหลวงจักรเจษฎา ๑๐
ลาดหญ้า ตำบล เหนือเมืองกาญจนบุรี ๙๘, ๑๐๖
ลานน เมือง ๓๐๒
ล่า เมือง ๒๙๔
ล่าน้ำ เมือง คือเมืองแง่อาน ๒๓๓
ล่าย พระยาโกษา ยกทัพไปปราบเขมร ในปีฉลู จุลศักราช ๑๑๓๑ ปี ๒๖
ล้านช้าง เมือง เสียแก่กองทัพไทย ๓๒, โปรดให้เจ้านันทเสนขึ้นไปครอง ๓๙, เจ้านันทเสนเป็นโทษ โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าอินทร์ขึ้นไปครอง ๒๑๔, โปรดให้ยกทัพไปรักษาทางระแหง ๒๓๒, โปรดให้เจ้าอนุเป็นผู้ครอง ๒๗๙
ลำดวน พระองค์เจ้า ไปรบขับไล่พะม่าที่เมืองเชียงใหม่ ๒๑๖, วัง ๒๖๙, ต้องหาว่าคิดการกบฏ ๒๗๐
ลำปาง เมือง พระแก้วมรกตเคยประดิษฐานอยู่ ๗๑, ๑๑๐, ๑๑๔
ลำพูน เมือง ๑๔๒, ๒๕๕
ลำภู บาง ๖๓

ลิทัย พระเจ้า ๒๑๗
ลี้ เมือง ๒๕๓
ลือ เมือง ๒๘๕
ลุยตองเวระจอแทง นายกองพะม่า ๑๓๕
ลุยลั่นจองโบ นายกองพะม่า ๕๕
ลูกไม้ ปืน ครั้งกรุงธนบุรี ๑๐๒
ลูถูเทือง อง ราชทูตญวน ๒๔๔
เลโบ อง ๒๘๗
เลเลย คนญวนสามัญ อยู่บ้านลำเซิน ได้เป็นเจ้าแผ่นดินญวน ๔๒
เล็ก พ่อค้าจีนในเมืองไซ่ง่อน ๕๓
เล็บครบ ช้าง ขึ้นระวางชื่อพระบรมนัขมณี ๒๘๒
เลียบ วัด ๒๓, เปลี่ยนนามเป็นวัดราชบุรณะ ๒๘๐
เลียวทาง แม่ทัพจีน ยกมาตีเมืองตังเกี๋ยแตก ๔๒
แลกรุยกีมู นายกองพะม่า ๕๕
แลจาลอพวา นายกองพะม่า ๕๔
แลแซวุ่น นายกองพะม่า ๕๕
โลกทีป ขุน เป็นพระโหราธิบดี ๑๕ หลวง ๘๔, ๒๕๖

โลกนารถ พระพุทธปฏิมา ๒๓๙
โลกนาย เมือง ๑๕๕

ฦๅ

ฦๅราชสุริยวงศ์ พระ หม่อมต้วง ๑๒

ว

วงก์ เขา ๕๕
วงศ์ขัตติยา พระองค์เจ้า ๒๖๕
วรขันทร์ ท้าว ๙๕
วรชุน พระยา ชื่อหลง ขบถต่อสมเด็จพระราม
ราชา ๓๓, ยกทัพไปตีเมืองพนมเพ็ญ
๓๙
วอก โทศก จุลศักราช ๑๑๖๒ ปี ๒๓๕
สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ ปี ๑๖๙
อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๙ ปี ๓๐, ๓๙
วัง พระยา ชื่อปก เดิมเป็นพระยาศรีธิกรณ์
๓๔, ๒๓๕

หลวง เป็นพระจันทราทิตย์ ๑๗

วังปอ ด่าน ๑๔๗

วังสอด พระยา ๒๒๑

วังหน้า โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ๑๐ (ดูคำว่า บวร และ หน้า)

วันรัต พระ ชื่อทองอยู่ ถูกสึก และรับพระราชอาชญาเฆี่ยน แล้วโปรดให้เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์ ๒๑, ชื่อชื่น วัดหงษ์ ๒๒, แม่กองชำระพระวินัยปิฎก ๑๖๘, ชื่อสุข โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ๒๑๒

สมเด็จพระ ๒๔๒, ๒๖๙

วางตน อง เป็นบุตรขององค์กมู ๔๖

วาน เมือง ระยะทางเดินถึงเมืองดัดคล้า ๑๔๕

วามะนาว คลอง ๖๖

วิจิตรอักษร ขุน กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑

วิชเยนทร์ ป้อม รื้อออก ๖๓

วิชิตณรงค์ พระยา เดิมเป็นหลวงสัจจา ๑๖, ๖๒, ยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อน ๖๖

วิชิตภักดี พระยา ชื่อบุญจัน ๑๗
วิเชียร พระ เป็นพระยาสุโขทัย ๑๘
วิเชียรปราการ พระยา ถึงแก่กรรมที่เมืองสวรรคโลก ๑๑๑
วิเชียรอักษร ขุน กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
วิไชย พระ เดิมเป็นหลวงเมือง ๑๘
วินัยรักขิต พระ แปลงนามมาจากอุปาฬี, ชื่อมหามิเปรียญเอก วัดเลียบ ๒๓
วิบูลยราช พระ ชื่อซู ทรยศต่อสมเด็จพระรามราชาธิราช ๓๐
พระยา ๓๓, เป็นพระยากลาโหม ๓๔, ตั้งตัวเป็นสมเด็จเจ้าพระยา, ชื่อปา เป็นพระยากลาโหม ๓๖
วิเศษ ขุน เป็นพระไชยนาท ๑๘
หมื่น เป็นพระกาญจนบุรี ๑๘
วิเศษไชยศรี ประตู ๑๒๕
วิหลั่น เสมา ๒๖๗
วุ่นทอก ทะวาย ยุชาวเมืองให้ขัดแข็งต่อไทย ๒๐๒
เว้ เมือง เกิดจลาจล ในจุลศักราช ๑๑๓๔ ปี ๒๘, รบกับเมืองตังเกี๋ย, จัวเตียนเป็นผู้สร้าง ๔๕, ๒๕๑

เวียง ชาว ๓๒
เวียงจันทน์ เมือง ๓๑, ๖๔, เจ้าไชยเสรษฐาธิราชเป็นผู้สร้าง ๗๔, รบกับญวนไกเซิน ๑๗๘, ตีเมืองหลวงพระบาง ๑๘๓, ๒๕๒, ได้ครัวเมืองเชียงแสน ๒๗๔, ถวายช้างเล็บครบ ๒๘๒
เวียดนาม เจ้า ให้องเบาฮอนำทหารญวน มาพิทักษ์สมเด็จพระนารายน์ราชา ๒๘
พระเจ้า ถวายราชบรรณาการสนองพระคุณ ๒๕๘, รับสิ่งของเครื่องสำหรับกษัตริย์ซึ่งพระราชทานส่งไปแต่กรุงเทพ ฯ ๒๖๓, มีราชสาส์นกราบทูล เตือนให้ทรงตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ๒๗๖, มีราชสาส์นถวายบรรณาการ ๒๘๖, มีพระราชสาส์นทรงยินดีในการอุปราชาภิเศก ๒๘๙ (ดูคำว่า เชียงสือ และ อนัมก๊ก)
เวียนกราย คนญวนสามัญ ได้เป็นมหาอุปราชประเทศญวน ๔๒
เวียนถึงอกทง โกเงินบุตรองเชียงซุน ๒๘๖
แวงยิงเดชะ นายกองพะม่า ๙๓

แว่น คุณ พระสนมเอก ๓๐๖
ไวยวรนาถ จมื่น เดิมเป็นหมื่นศรีเสนา ๑๗, ๓๖๐

ศ

ศรี พระ วัดสมอราย เป็นที่พระปัญญาวิสาล
เถร ๒๓
สมเด็จพระสังฆราช ๒๑๒
หมื่น ๒๙๕
ศรีไกรลาส พระ เป็นพระยาพัทลุง ๑๙๑
พระยา ชื่ออยู่ เป็นช่างทอง ๑๖
ศรีธรรมาธิราช เจ้าพระยา เดิมเป็นพระยาตักโตโหร ๑๔
พระยา ชื่อ บุญรอด ธรรมาธิกรณ์ ๑๑๖,
๒๔๕, ๓๐๔, ๓๑๒
ศรีธิกรณ์ พระยา ชื่อปก พี่เลี้ยงของนักองเอง เป็น
พระยาวัง ๓๔
ศรีพิพัฒน์ พระยา ชื่อกุน เดิมเป็นพระราชประสิทธิ์
ภายหลังได้เป็นสมุหนายก ๑๗
ศรีภักดี ขุน เป็นพระอินทรบุรี ๑๘
ศรีรัตนศาสดาราม วัด ฉลองพระมณฑป ๒๓๐

ศรีโวหาร ขุน กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
ศรีศากยมุนี พระพุทธปฏิมา เชิญมาจากวิหารหลวงวัด
มหาธาตุเมืองสุโขทัย ๓๐๑
ศรีสงคราม พระ เป็นพระพรหมบุรินทร์ ๑๙
ศรีสมโพธิ พระ เดิมเป็นพระครูเมธังกร ๒๔
ศรีสมรรถไชย เรือพระที่นั่ง ๓๐๕
ศรีสรรักษ์ จมื่น ชื่อทองดี ภายหลังได้เลื่อนเป็นที่
ธรรมาธิกรณ์ ๑๗
ศรีสรรเพ็ชญ์ พระพุทธปฏิมา ๒๓๖
วัด เดิมชื่อวัดนิพพานาราม ๑๖๗, ๒๒๑,
๒๔๓, เกิดเพลิงไหม้ ๒๔๘, เปลี่ยน
นามเป็นวัดมหาธาตุวรวิหาร ๒๖๙
ศรีสวัสดิ์ เมือง ชายด่านสืบข่าวศึกพะม่า ๑๓๔
ศรีสัตนาคนหุต กรุง เจ้านันทเสนเป็นโทษ โปรดเกล้า ฯ
ให้เจ้าอินทร์ขึ้นไปครอง ๒๑๔, รบกับ
ญวนไกเซิน ๑๗๘, เจ้าอินทร์พิราลัย
โปรดให้เจ้าอนุเป็นผู้ครอง ๒๗๕
เจ้า เป็นไอยกาของเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี
๒๗๕
ศรีสุดารักษ์ กรมพระ พระพี่นางองค์น้อย ๑๐, พระ

๕๐
โอรสธิดา ๑๑, สิ้นพระชนม์ ๒๓๒,
๒๕๗
ศรีสุนทร กรมขุน เจ้าฟ้าพิกุลทอง ๒๕๗
ทาว น้องหญิงของทาวเทพสตรี ๑๒๖
เมือง ๓๑
ศรีสุนทรากษรวิจิตร พระครู เดิมเป็นพระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี
๒๓
ศรีสุนทรเทพ กรมขุน ๑๒, สิ้นพระชนม์ เลื่อนพระ
อัฏฐเป็นกรมหลวง ๓๐๒
ศรีสุริยพาห พระยา เดิมเป็นหมื่นชำนิ ๑๗
ศรีเสนา ขุน ท่องสื่อไปเมืองญวน ๒๖๓
หมื่น เป็นจมื่นไวยวรนาถ ๑๗
ศรีอยุธยา เมือง พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ ๗๐
ศรีอรรคราช พระยา รับใช้พระยาวิบูลยราช ซู ไปลอบ
ฆ่าพระมหาอุปราชเขมร ๓๐
ศักดิพลเสพย์ กรมหมื่น พระองค์เจ้าอรุโณทัย ๒๕๗
ศาลเจ้า ๔๒
ศาลาลอย บ้าน ๒๔๕
ศาลาสี่หน้า วัด เปลี่ยนชื่อว่าวัดคูหาสวรรค์ ๓๐๔
ศิงขร ๑๕๔

ศิวโมกข์พิมาน พระที่นั่ง ๒๖๕
ศีวาจารย์ หลวง ๘๔
ศึกพะม่า ๙๘, ครั้งที่ ๓ ๒๑๖
ศุข สมเด็จพระสังฆราช ๒๑๒
เศวตคชรัตน์ ขุน ๒๔๗

ส

สกลิก แม่น้ำ ระยะทางเดินถึงเมืองสมิ ๑๙๕
สงขลา เจ้าพระยา ๓๐๒
พระยา มีความผิด ๗๙, เดิมเป็นหลวงสุวรรณคีรี ๑๒๖
เมือง บักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙, ๗๙, ๑๑๙
สงวน นักอง โอรสสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี ๒๒๖, มาเผ้าทูลละอองณกรุงเทพ ฯ ๒๕๘, เกศากนต ๒๙๑
สด พระยาธรรมาธิกรณ์ ๓๒๑
หม่อม ทนาย ข้าหลวงเดิม เป็นพระยามณเฑียรบาล ภายหลังได้เป็นที่เจ้าพระ

ยาธรรมา ๒๐

สน พระอักขรสุนทร เป็นเจ้าพระยารัตนาพิพิธ
สมุหนายก ๑๓, พระยาพิพัฒน์โกษา
ได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ๑๔, เจ้า
พระยาพระคลัง ๓๑๙

สนามกระบือ ๖๕

สนามเพลาะ ๒๕๓

สนิท หมื่น เป็นพระมหามนตรี ๑๗, เป็นหลวง
ราชวงศา ๑๗

สนิทเสนหา ขุน ๑๗๘

สมเด็จเจ้าพระยา มหาสมบัติ ครั้งกรุงเก่า ๑๒
วังหน้า เดิมเป็นพระยาพลเทพ ๒๐
ซู ชวนพระยายมราช (แบน) ไปคิดอ่านเอา
เขมรมาขึ้นไทย ๓๗
มหากระษัตริย์ศึก ๓๑๖

สมบัติบิบาล พระ ช่อทองกอง ๑๗

สมบัติบาล พระยา ๑๔๙

สมบุกสมบูรณ์ เมือง ๓๑, ๓๖

สมโภช วัด ๖๑

สมโภชพระนคร ๙๐

สมอแครง วัด ๒๖๔
สมอราย วัด ๒๓, ๓๔, ๑๕๘, ๒๑๓
สมิ เมือง ๔๖, ๑๓๓, ระยะทางเรือถึงเมือง
เมาะตะมะ ๑๔๕
สมิถ่อ ปากน้ำ ๕๓
สมุทรต่างภาษา ขุน ๑๗๘
สมุทรปราการ เมือง สังกัดกรมท่า ๑๔, ๔๑
สมุทรสงคราม พระยา ชื่อแสง ภายหลังได้เป็นสมุหพระ
กลาโหม ๑๘
เมือง เดิมสังกัดกรมมหาดไทย แบ่งไป
สังกัดกรมท่า ๑๔
สมุหนายก ๑๓, ๑๗
สมุหพระกลาโหม ๑๓, ๑๖, ๑๘
สมุหพิมาน จมื่น ชื่อแสง ๒๐๓
สรรค์ พระยา ขบถต่อกรุงธนบุรี ๓๖
สรรคบุรี พระยา เดิมเป็นหลวงชะนะ ๑๕
สรรเพ็ชญ์ปราสาท พระที่นั่ง ๖๘, ๑๗๔
สรวิชิต หลวง ชื่อหน เป็นพระยาพิพัฒน์โกษา
ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ๑๔
สระเกศ วัด เดิมชื่อวัดสระแก ๖๔, ๒๔๑

สระแก วัด พระราชทานนามใหม่ว่าวัดสระเกศ ๖๔
สระบุรี พระยา ตื่นนกกระทุง ๑๑๒
เมือง ๓๒, ๓๓, ๒๔๕, ครัวเชียงแสน
อาศัยอยู่ ๒๗๕
สระสนาน แห่ ๓๐๕
สลัก กรมช่าง ๑๒๘
วัด ๒๓, ปฏิสังขรณ์แล้วเปลี่ยนนามว่า
นิพพานาราม ๗๕
สวนมังคุด ที่ตั้งวังกรมหลวงนรินทรรณเรศ ๑๑
สวนลิ้นจี่ ที่ตั้งวังหลัง ๑๑
สวรรคโลก พระ เดิมเป็นขุนด่าน ๑๘
พระยา อพยพหนีทัพพะม่าเข้าป่า ๑๑๑
เมือง ๕๕, ๑๑๑
สวัสดิกุญชร หมื่น ๒๔๗
สวัสดิชิงไชย เรือพระที่นั่ง ๕๘
สหัสสธารา ท่อน้ำ ๘๐
ส้ม นาย เป็นหมื่นราชาบาล ๑๗
ส้มเกลี้ยง วัด ๒๖๕
สะดุแมงกอง บิดาแมงจันจา ๑๘๕
สะแดก เมือง ขึ้นเมืองไซ่ง่อน ๖๒

สะโดะมหาสิริยะ เจ้าเมืองตองอู ๙๕, ๑๑๐
สะโตง เมือง ๓๕
สะเทิม เมือง ระยะทางเดินถึงเมืองวาน ๑๙๕
สะพานช้าง พระพิมลธรรมถวายพระพรทัดทานว่าไม่ควรสร้าง ๖๕
สะเลจอ ขุนนางพะม่า ๙๔
สักระวา ที่ประชุมเล่นในคลองมหานาค ๖๔
สังขะลา แม่น้ำ ระยะทางเดินถึงด่านพระเจดีย์สามองค์ ๑๙๕
สังคายนา เมื่อจุลศักราช ๑๑๕๐ ปี ๑๖๐
สังคีติยวงศ์ ๑๖๒
สัง นาย เป็นพระยาเทพสุดาวดี เจ้ากรม ๑๙
สังฆการีขวา กรม ๒๓
สังฆราช พระ นามเดิมว่าชื่น อยู่วัดหงษ์ ถูกลดสมณศักดิ์ลงเป็นที่พระวันรัต ๒๒, เขมร ๒๙ สมเด็จพระ ชื่อศรี ครั้งกรุงธนบุรีเป็นโทษ แต่โปรดสถาปนาขึ้นใหม่ ๒๑, ๒๔, สิ้นพระชนม์ โปรดให้สถาปนาพระวันรัต ศุข ขึ้นแทน ๒๑๒

สัจจา หลวง เป็นพระยาวิชิตณรงค์ ๑๖
สัตตบริภัณฑ์ เขา ภาพเขียน ๒๔๐
สาครบุรี เมือง สังกัดกรมท่า ๑๕
สาก เมือง ๒๕๒
สา นาย เสมียน เป็นพระราชรองเมือง ๑๗
สามโคก เมือง ๒๔
สามปลื้ม คลองวัด ๘, ๖๓, เกิดเพลิงไหม้ ๒๓๔
สามเพ็ง วัด มีคลองข้างวัด ย้ายพวกจีนจากที่สร้างพระบรมมหาราชวังมาอยู่ ๘, เกิดเพลิงไหม้ ๒๓๔, ๒๖๕
สามสบ ตำบล ๕๕, ๑๐๕, ๑๓๓, ระยะทางเดินถึงแม่น้ำสังขละ ๓๕๕
สารซับมัน ประตู ๒๖๗
สารประเสริฐ ขุน กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
สาระจอซู นายกองพะม่า ๕๕
สารีริกธาตุ ของพระพุทธเจ้า ที่บรรจุในองค์พระแก้วมรกต ๗๐
สำภาท้ายรถ เรือพระที่นั่ง ๑๐๕
เสือ คุณ ๓๐๖
เสนหาภูธร พระยา ๒๐๑, ว่าที่กลาโหม ไปรบพะม่าที่

เชียงใหม่ ๒๕๒

เสน่หาภูธร พระยา ชื่อทองอิน ข้าหลวงเดิมเมืองพิษณุโลก ๒๐

เสน่ห์ นาย มหาดเล็ก ตรีทูตไปเมืองญวน ๒๖๓, มหาดเล็ก ๒๘๕

เสนานนท์ พระ ๑๔๘

พระยา ปลัดทัพกองโจร ๑๐๐

เสนานุรักษ์ กรมขุน ตั้งพระราชโอรสที่สามเป็น ๑๒, ทรงผนวช ๒๑๒, เลื่อนเป็นกรมหลวง ๒๗๓

เสนาภิมุข พระ ชื่อทองสุข ๑๗

เสนาบดี ในรัชกาลที่ ๑ ๓๑๗

เสนีเทพ กรมหมื่น พระองค์เจ้าอสนี ๒๘๗

เสนีบริรักษ์ กรมหมื่น พระองค์เจ้าแตง ๒๘๘

เสมาวิหลั่น ๒๖๗

สุโขทัย พระยา เดิมเป็นพระวิเชียร ๑๘, อพยพหนีทัพพะม่าเข้าบ้า ๑๑๑

เมือง ๘๕, ๓๐๑

สุด นาย เป็นหมื่นทิพยรักษา ๑๗

สุดใจ นาย เป็นพระพิเรนทรเทพ ๑๗

สุทไธสวรรย์ พระที่นั่ง ๒๘๒
สุนทรภูเบศร์ กรมขุน พระนามเดิมว่า เรือง ชาวเมืองชลบุรี ๒๐, เป็นแม่ทัพรบขับไล่พะม่าที่เชียงใหม่ ๒๕๒, วัง ๒๖๙
สุนทรโวหาร ขุน กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑
สุพันธวงศ์ เจ้าฟ้า เปลี่ยนพระนามว่าเจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ ๒๕๗
สุโภ พระยา ผู้รั้งเมืองลานช้าง ถูกเจ้าบุญสารฆ่าตาย ๓๕
สุเมธน้อย พระ ราชาคณะฝ่ายรามัญ ๒๔
สุเมรุ พระ ป้อม ๒๖๗
สุเมรุราช เขา ภาพเขียน ๒๔๐
สุรสีห์พิษณวาธิราช เจ้าพระยา ยกทัพไปปราบเมืองตามลำแม่น้ำโขง ๓๑, ยกทัพไปเขมร ๓๕
สุรเสนา พระยา ๑๔๘
สุระ หลวง เป็นพระยาสีหราชเดโชไชย ๑๕
สริงมะนี ทตพะม่าไปเมืองตังเกี๋ย ๒๕๒
สุรินทรจอข้อง นายกองพะม่า ๕๓
สุริยวงศา พระยา ๒๘๘
สุริยอภัย พระยา เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์-

เทเวศร์ ๑๑, ๑๕
สุริยามรินทร์ พระที่นั่ง ๑๗๔
สุลต่าน เจ้าเมืองตานี ขัดแข็งกรุงเทพ ฯ ๑๒๓
สุวรรณคีรี วัด เดิมชื่อวัดดงเหล็ก ๒๖๕
หลวง ๑๒๑, เป็นพระยาสงขลา ๑๒๗
สุวรรณดาราราม วัด ๒๖๕
สีชัง เกาะ ๑๒๘
สีประหลาด ช้างพัง ๒๑๕
สีหราชเดโช พระยา กองโจรคอยตีตัดลำเลียงพะม่าแต่
ย่อท้อต่อข้าศึก ๑๐๐, ๑๕๓
สีหราชเดโชไชย พระยา เดิมเป็นหลวงสุระ ๑๕
สีหแยจอข้อง นายกองพะม่า ๘๓
สิงห์ รูปหล่อสัมฤทธิ์ ๑๗๑
สิงหดอ พระ อยู่เหนือเมืองอังวะ ระยะทางเดิน ๕
คืน ๕๕
สิทธิไชย หลวง ๘๔
สิทธิรักษ์ ขุน เป็นหลวงเทพสมบัติ ๑๗
สิทธิสงคราม หลวง เป็นพระยาปราจีณบุรี ๑๘
สิทธิไสม หมื่น ๑๘๔
สิบจอพะวา นายกองพะม่า ๘๕

สิบสองปันนา เมือง ๒๘๕
สิริราช พระเจ้า ณนครเชียงใหม่ ๒๑๕
สิหิงค์ พระพุทธปฏิมา เชิญลงมาจากเชียงใหม่ ๒๑๗
แสง นาย เป็นพระยาทิพโกษา ๑๕, เป็นพระยาสมุทรสงคราม ภายหลังได้เป็นสมุหพระกลาโหม ๑๘, จมื่นสมุหพิมานเป็นพระราชรินทร์ ๒๐๓
แสนท้องฟ้า พระยา ขุนนางเขมร ๒๗ ชื่อเปี่ยง ถูกเฆี่ยน ๕๐ ที ๓๒, ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓, เป็นพระยาจักรี ๓๔
แสนหวีฟ้า เจ้า ๒๘๕
โส พระยามนตรีเสน่หา ๓๒
โสกันต์เจ้าฟ้า ๓๐๓
โสทัต นักพระ เป็นพระบิดาเลี้ยงของสมเด็จพระนารายน์ราชา ๒๖
ไสยณรงค์ พระเจ้า ณกรุงสุโขทัย ๒๑๗

ห

หงษ์ นาย เสมียน ได้เป็นพระยาพิพิธไอสริย์จางวางชาวที่ ๑๕

พระยาเพ็ชรพิไชย ถึงแก่กรรม ๑๑๖

วัด ๒๒, ๒๓

หน เจ้าพระยาพระคลัง ๓๑๙

หน้า วัง สร้างข้างเหนือพระราชวังหลวง ใกล้ที่ประทับเดิม ๑๐, ตั้งข้าราชการ ๒๐, สร้างพร้อมกับวังหลวง ๖๕ ทรงผนวช ๒๒๐, เกิดเหตุบาดหมางกับวังหลวง ๒๒๔ (ดูคำว่า บวร)

หมัน อง เป็นบุตรคนที่ ๓ ขององคางเวือง ๔๖

หมูล่า นาย เป็นพระยาราชวงศ์นครลำปาง ๑๔๒

หลง พระยาวรชุน ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา

หลวง เมือง ๒๘๓

วัง ตั้งข้าราชการ ๑๓, สร้างในจุลศักราช ๑๑๔๕ ปี ๖๕, เกิดเหตุบาดหมางกับวังหน้า ๒๒๔

หลวงนายฤทธิ เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณเรศร์ ๑๑
หลวงนายสิทธิ์ ตั้งตัวเป็นเจ้านคร ๗๙
หลวงพระบาง เมือง ยกไปตีเมืองทันต์ เมืองม่อย ๓๒, เดิมชื่อเมืองเซ่า ๗๓, ถูกทัพเวียงจันท์ยกมาตี ๑๙๓, บอกข่าวศึกพะม่า ๒๓๑
หลวงศักดิ์ นายเวรมหาดเล็ก บุตรพระยาพัทลุงเก่า เป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง ๑๙๒
หลอด คลอง ขุดในจุลศักราช ๑๑๔๕ ปี ๖๔
หล่อปืนใหญ่ ๑๒๕
หลัง วัง เดิมเรียกว่าสวนลิ้นจี่ ๑๑, ยกทัพไปเชียงใหม่ ๒๕๖, ทิวงคต ๒๙๐, พระราชทานเพลิงพระศพ ๒๙๙
หลังสวน เมือง ปักษ์ใต้ เดิมสังกัดกรมท่า แบ่งไปสังกัดกรมพระกลาโหม ๑๙
หับ อง ๑๒๙
หัวเมือง ตั้งข้าราชการ ๑๗
ห้ามสมุทร พระพุทธปฏิมา ๙๑
หิมพานต์ ป่า ภาพเขียน ๒๔๐
หุงเมือง พระเจ้า กษัตริย์ของญวน ๔๒

โหเตื่องดึก องค์ ๑๔๔, โปรดให้ออกไปช่วยองเชียงสือ ๑๕๖
โหราธิบดี พระ เดิมเป็นขุนโลกทีป ๑๕
ไหแง ๔๖
ไหมขัติยะ บุตรราชาจอมหงษ์ ๒๕๒
ไหววรนพ ปีน ๑๒๖

ฮ

ฮวบ หม่อม เป็นพระอนรฆเทวา ๑๓
ฮาเตียนถูคำซาย พระยาราชาเศรษฐี ๒๘๖
ฮุ่น จีน พ่อค้าจันทบุรี ๑๔๓
เฮากุน องค์ ญวน ยกกองทัพมาช่วยเขมรที่ขบถต่อ สมเด็จพระรามราชา ๓๓
เฮียว องค์ เจ้ากรมช่างสลัก ๑๒๘
เฮียวฮูเวียง องค์ บุตรของจัวคาง เป็นเจ้าเมืองเว้คนที่ ๖ ไม่ยอมขึ้นเมืองตังเกี๋ย ๔๕
โฮกุน องค์ ราชทูตญวน ๒๓๐

อ

องเจ็อง คลอง ๖๗

อนัมก๊ก เจ้า องเชียงสือตั้งตัว ๑๗๗, ถวายเรือรบแต่ขอปืนและเหล็ก ๑๘๒, ชวนไทยให้รบเมืองตังเกี๋ย ๑๙๑, ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๓ ๒๐๖, ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๔ ๒๒๒, ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๕ ๒๒๘, ขอกองทัพไทยเหนือและเขมร ไปช่วยรบเมืองแง่อาน ๒๓๓, ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๖ ๒๔๔, พ้องกล่าวโทษพระยากลาโหมเขมร ๒๔๘, ยกตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินไม่ถวายราชบรรณาการ ๒๕๑ (ดูที่เวียดนาม และ เชียงสือ)

อนุ เจ้า โปรดให้ยกทัพเวียงจันท์ไปรบขับไล่พะม่าที่เชียงใหม่ ๒๕๒, โปรดให้ครองนครศรีสัตนาคนหุต ล้านช้าง ๒๗๘

อนุชิตพิทักษ์ หลวง ชื่อทองอยู่ เดิมบวชได้เป็นที่พระวันรัต ๒๑, เป็นพระยาพจนาพิมล ๖๘

อนุชิตราชา พระยา เดิมเป็นขุนจุ้ย ข้าหลวงเดิม ๑๗, ยกทัพไปปราบเขมร ๒๖, ๒๑๕

อนุรักษ์เทเวศร์ กรมหลวง ๑๙, แม่ทัพยกไปตั้งรับพะม่าที่เมืองนครสวรรค์ ๙๗, ๑๑๐, ๑๑๒ เลื่อนเป็นกรมพระ ทรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ๑๑๖

อนุรักษ์มนเทียร พระยา ๓๐๔

อนุรุธเทวา พระ หม่อมฮวบ ๑๓

อโนดาต สระ ภาพเขียน ๒๔๐

อภัย เจ้าฟ้า ๒๙๗

อภัยทต เจ้าฟ้า ๒๙๗

อภัยทัต พระองค์เจ้า เป็นกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ๒๙๗

อภัยธิเบศร์ เจ้าฟ้า เดิมทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าสุพันธวงศ์ โปรดให้เปลี่ยนพระนามอีกว่า เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ๒๙๗

อภัยภูเบศร์ เจ้าพระยา เดิมเป็นพระยายมราช ชื่อแบน ๓๙, ไปรั้งเมืองเขมร ๖๐, โปรดให้ยกทัพไปช่วยองเชียงสือ ๑๕๙, ๑๗๙, เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองและ

๑๐๖
เมืองนครเสียมราฐ ๒๑๓
อภัยรณฤทธิ พระยา เดิมเป็นขุนกลาง ๑๗, ยกทัพไป
ปราบเขมร ๒๖, ขบถ ๕๘, ๒๐๓
อภัยราชา เจ้าพระยา ปี่น เลื่อนจากเจ้าพระยามหา
เสนา ๓๒๒
อภัยสุริยา พระ เป็นกรมหลวงธิเบศรบดินทร์ ๑๑
อมระปุระ เมืองหลวง พระเจ้าปะดุงให้สร้างขึ้นที่บ้าน
ทองกา ๕๖
อมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่ง ๔๑
อมรินทราภิเษก พระที่นั่ง ๖๘, ๘๐, พ้าผ่าเกิดไฟไหม้
๑๗๒
อมรินทรามาตย์ สมเด็จพระ ๓๑๘
อยาก อง เป็นโจรชาวเมืองกุยเยิน บิดาชื่อกรุม
ฮวด ๔๖, เป็นเจ้าไกเซิน กษัตริย์ของ
ญวนเว้ ๔๔
อยู่ นาย ช่างทอง เป็นพระยาศรีไกรลาศ
๑๖, ตำรวจในกรมหลวงเทพหริรักษ์
๑๒๘
อรรคมหาเสนา เจ้าพระยา สมุหพระกลาโหม ๘๗
อรุโณทัย พระองค์เจ้า ๒๘๕, เป็นกรมหมื่นศักดิพล

เสพย์ ๒๘๗

อสนี พระองค์เจ้า เป็นกรมหมื่นเสนีเทพ ๒๘๗

อสุนี พระองค์เจ้า วัง ๒๖๘

ออกกะมาวุ่น นายกองพะม่า ๘๕

อะกีตอ นายกองพะม่า ๘๔

อะคุงวุ่น ขุนนางพะม่า ๘๔, นายกองพะม่า ๘๖

อะแซวังมู นายกองพะม่า ๘๔

อะแซหวุ่นกี้ กบฏต่อพระเจ้ามังหม่องและถูกตะแคงปะดุง จับฆ่า ๕๕

อะตนวุ่น แม่ทัพพะม่า ๒๓๑

อะตอนวุ่น นายกองพะม่า ๘๔

อะนอกกับแฝกคิดวุ่น แม่ทัพพะม่า ๘๔, ๑๐๖

อะนอกวังมู นายกองพะม่า ๘๕

อักขรสุนทร พระ ชื่อสน ข้าหลวงเดิม เป็นเจ้าพระยา รัตนาพิพิธ สมุหนายก ๑๓

อังวะ พระเจ้า ๘๖, แพ้ไทย ๑๐๖ เมือง เกิดกบฏมงหมอง ๕๕

อัฐทิศ ตั้ง ๘๓

อัตถกลิทัย พระเจ้า ๒๑๗

อัธยา หลวง กรรมการชำระกฎหมาย ๒๘๑

อัมรินทราราม วัด เดิมชื่อวัดบางว้าน้อย ๒๘๐
อัษฎาจารย์ พระครู ๘๔

อา

อากาจอแทง ขุนนางพะม่า ๘๔
อากาบันยี นายกองพะม่า ๘๔
อาทมาต กอง ๒๕๑
อาทิตยวงศา พระยา ชื่อลวด เจ้าเมืองป่าสัก ยกทัพไปช่วยเขมรที่ขบถต่อสมเด็จพระรามราชา ๓๓
อาทิตย์ พระ บ้อม ๒๖๗
อาประกามนี เจ้าเมืองเชียงแสน ๘๕, ๑๑๕, ๑๓๘
อาลักษณ์ เดิมบวชเป็นที่พระรัตนมุนี แล้วถูกสึก ๒๑, ชื่อแก้ว เป็นพระยาธรรมปโรหิต จางวางราชบัณฑิต ๖๘
อ่างทอง พระยา เดิมเป็นพระไชยบาดาล ๑๘
อามะลอกวุน นายกองพะมา ๘๔

อิ

อินแซะ มหาอุปราช ราชบุตรผู้ใหญ่ของพระเจ้าปะดุง ๕๖, ๘๖ แม่ทัพหลวงพะม่า ๑๓๓

อินแซะวุ่น อำมาตย์ ๘๖, แม่ทัพพะม่ารบเชียงใหม่ ๒๕๓

อินทร์ เจ้า น้องพระเจ้านันทเสน ลงมาอยู่กรุงเทพ ฯ ๓๘, ราชบุตรพระเจ้าล้านช้างเก่า อาสาปล้นเมืองทะวาย ๑๕๒, โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าผู้ครองนครศรีสัตนาคนหุด ๒๑๕, ถึงพิราลัย ๒๗๘ หลวง เป็นพระยาเพ็ชรพิไชย ๑๗

อินทรเดช พระ ชื่อบุญเมือง ๒๐๓

อินทรบุรี พระ เดิมเป็นขุนศรีภักดี ๑๘ เมือง ๑๑๐

อินทบัต พระองค์เจ้า ไปรบขับไล่พะม่าที่เมืองเชียงใหม่ ๒๑๖, วัง ๒๖๘, ต้องหาว่าคิดการกบฏ ๒๗๐

อินทรพิทักษ์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุน ยกทัพ

ไปเขมร ๓๕

อินทรมนตรี หลวง เดิมเป็นรองจ่า ๑๗

อินทรอรรคราช พระยา เป็นพระยาราชวังเมือง ๑๕

อินทรไอยรา พระ ช้างพังเผือกตรี ๒๑๕

อินทราธิบดี หลวง เป็นพระยายมราช ๑๓

อิศรสุนทร กรมหลวง ๑๒, โปรดให้ประทับณพระราชวังเดิม ๕๑, ๑๔๗, ทรงผนวช ๑๕๘, ๒๖๔, อุปราชาภิเศก ๒๕๒

อิศรานุรักษ์ กรมขุน เจ้าฟ้าเกด ๒๕๗, ๓๐๔

อิสินธร บ๊อม ๒๖๗

อิ่ม นักอง โอรสสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี ๒๒๖

อี

อี นักอง ธิดาสมเด็จพระนารายน์ราชามหาอุปโยราช ๓๑, บุตรีสมเด็จพระนารายน์ราชา เป็นพระสนมเอกในพระราชวังบวร ฯ ๓๘, ๓๐๐

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
สุขุมวิท 23 วัฒนา กรุงเทพฯ 10110 โทร. 2584002-8

17ร-133

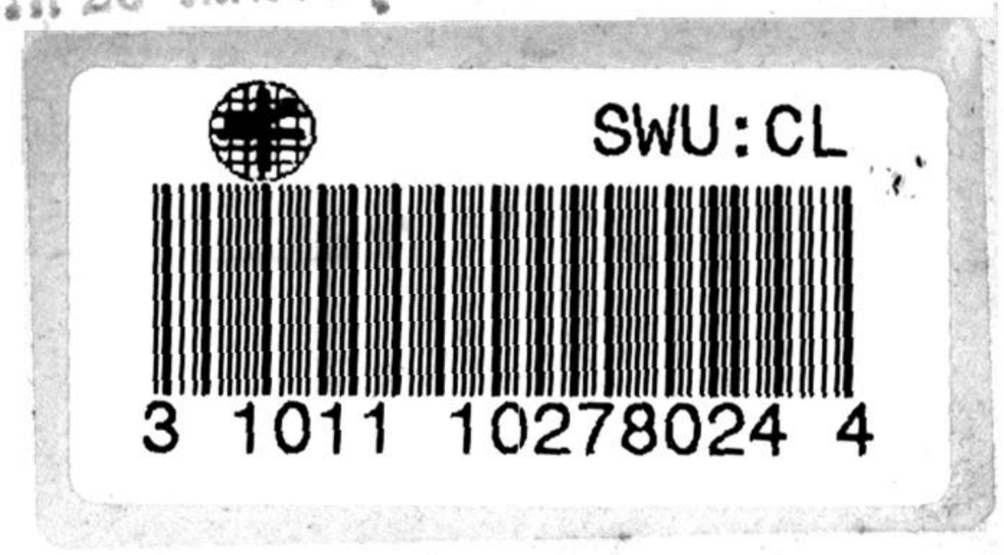

959.35 พ171พ ร.2
พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1
SWU 3101110278024 4

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร